

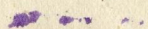
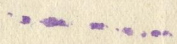
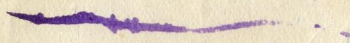
8365
~~86557~~
ІВАН
ФРАНКО

БОРИСЛАВ
СМІЄТЬСЯ ■

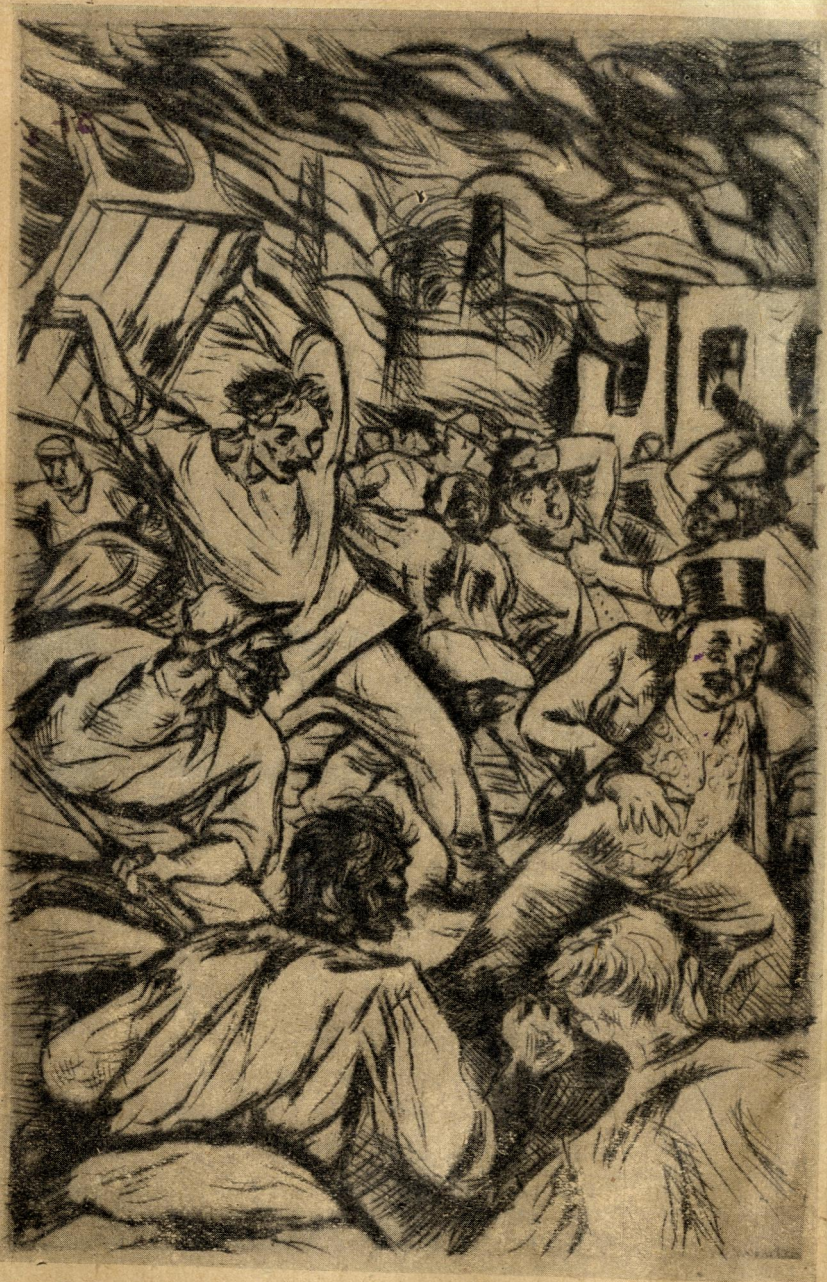
«МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК»

57801

A.

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

ІВАН ФРАНКО

ор-836

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

ПОВІСТЬ

80557

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ТА З ПЕРЕДМОВОЮ
В. МАТВІЄВА-СИБІРЯКА

МОВУ РЕДАГУВАЛА
О. КАРДИНАЛОВСЬКА

ІЛЮСТРАЦІЇ З ОФОРТІВ
ВАСИЛЯ КАСІЯНА

Державний Науково - Методологічний Комітет
Наркомосвіти УСРР до вжитку і в установах
соцвиту у хвалив

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
„МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК“
ХАРКІВ 1931 КИЇВ

27

Сибнографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“
та інших періодичних Української
Книжкової Палати.

Львівська Філія
Бібліотеки УРСР

90 95

Львівська Філія
Бібліотеки УРСР

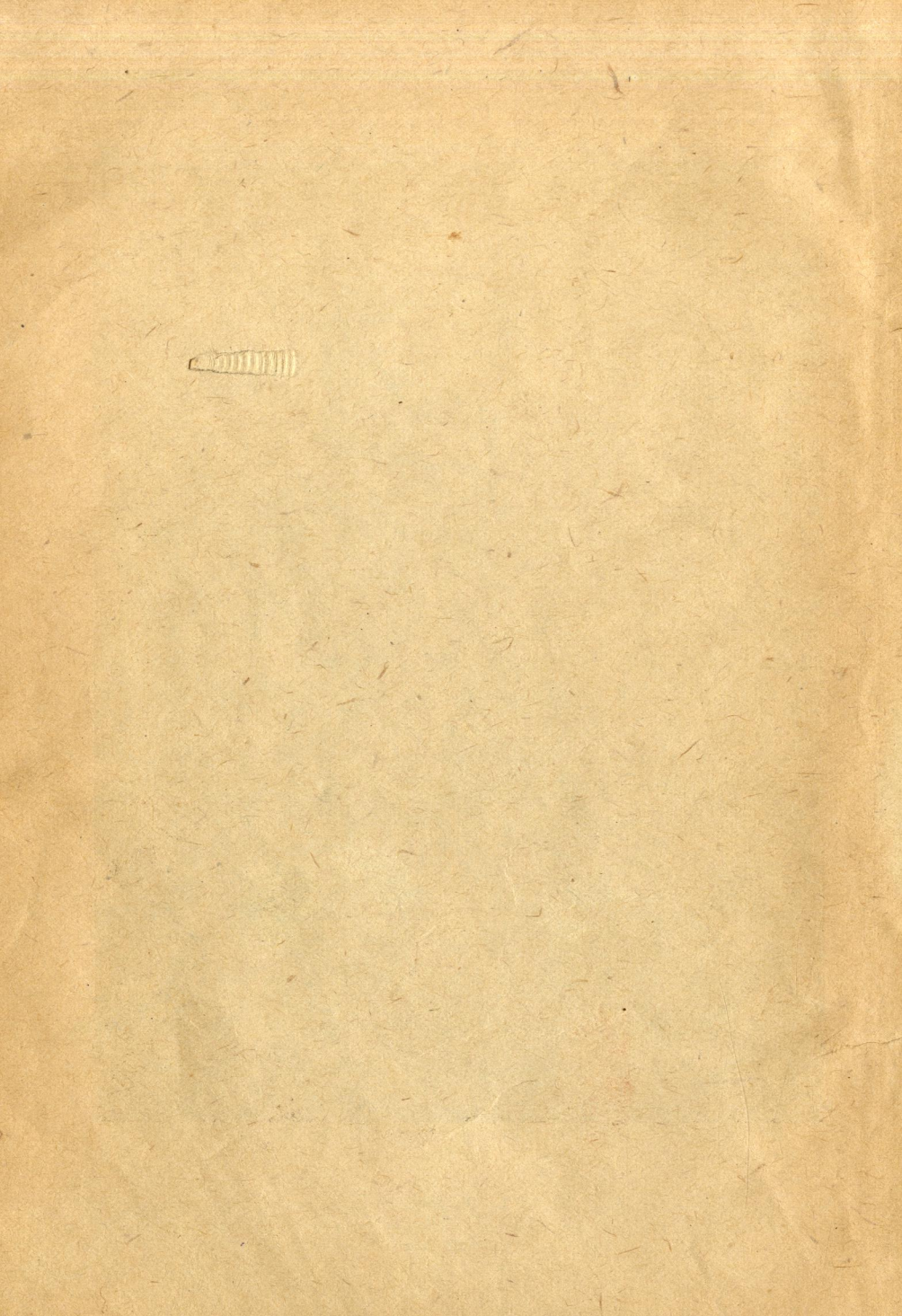
ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР

№ 31561

Читачу, напиши свої думки про цю книжку, зазначивши свій соціальний стан, на адресу: Інститут книгознавства Київ, Пушкінська, 8.

Иван Манкин

ПЕРЕДМОВА

Син сільського коваля, міцно зв'язаний з життям трудящих мас, Іван Франко присвятив свою творчість відображенню життя тих, хто „в поті чола“ важкою працею здобуває свій хліб.

Розумний і досвідчений коваль, старий Франко, зумів передати своєму синові, рудоголовому хлопчиськові, своє життєве гасло: „з людьми і для людей“.

У цій батьківській кузні закладено перші камені фундаменту світогляду маленького Франка. В батьківській кузні перед ним розкрилася справжня картина життя тодішнього селянства і тут його, ще тоді хлопчика, захопив новий для тих часів тип напівселянина, напівпролетаря, робітника на нафтових промислах в Бориславі, що його Франко в своїх оповіданнях і повістях називає „ріпником“.

Батьківська кузня була близько того Борислава, де саме перед тим почали бурхливо й хижо капіталісти захоплювати надра землі, щоб здобувати нафту і земляний віск. На тлі первісного селянського господарства виростала індустрія Галичини. Проте, промисловість Борислава за тих далеких від нас часів з боку технічного недалеко пішла від примітивів кустаря-ремісника, як правильно підмітив Іван Франко в своїй повісті „Борислав сміється“, і будувалася на хижому ставленні до „ріпника“, на цілком шахрайських, дріб'язкових крадіжках їхньої заробітної платні. Страшний визиск робітництва був характерний для того періоду первісного капіталістичного нагромадження в Галичині.

Через сорок років, Іван Франко такими словами змальовує ті обставини, що в них виробилися і сформулювалися і міцно виробилися його перші життєві враження:

„На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині горить огонь, Невеличке огнище неблискучого, але міцного вогню освічує перші контури що виринають із темряви дитячої душі. Це вогонь кузні мого батька.

І досі бачу ту залізну лопатку, якою батько набирає вугля з дощаної скрині — те вугля він сам випалював за хатами в ямі, що й досі називається вугляркою, хоча тепер уже й сліду її нема; кидав його в паленище на жмінку розжареного вугля, принесеного в черепку з хати, а потім своїм звичайним покvapним способом обзивається до слуги:

— Ти-ти-ти, Андрусю, ану димай, а поволі, поволі, поки розгориться.

Андрусь, той самий, що з хати приніс мене на коркошах (на раменах) і посадив на вугляній скрині blisko вогнища, тепер хапає за жердку від міха й починає дуги. У міха зразу якийсь короткий дух, він іще не набрався повітря, не вложився до праці: він розфукує вугля, а вогню не скріплює.

— Помалу, Андрусю! Ти-ти-ти, хло, помалу!

— Це дика баба фукає! — говорить жартуючи Андрусь і щосили налягає на жердку, щоб набрати в міх, якомога більш повітря.

Його згадка про дику бабу проймає мене дріжжю.

— Де тота дика баба? — питаю я.

Андрусь сміється.

— В місі. Хіба не чуєш, як фукає?

Я прислухаюся — справді фукає.

— Чекай, як я її добре надушу, — говорить Андрусь, — то вона буде стогнати.

— Я не хочу! не дуси! — скрикую я.

Мені збирається на плач. Я не розумію Андрусевого жарту. Моя уява залюднена марами, упірями, страйчуками (самовбивниками), про які я щовечора слухаю оповідання наших двох служниць, великої Остини й малої Остини при куделі. Вони згадували не раз і про дику бабу, що сидить у Ділу та курить відтам димами; Андрусь перший помістив її в ковальським місі, і відтоді той міх наповнює мене жахом.

— Но - но - но, ти, хло! Не говори дитині дурниць. Не слухай, Івацю, не слухай, у місі нема ніякої дикої баби.

— А що ж там сопе?

— То вітер, синку. Видиш, міх набирається вітру, а як його здусити, то дуг. Ади й я так дую!

І батько пару разів дмухав в огонь.

Я успокоювався („У кузні“).

Цей уривок показує, як неписьменний коваль Яць, батько Івана Франка стояв багато вище від загальної маси селянства і своїм тверезим поглядом на явища природи розбивав примари казкового світу, що від двох служниць перейшли і на маленького Франка. Як скоро коваль Яць починав стукати молотком, до кузні сходилися сусіди, і каже Франко:

„В кузні йдуть розмови. Сусіди розповідають сільські новини: хто що чув у громадським уряді, що бачив на торзі в Дорогобичі, що розповідав мандрований жebrучий дід. Найбільше розмови про Борислав, про ями та закови: в ту пору розпочиналося видобування нафти й воску на більший розмір. Тисячі людей йшли до Борислава... В сусідних селах почав зароджуватися тип „ріпника“; звичайно парубки, не лише бідні, а й заможніші „ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб“, — так характеризувала селянська поговорка життя ріпника — перший прояв промислово-капіталістичних порядків у тім тихім досі, патріархальнім закутку.

До нашої кузні доходили лише деякі, сказати б, каламутні бульки того нового явища. Цього тижня в ямах загинуло п'ять хлопа, а оноді в одній ямі задусило трьох, а цей або той упав з кибля і роздерся на городжений кішничі, що служила замість цямбрини в тих крайне примітивно будованих ямах. Це була одна, постійна тема оповідань. А друга тема: цей бориславець пішов з торбами, той розпився, того, кажуть, підпоїли та п'яного пхнули до ями. І далі йшли безконечні, уривані оповідання про різні шахрайства, про пиятики ріпників, про їх добрі заробітки й марновання з заробленого гроша, про вибухи кип'ячки в закопах на п'ятім, десятім, дванадцятім сажні.

Я слухав тих оповідань як фантастичних казок про далекі, зачаровані краї. Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію“ („У кузні“).

Так сам автор розкриває коріння картин в своїх „Бориславських оповіданнях“, в повісті „Борислав сміється“.

Іван Франко добре знав побут селянства, що оточувало його з дитинства, його психологічні нюанси, бо його батько, як то кажуть, своєю економічною природою був міцний селянин, що мав до того ж ще й таке потрібне в селі ремесло, як ковальство. Це селянство вороже ставилося до нового Борислава і його хижаків-капіталістів.

„Батько, — пише Франко, — не радо слухав оповідань про Борислав. Він так живився з старими порядками сільського життя, що в тім новім Бориславським розгардіяші чув щось нове, вороже дотеперішньому життю“.

Франків батько невиразно відчував, що капітал з його грошовими розрахунками, що осів був у Бориславі, висмоктує кров з праці найманих робітників, поширяться по всій країні і колишньому добробуту сільського господаря прийде край — в селі гостро почнеться процес поділу селян на заможних і бідних. Капіталізм непомітно прокладатиме собі шлях і в патріархальний селянський світ.

Це зuboжіння села, галицького села, заглиблення в його життя влади грошей яскраво змалював трохи пізніше в маленьких, художньо написаних новелях Василь Стефаник, напр., „З міста ідучи“ або „Підпис“.

З другого боку автор повісти „Борислав сміється“ ще хлопчиськом потрапив до міста Дорогобича, де вчився в школі, жив у родині цехового майстра-тесляра. Тут він зміг близько познайомитися з життям міських ремісників, об'єднаних у свою окрему цехову організацію. Але на той час ця, колись міцна господарська організація, під впливом розвитку капіталізму в країні почала занепадати і всередині цехів почався процес поділу на господарів-майстрів і робітників, „челядників“. Взаємодопомога, що колись існувала — почала вироджуватися.

„Правда, — говорить Франко, — за Бенедєвих часів цехова встанова між дрогобицькими мулярами зовсім занепадала. Майстрі ще давніше розікрали були цехову касу, на котру складалися здавна порівно майстрі й челядники, а котрою без ніякого наглядування завідували майстрі самі. Не було за що удержувати „господи“, себто гостинниці, в котрій в означені дні сходилася би цехова рада і де вписувався би кожний потребуєчий роботи челядник, а також і майстер, де, отжеж, був би немов ринок для найму челядників. Майстрі перестали турбуватися цеховими справами, а тільки удержували ще докладно чергу, коли котрий при врочистім обході мав нести стару цехову хоругву“ („Борислав сміється“).

З наведеного вище видно, що вже за тих часів, коли розгортаються події в повісті „Борислав сміється“, між „майстрами“ і „челядниками“ старий патріярхальний зв'язок обірвався, а тому каже Франко далі:

„Але замість цього старого і перетрухненого зв'язку почав за Бенедєвих часів проявлятися поміж дрогобицькими мулярами новий зв'язок, хоч ще невиразно та хвилено. На випадок слабости котрого челядника, або помічника, збирали інші челядники, помічники та деякі бідніші майстрі добровільні складки і давали хворому або його родині запомогу тижнево через весь час його слабости“.

Але й ці „складки челядників“ не мають постійного характеру і становлять лише натяк на майбутні каси взаємної допомоги.

Читаючи повість Івана Франка „Борислав сміється“, читачі повинні мати насамперед на увазі, що книгу цю автор написав п'ятдесят років тому і розповідає вона про життя робітників

і нафтопромисловців в такій селянській країні, як Галичина, та ще років 50 — 60, тому. До того ж читачі мусять пам'ятати, що за тих часів в Галичині не було не тільки робітничої, комуністичної партії, але навіть хоч будь-якої соціалістичної, а тому ідеї головного героя Бенедя Синиці невиразні і не сягають далі того соціального оточення, що з нього він вийшов, тобто цехового. Бенеді автор протиставить стихійну силу братів Басарабів, що, не знаходячи іншого виходу за браком провідних ідей, ведуть побратимство до помсти і улаштовують пожежу на промислах. Така була сліпа стихійна сила в робітничому русі до утворення дисциплінованої революційної робітничої партії по всіх інших країнах, де пробивав собі шлях капіталізм.

Отже, читачі повинні пам'ятати, що доба, змальована в повісті „Борислав сміється“ це доба початково-стихійної класової боротьби, коли робітники на промислах були ще міцно зв'язані з селянським господарством, вважали своє перебування в Бориславі за тимчасове, мріючи, що, повернувшись з „Бури-славки“ „газдуватимуть“ в селі, тобто господарюватимуть. Недурно в оповіданні Франка „Вівчар“ герой співає такої пісні бориславських „ріпників“ тих часів:

„Ой піду я в Буриславку
гроші заробляти,
повернуся з Буриславки,
буду газдувати...“

Коли все це мати на увазі, читаючи повість „Борислав сміється“, то зрозуміла буде наївна віра побратимів у перемогу над гнобителями і їхні „карбування“ на палицях злочинів, жорстокостей кожного з табору капіталістів, зрозумілі будуть і безпорадність Бенедя і анархічність протесту братів Басарабів.

Повість Франка „Борислав сміється“ вийшла вперше 1881—1882 р.р. і була першою і майже єдиною спробою до революції 1905 року відобразити життя робітників на промислах; в цьому її велика послуга в історії української літератури.

Два слова про роботу редакторську.

Історики української літератури вбачають основну хибу

повісти „Борислав сміється“ в тому, що в ній ідуть весь час дві самостійні рівноцінні фабули, що ніде не зливаються до купи. Редактор дозволив собі викинути одну з них, що підсилює другу, і герої стали яскравіші й живіші. Залишено фабулу, збудовану на боротьбі робітників з підприємцями, і викинуто химерні пригоди Готліба, сина капіталіста Гольдкремера і його роман з дочкою другого капіталіста Леона Гаммершляга. Коли це все усунуто в повісті на центральну постать обернувся Бенедьо Синиця і брати Басараби. Подруге, мавши на увазі читачів дітей, редактор дозволив собі інакше розподілити розділи, розбити довгі на коротші, закінченіші будовою.

До цього треба ще додати, що історики літератури зазначають, що цю повість Франко писав за раннього періоду своєї літературної діяльності, коли в Галичині ще відбувалася боротьба за мову, її написано похапцем, частинами, що дуже відбилося на мові. Щоб зробити цю повість, що має до того ж велику історичну цінність, цікавішою і ближчою для нашого читача—дітей, т. Т. М. Кардиналовська проредагувала текст, наблизивши його до сучасности, прагнучи водночас зберегти своєрідність стилю Франка.

5.1.1930 р.

В. Матвій-Сибіряк.

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Сонце досягло полудня.

Годинник на ратушевій башті вибив швидко й плаксиво одинадцятую годину. Від громадки веселих, гарно одягнених панів, обивателів дорогобицьких, що проходили коло костьола в тіні розквітлих каштанів, відділився пан будівничий і, вимахуючи блискучою паличкою, перейшов через вулицю, до робітників, що були зайняті при новорозпочатій будові.

— Ну що, майстре, у вас уже все готове? — крикнув він не доходячи.

— Все готове, прошу пана будівничого.

— Тоді кажіть вдарити „раст“!*

— Добре, прошу пана!

Майстер повернувся до помічника, що стояв побіч нього і докінчував обтісувати величезний фундаментовий камінь попелівського пісковика.

— Ану, Бенедю, тумане, хіба не чуєш, що пан-будівничий кажуть раст бити?.. Живо!

Бенедьо Синиця кинув струмент і поспішив сповнити майстрів наказ. Перескакуючи через розкидане навколо каміння, захеканий і посинілий з натуги, він

* Раст (німець.) — відпочинок. „Вдарити раст“ — значить чи дзвінком, чи биттям об дошку оголосити кінець робочого дня.

біг що було сили в його тонких, мов скіпи, ногах до високого паркана. На тому паркані висіла на двох мотузках дошка, а побіч неї на таких же мотузках висіли дві дерев'яні довбеньки, котрими били об дошку. Це був прилад, яким подавали знак, або „раст“, коли починати або кінчати роботу. Бенедьо, добігши до паркана, схопив довбеньки в обидві руки і щосили заграмавав ними об дошку.

— Калать! калать! калать! — гримотів Бенедьо без упину, всміхаючись до дошки, котру так немилосердо катував.

— Калать! калать! калать! — не переставав завзято стукотіти Бенедьо, хоч усі вже давно почули його стукотіння.

Мулярі, що перед тим стояли схилені над камінням та з розмахом цюкали об твердий пісковик, аж час від часу іскри пирскали з-під оскарба, тепер, покинувши своє приладдя, випростовували крижі, роздіймали широко руки, щоби захопити якнайбільше повітря в груди. У вапнярках шипіло та булькотіло вапно. Пилярі залишили пилу в недорізанім брусі, вона повисла і вітер гойдав її. Копальники повстромлювали рискалі в м'яку глину, а самі повискакували нагору з глибоких ровів.

Бенедьо перестав гримати.

Робітники з обтрясинами цегли та глини, з тирсою та оприсками каміння на одязі, руках і обличчях почали збиратися на фронтовий ріг нового будинку, де був головний майстер і пан будівничий.

— А як, прошу пана, спустимо цей камінь на місце? — спитав будівничого майстер, обпершися грубою, міцною рукою на обтесану підвалину, що лежала плоским боком на невеликих дерев'яних валах і досягала майстрові трохи не по пояс.

— Як спустимо? — повторив протяглим голосом будівничий, зирнувши крізь монокль на камінь. — Звичайно, на дрюках.

— Чи не буде воно, прошу пана, трохи небезпечно? — запитав майстер.

— Небезпечно? Чому й для кого?

— Ну, та певно, що не для каменя, а для людей, — відповів, усміхаючися, майстер.

— Е-е-е, небезпечно!.. Не бійтеся, ніщо нікому не станеться! Спустимо!..

Пан будівничий поважно наморщив чоло та стягнув уста в три зморшки, немов то він уже наперед силкується і натужується, спускаючи камінь на призначене для нього місце.

— Спустимо безпечно! — повторив він ще раз і з такою певністю, немов переконався, що його сили ^{мо-} вистачить на таке діло.

Майстер недовірливо похитав головою. Хотило кілька мов повилазити з сказав нічого.

Обивателі, що громадками прохали, де було зроблено каштанами біля костюлу, почали зної камінної брили. теж до нової будови, а попереду на сході видно було нової будови, Леон Гаммершляг. Вчувся великий крик з кругло підстриженою бородою, вернули очі в той бік. червоними, мов малина, устами і мов чорна гоготяча веселий, говіркий і дотепний, сном всередині, котрий бавляв, видно, ціле товариство, снення підвалин нового тиснулися круг нього. Далі, у а заллята людьми, котрі шов і Герман Гольдкремер, на борзо, снували, мов ко- найбагатший з усіх присутніх, ні, оглядали все і немов стриманіший, тихий, навіть тро і після зідхали та похитували хоч і намагався не показувати і дивувалися багатству інші підприємці, багатії дорого багатство в його, а не в та ще деякі урядовці і один багатство в його, а не в кий приятель Гаммершлягів, не тільки не вгавав, але його маєток був у Гаммершляга.

Все те товариство в модних сляканий наглим напли- з дорогих тканин, в блискучих люду, почав пурхати ки. Старого, сивого в рукавичках, з паличками в руках два шкільники попід пальцях, надиво відрізнялося від сір-

ків, розцяцькованих, хіба, червоною фарбою цегли або білою фарбою вапна. Тільки веселий гамір одних і других мішався до купи.

Ціла площа на розі вулиць Панської і Зеленої була заповнена людьми, деревом, камінням, цеглою, гонтами, купами глини і скидалася на велику руїну. Тільки одна дощана халабуда, що була трохи пониже в невирубаному саду, мала вигляд живий і принадний. Вона була прикрашена зеленою ялиною від входу, всередині опоряджена канапами, в ній і довкола неї крутилися прислужники з криком та прокльонами... Готували перекуску, котрою Гаммершляг хотів пошастувати в закладини свого нового будинку.

Мулярі, що дивлявся до того натовпу людей і предням та з розмаху невелика особа, — а проте, усі на неї аж час від часу іскрі якось дивно.

покинувши своє п, не знаєш, — спитав якийсь обмароздїймали широко робітник, — нащо того щигля сюди повітря в груди. У в

вапно. Пилярі залиш щось гадають робити, — відповів вона повисла і вітер

лювали ризкали в м'якушешіптувалися поміж собою й понагору з глибоких ровів скакав у дротяній клітці, заві-

Бенедьо перестав гримад самою ямою, але ніхто не

Робітники з обтрясинамь майстер не знав, хоч надавав та оприсками каміння на ду.

почали збиратися на фронтів би ти знати! Постарієшся, де був головний майстер і-відповідав він на запитання

— А як, прошу пана, місце? — спитав будівничотямившись з першого переляку бою, міцною рукою на об'юрби, скакав собі по щабликах плоским боком на неупляне сім'я дзьобиком, а часом, досягала майстрові тріс щаблик, тріпотів червоно-жовто-

— Як спустимо? — рильцями і щebetав тонесенько: будівничий, зирнувшнь, цюрінь! куль-куль-куль!..

Звичайно, на дрюк натовпу людей визначилася нараз

голова Леона Гаммершляга, визначився його голос. Він вискочив на підвалину і обернувся до всього товариства:

— Мої панове, сусіди і добродії!..

— Тихо! тихо! пст! — загомоніло навколо і вщухло.

Леон говорив далі:

— Дуже, дуже вам дякую, що ви були такі добрі пошанувати мене своїм приходом на нинішнє, таке важливе для мене свято...

— О, просимо, просимо! — загомоніло кілька голосів, грубих і тонких.

— Ах, ось і наші дами йдуть! Панове, насамперед ходім дам привітати!

Гаммершляг зник знов у натовпі, а кілька молодших панів пішли на вулицю, де надкотило кілька бричок з дамами. Панове помогли їм повилазити з бричок і попідруч повели на площу, де було зроблено для них місце тут же біля величезної камінної брили.

Через деякий час від лану, де на сході видно було височезну побілену дзвінницю, почувся великий крик і гамір. Всі гості і робітники звернули очі в той бік. По хвилі показалася на вулиці мов чорна гоготяча хмара, — це був натовп з рабином всередині, котрий мав звершити обряд посвячення підвалин нового дому.

Швидко ціла площа була заллята людьми, котрі говорили всуміш голосно і борзо, снували, мов комашки в розваленій купині, оглядали все і немов таксували все очима, а опісля зідхали та похитували головами, немов би разом і дивувалися багатству Леона і жалкували, що те багатство в його, а не в їхніх руках.

Загальний гамір на площі не тільки не вгавав, але ще й побільшився. Щиголь, зляканий наглим напливом того чорного, крикливого люду, почав пурхати по клітці та битися об дротики. Старого, сивого рабина з довгою бородою вели два шкільники попід

руки і привели аж до самої підвалини. Тиск зробився довкола такий, немов би кожний хотів бути таки коло самого рабина, не зважаючи, що там нема місця. Серед тиску й крику натовпу не чути було й того, що читав рабин над підвалиною. А тільки, коли шкільники час-від-часу у відповідь на його молитву вигукували „умайн“, цебто „амінь“, тоді й весь натовп повторював за ними „умайн“.

Вдарила дванадцята година. На дзвінниці коло костьола, тут же наспроти нової будови, загув величезний дзвін, звіщаючи полудне. За ним зателенькали й усі інші дзвони на дрогобицьких церквах. Здавалося, що ціле повітря над Дрогобичем застогнало якимись плачливими голосами, серед котрих ще плачливіше і сумніше роздавалося те безладне, різноголосе „умайн“. Робітники, почувши дзвони, поскидали шапки і почали христитися. Один шкільник, підійшовши до Леона і, вклонившись йому, почав шепотіти:

— Най бог благословить вас і зачате вами діло. Ми вже скінчили. — А опісля, схиляючися ще ближче до Леона, сказав тихше: — Бачите, пан-бог добрий післав вам знак, що все піде вам щасливо, що тільки загадаєте.

— Добрий знак? А то який? — спитав Леон.

— А не чуєте, що християнські дзвони самі добровільно роблять вам службу і кличуть на вас благословення християнського бога? То значить, що християни все будуть помагати вам осягнути те, що собі загадаєте. Ті дзвони, то добрий знак для вас!..

Коли б Леон почув був таку бесіду при других, він би певно був насміявся з неї. Він радий був удавати про око вільнодумного чоловіка, але в глибині серця, так як усі малорозвинені і самолюбні люди, був забобонний. Тож і тепер, знаючи, що ніхто не чув шкільникової бесіди, він прийняв дуже радо добру ворожбу і поклав десятку в надставлений шкільників кулак.

— Це для вас і для школи, — прошепотів Леон, — а за добрий знак богу дякувати!

Шкільник, зраділий, став знов на своє місце коло рабина і зараз же почав перешіптуватися з другим шкільником, котрий, очевидно, питав його, скільки дав Леон.

А тим часом пан будівничий взявся вже до свого діла і почав командувати робітниками.

— Ану, до дрюків! — кричав. — Бенедю, тумане вісімнадцятий, де твій дрюк?..

Гармідер на площі ще побільшився. Рабина відвели набік. Натовп розступився, щоб дати місце робітникам, які мали зрушити з місця величезну підвалину і впустити її на належне місце у викопаний глибокий рів. Дами цікаво тислися наперед і сопіли серед натовпу; вони були дуже цікаві побачити, як то буде сунутися та величезна каменюка. Тільки щиголь цвірінькав весело у клітці та сонце широким, неприглядним лицем всміхалося згори з-посеред темно-синього, безхмарного неба.

Всі накази будівничого виконано швидко. Впоперек невеличкої доріжки, куди треба було просунути камінь, покладено чотири вали, такі само завгрубшки, як ті, що на них він тепер спочивав. Такі ж самі два вали покладено впоперек ями, в котру треба було спустити камінь. Робітники оточили його з дрюками в руках, мов ладилися буками всилувати його до руху і зламати його камінну упертість. Деякі жартували і сміялися, називаючи підвалину сірою коровою, що її так багато люда оце заганяє до стайні.

— А поступися, маленька! — гейкнув один, поштурхуючи камінь рукою.

Але ось роздалася команда будівничого і все утихло. На цілій багатолюдній площі чути було тільки сапання людей та цвірк щигля в клітці.

— Ану, рушайте! Раз, два, три! — крикнув будівничий. Десять дрюків, мов десять величезних пальців,

підхопили камінь з обох боків, і він звільна покотився по валах, важко хрустячи ними об підсипаний шутер.

— Гурра! Гей! А скобочи но його, нехай рушається! — закричали весело робітники.

— Далі! — кричав серед тих голосів будівничий.

Робітники знов натужилися. Знов захрустів шутер, закрипіли вали під тягаром і камінь, мов величезна черепаха, повз повільно наперед. На лицях присутніх гостей виднілася радість, дами всміхалися. Леон шепотів до свого „сусіди“:

— Говоріть, що хочете, все таки людина пан природи! Нема такої сили, котрої він не переміг би. Ось скала, тягар, а й та рушається з його наказу.

— А особливо прошу зауважити, — додав „сусіда“, — що за сила в товаристві людей! Злученими силами чуда досягається! Хіба ж сам один чоловік потрапив би щось подібного?..

— Так, так, злученими силами, це велике слово! — відповів Леон.

— Гурра враз! Ану! — кричали радісно робітники. Камінь уже був над ямою, спочивав на двох поперечних лігарях, що своїми кінцями глибоко вгризлися в землю під його вагою. Але тепер діло було найтрудніше — спустити камінь.

— Ану, хлопці, живо до дрюків! — командував будівничий.

Робітники розскочилися в одну мить на обидва боки рова і підсадили п'ять пар підойм під камінь.

— Попід ребра його! Так, щоби йому аж серце підскакувало, — жартували робітники.

— А тепер підносьте догори. А як скоро скажу: „ну!“, всі разом вихапуйте дрюки і враз від ями! Розумієте?

— Розуміємо!

— Але всі враз! Бо хто запізниться, то буде біда!

— Ну, ну! — крикнули робітники і разом налягли на підойми, щоб підважити камінь догори.

Камінь звільна, мов неохоче, відділився від лігарів, на котрих лежав, і піднісся на кілька цілів вгору. Всіх серця мимоволі тремтіли. Робітники, посинівши з натуги, держали камінь на підоймах над ямою, чекаючи, коли шнурами витягнуть з-під нього лігари і коли будівничий дасть знаку вихапувати дрюки з-під каменя.

— Ну! — гаркнув будівничий серед загальної тиші.

Дев'ять робітників разом з дрюками відскочили в противні боки. А десятий? Разом з глухим лоскотом каменя, що падав на призначене місце, почувся глухий, проймаючий зойк.

— Що це такого? Що це такого? — загомоніло кругом. Всі почали знов тиснутися, гомоніти та допитуватися, що це такого сталося.

Сталася проста річ. Дев'ять робітників вихопило одночасно свої підойми з-під каменя, а десятий, мулярський помічник, Бенедьо Синиця, не встиг цього вчасно зробити. Камінь усім своїм тягаром шарпнув його підойму і вирвав з рук. Підойма заїхала Бенедя півперек, — щастя, що не по голові, а тільки в бік. Бенедьо лиш раз зойкнув і впав, мов неживий, на землю.

Густим клубом пирснув догори пісок, де впала розмахнена підойма. Робітники в смертельній тривозі кинулися до Бенедя.

— Що то таке? Що таке? — гомоніли гості. — Що сталося?

— Підойма забила чоловіка.

— Забила? Йой, боже! — почулося між дамами.

— Ні, не забила, живий! — роздалося з-між робітників.

— Живий! А! — відсапнув Леон, котрого крик Бенедя вхопив був, мов кліщами, за серце.

— А дуже скалічений?

— Ні, не дуже! — Це був голос будівничого, котрий також при тім випадку несподівано почув, як під ним ні з цього, ні з того дилькотіли коліна.

Товпа гомоніла і тиснулася довкола скаріченого. Дами охали та верещали, кривлячи уста та виставляючи на показ, які то вони чулі та м'якого серця. Леонові все ще щось невиразно шуміло в голові і думки не могли зібратися до купи. Навіть щиголь у своїй клітці ціпотів жалібно та пирхав по кутах, неначе не міг дивитися на людську муку. А Бенедьо все ще лежав на однім місці, посинілий, як буз, зомлілий, зі зціпленими зубами. Підойма зачепила його гострим суком за бік, продерла опинку і сорочку і розірвала в клубі діру, з котрої пустилася кров. Але підойма засягнула і трохи вище, по голодницьі і через те іменно позбавила його на хвилю віддиху.

— Води! Води! — кричали робітники, що заходилися тверезити Бенедя і перев'язувати його рану.

Принесено воду, перев'язано рану і затамовано кров, але відтерти зомлілого годі було. Удар був дуже сильний і в небезпечне місце. Над цілим товариством залягла знов хмара непевності.

— Візьміть його, винесіть отам на вулицю! — крикнув вкінці Леон, — а ні, то занесіть додому та прикличте доктора!

— Живо, живо! — підганяв будівничий.

Поки два робітники взяли Бенедя за руки і ноги та понесли крізь натовп людей на вулицю, до будівничого ззаду підійшов мулярський майстер і торкнувся рукою його плеча. Будівничий зігнувся і обернувся напруго, мов за дотиком пекучої кропиви.

— А бачите, пане будівничий, я добре казав...

— Що, що таке? Хто казав?

— Я казав — шепотів стиха, спокійно майстер — не спускати камінь на дрюках, бо небезпечно.

— Ё, дурень ти! і той хам, не що інше, а п'яний був, не відскочив, хто йому винен! — відповів роздратовано будівничий і відвернувся.

Майстер знизав плечима і замовк. Але будівничий почув шпильку внутрі і трохи не пінився зі злости.

Товпа гомоніла і тиснулася довколо скаліченого

Між тим пора було кінчати закладини. Шкільники спровадили рабина на малу, досить вигідну драбинку, і він зііз по ній на дно рова, де на призначенім місці лежав фундаментовий камінь. На верхній площі каменя була видовбана чотиригранна, досить глибока ямка, а довкола неї червонілися свіжі плями крові, що бризнули з рани Бенедя. Рабин промуркотів ще якусь молитву, а опісля перший кинув невеличкий срібний гріш до видовбаної в камені ямки. За ним те саме зробили шкільники, а опісля почали й інші гості злазити східцями і кидати хто більші, хто менші монети у підвалину. Дами скрикували та хиталися на східцях, піддержувані мужчинами, тільки Леонова дочка Фанні гордо та сміло зіізла до ями і кинула дуката. Після дам почали й панове один по однім спускатися до підвалини. Нашадок польської шляхти йшов тут же за Германом і косо глянув на багатого капіталіста, коли той бренькнув блискучим золотим дукатом; шляхтич мав лише срібного ринського в кишені, але щоб не покнитися зі своїм шляхетським гонором, живо відіп'яв від маншета золоту спинку і кинув її до ямки.

Довго тягнулася низка гостей, довго бреньчало золото та срібло, сиплючись у камінну ямку та заливаючи її блискучою хвилею. Робітники, що стояли над ямою, чекаючи на наказ майстрів, заздрісно дивилися на цілий гой обряд. Та ось уже кидання грошей скінчилося, — ямка мало не повна. Леон, що досі стояв при східцях і всіх, хто виходив з ями приязно стискав за руки (з Германом та шляхтичем він на radoщах навіть поцілувався), тепер виступив наперед і казав принести плиту та цемент, замурувати фундамент. Робітники кинулися виконати його волю, а він сам тим часом підійшов до клітки з щиглем.

— Тікілітлінь! Цюрінь-цюрінь! Куль-куль-куль! — щебетала пташина, не сподіваючись собі на лихо, коли наближався Леон. Тонкий, чистий спів щигля

дзвенів у тихім повітрі, мов скло. Довкола всі втишилися, цікаво позираючи на закінчення важного обряду закладин. Леон зняв клітку з птахом із стовпа і, держачи її догори, проговорив:

— Мої дорогі сусіди, а нині гості! Великий це день для мене, дуже великий. Чоловік, що сорок літ блукав по безлюдних пустинях та бурхливих морях, нині перший раз побачив себе близьким супокійного пристанівку. Тут, в щасливім місті Дрогобичі, я задумав увити собі гніздо, котре було би красою і славою міста...

— Браво, браво! — закричали гості, перериваючи бесіду.

Леон поклонився з усміхом і говорив далі.

— Батьки наші навчали нас, що, хочачи зачати якесь діло щасливо, хочачи довершити його щасливо і хочачи уживати його плодів щасливо, треба передусім прихилити до себе духів місця. Ви вірите в духів, ласкаве панство? Може бути, що є між вами такі, що в них не вірять. Я, признаюсь вам, вірю в них. Тут, в тій землі, в тих брилах каміння, в тім вапні, в людських руках і головах, у всім тім живуть духи, сильні, таємничі. За їхньою тільки допомогою стане мій будинок, моя твердиня. Вони тільки будуть її підпорою і обороною. І тих то духів поєднати, жертвою поєднати, кривавою жертвою — це ціль нинішнього великого обряду. Щоби достаток і добробут, не для мене, а для цілого міста, квітли в тім домі, ви ласкавими руками кинули в цю камінну борозну золоте сім'я. Щоб здоров'я, веселість і краса, не для мене, а для цілого міста, квітли в тім домі, я жертвую духам місця цього живого, здорового, веселого і гарного співака!

З тими словами Леон встромив руку до клітки. — Пі-пі-пі! — запищала пташина, пирхаючи і ховаючись по кутах, однак Леон живо зловив її і вийняв з клітки. Щиголь скоро в руці замовк, тільки дивився

довкола заляканими очима. Його червонопері груди виглядали, мов велика кривава пляма в Леоновій руці. Леон вийняв червону шовкову нитку і зв'язав нею щиглеві крила і ноги, а опісля зійшов східцями в долину до фундаменту. Всі довкола мовчали, мов під якимось тиском. Робітники наднесли велику плиту і довкола чотиригранного прорубу в фундаменті наклали цементу, щоб зараз же замурувати той отвір. Тоді Леон, прошепотівши ще якісь слова, зняв спершу з пальця золотий перстень і кинув його до скарбу в камінній дірці, а опісля поклав зверху щигля. Пташина лежала спокійно на холоднім, смертельнім ложі з золота і срібла, тільки головку звернула догори, до неба, до своєї ясної, чистої вітчизни, та зараз велика плита прикрила зверху ту живу домовину, затверджуючи майбутнє щастя дому Гаммершлягів...

В тій хвилі Леон поглянув убік і побачив на фундаменті сліди іншої жертви — кров людську, кров мулярського помічника Бенедя. Та кров, застигла вже на камені, вразила його до глибини душі. Йому здалося, що чи не „духи місця“ жартують собі з його слів і беруть зовсім не таку марну жертву, як його жертва. Йому здалося, що та друга, страшна, людська жертва ледве чи вийде йому на користь. Краплини крові, закріплені на камені, в темнім прокопі виглядали, мов чорні голови залізних цвяхів, що свердлять, дірлять і розточують підвалини його пишної будови. Йому стало нараз якось холодно, якось тісно в прокопі і він вихопився чимскоріше на верх.

Гості тиснулися до нього з побажаннями. Герман стиснув йому руку і промовив голосно:

— Нехай той невеликий скарб, засіяний приятними руками в підвалину вашого дому, росте і множиться в тисячу разів! Най стане підвалиною слави і багатства вашого роду!

— І так, як ваш дім нині засновується на підвалині з каменя і золота, — додав з другого боку також

голосно шляхтич, — так нехай щастя і розцвіт вашого роду віднині ґрунтується на щирій приязні і прихильності всіх людей!

Леон радісно стискав руки своїм гостям, радісно дякував їм за їх приязнь і услугу, радісно прирікав працювати на дальше тільки в товаристві і для товариства, — а все таки в серці його лежав ще холодний сумерк, крізь який грізно виднілися великі, чорні краплини крові, мов живі залізні цвяхи, пробиваючи і руйнуючи незначно підвалини його щастя. Він чув з усіх слів своїх гостей якийсь холод, за котрим, здавалося, чатувала прихована глибоко в їхніх серцях заздрість.

Між тим робітники під проводом будівничого замурували з усіх боків фундамент і виводили швидко стіну в середині прокопу.

Вдарил перша година.

— Ну, досить, люди, на нині робити! — крикнув Леон. — Треба і вам трохи забавитися. Таких днів, як нинішній, в моїм життю небагато, нехай же і для вас він буде святом. Тут вам зараз принесуть пива і закусок, а ви, майстре, уважайте на порядок!

— Добре, прошу пана!

— А вас, мої дорогі гості, прошу за собою. Фанні, дитинко, будь господинею і займися дамами! Прощу, прошу!

Гості, весело гуторячи, пішли поміж купами цегли, каміння та дерева до дощаної, вінцями та різнобарвними прапорцями оздобленої будівлі на перекуску. Тільки рабин і шкільники та деякі інші „хусити“* пішли геть, не хотівши сідати за одним столом з „трефняками“**.

Поки в будинку серед веселого гамору пани гостилися, робітники сиділи широким колом під голим

* Хусит — правовірний єврей, що додержується всіх релігійних обрядових формальностей.

** Трефняк — єврей, що не додержується релігійних обрядів і їсть всяку страву.

небом на камінню. Два помічники наливали пиво, другі два розносили різані куски хліба та сушену рибу. Однак, робітники були якось дуже мовчазливі. Випадок з Бенедом щимів іще всім у нутрі, і весь той дивний обряд закладин дуже їм не сподобався. Хто вигадав замуровувати живу пташину? Ніби то принесе щастя? А втім може й так... Адже добре хтось вигадав: „панам весілля, а курці смерть“. А тут ще й ті робітники, що відносили Бенедя додому, повернулися і стали розповідати, як стара Бенедєва мати перелякалася і заплакала тяженько, побачивши свого єдиного сина зомлілого, скривавленого. Зразу бідачка гадала, що вже нема її сина, але коли їм удалося протверезити Бенедя, то так утішилася, мов дитина: стриба коло нього і цілує, і плаче, і йойкає так, що аж серце крається чоловікові.

— Знаєте що, хлопці, — озвався майстер, — треба б зробити якусь складку та піднятувати бідних людей, бо поки він буде слабий та нездатний до роботи, то я й не знаю, з чого їм обом вижити. Адже стара іглою не занипає на тільки!

— Правда, правда, — закричали робітники з усіх боків. — Зараз по виплаті кожен повинен дати по п'ять крейцарів, нам витрата невелика, а їм добро.

— Ну, а будівничий, — озвався котрийсь муляр, — він нічого не дасть? Адже ціле нещастя через нього!

— Та й ще добре, що на тім сталося, — сказав другий. — Той камінь міг і п'ятьом так само заїхати!

— Треба йому сказати, нехай також допоможе бідному скаліченому.

— Але вже ви кажіть, — сказав майстер, — я не буду.

— Ну та що, скажемо ми, — гуртом озвалися голоси.

Саме в тій хвилі вийшов будівничий з буди від гостей, щоб поглянути на робітників. Його обличчя вже налялося широким рум'янцем від випитого вина, а блискача паличка дуже жваво літала з одної руки до другої.

— А що, діти! — крикнув він, підходячи до гуртка.
— Все добре, прошу пана, — відказав майстер.
— Ну, так мені й гуляйте! — і хотів іти назад.
— Ми би до пана мали одне прохання, — дався чути голос з-поміж робітників.

Будівничий обернувся.

— До мене?

— Так, — загули гуртом усі.

— Ну, що ж такого?

— Щоби пан були ласкаві приєднатися до складки на того помічника, що його нині підоймою пришибло.

Будівничий стояв, не кажучи нічого, тільки сильніший рум'янець почав виступати на його обличчі, — знак, що прохання робітників неприємно його вразило.

— Я? — сказав він вкінці з проволоком. — А ви чого до мене з тим проханням звертаєтесь? Хіба я тому винен, чи що?

— Та, прошу пана, і ми не винні, але здається нам, що таки треба допомогти бідному чоловікові. Він слабкий, якийсь час не зможе робити, треба ж йому й старій матері чимось дихати.

— Як хочете, то йому помагайте, а я що до того маю! Першому-ліпшому непотрібові помагай!.. Ще чого не стало!.. — Будівничий відвернувся гнівно і пустився іти назад, коли в тім котрийсь з робітників, обурений такою бесідою, сказав голосно:

— Ади, який пан! А сам тому найбільше винен, що Бенедя скалічило! От коби його було так парнуло, то певно я не пожалував би не то п'ять, а то й десять крейцарів на такого дідовода!..

— Що? — ревновав нараз з усієї сили будівничий і прискочив до робітників. — Хто це говорив?

Мовчанка.

— Хто це смів говорити? Га?

Ніхто й не писнув.

— Майстер, ви тут сиділи; хто це сказав? Говоріть, а ні, то вас нажену з роботи замість того уврителя!

Майстер поглянув довкола по робітниках і сказав спокійно:

— Я не знаю.

— Не знаєте? То я вас віднині не знаю тут на роботі. Геть!

— То я сказав! — обізвався один робітник, вставши. — Я сказав і ще раз кажу, що ти дідовід, коли не хочеш дати на бідного робітника. А твоя робота мені не потрібна!..

Будівничий стояв, мов скажений, і з люті не міг прийти до слова. Робітник між тим узяв свій „вінкель“*, кельню та міру і, попрощавшись з товаришами, спокійною ходою пішов від ринкові. Інші робітники мовчали.

— Га, драби, лайдаки! — гримав будівничий. — О, хіба йому потрібна робота! Він би лиш лежав горілиць, як та свиня в болоті. Але пождіть но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! А то урвители!

Весь теліпаючись зі злости та кленучи всю „голоту“, будівничий пішов назад до панського товариства.

* „Вінкель“ — трикутник.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Минуло вже три тижні від закладин. Леонів дім швидко зростав вгору: підвалини були вже покладені і фронтowa стіна з тесаного каміння зносилася вже на лікоть понад землею. Будівничий наглядав за роботою, а в перших днях і сам Леон цілими днями тут просиджував, нишпорив на кожний кут і всіх спонукував до поспіху. Але це недовго тривало. Якесь нагле діло покликала Леона до Відня, а хоч без нього робота й не йшла повільніше, та прецінь робітники якось легше зідхнули, не видячи над собою тої вічної змори.

Одного ранку, ще перед шостою годиною, кілька робітників сиділо на делинах та камінню, ждучи, поки закалатають до роботи. Вони гуторили про це і про те, поки інші робітники сходилися. Ось прийшов і будівничий, оглянувся довкола і гостро крикнув:

— А що, всі ви тут?

— Всі, — відповів мулярський майстер.

— Зачинати роботу!

Один робітник закалатав. Зворохнулося усе на площі. Мулярі плювали в руки і брали оскарби, кельні та молотки; хлопці та дівчата, найняті носити цеглу, стогнучи, згинали плечі і накладали на себе дерев'яний прилад до ношення цегли, втикаючи два довгі кілки по обох боках шиї, немов у ярмо; теслі помахували блискучими сокирами; трачі лізли на кобильниці; велика машина людської робочої сили зі рипом, стогнанням та зідханням почала входити в рух.

В той час вулицею від ринку надійшов ще один

робітник, скулений, нужденний, хворобливий і за-
вернув на площу будови.

— Дай, боже, добрий день! — сказав він слабким
голосом, стаючи поблизу майстра. Озираючись май-
стер, поглянули й інші мулярі.

— То ти, Бенедю? Ну, що ж ти, здоров уже?

— Та ніби здоров, — відказав Бенедьо. — Нема
коли слабувати; бачите, мати стара, слаба, не їй мене
годувати.

— Ну, а зможеш же ти робити, чоловіче? — спи-
тав майстер. — Та же ти виглядаєш, як який небіж-
чик, куди тобі до роботи!

— Га, що діяти, — відповів Бенедьо, — що зможу,
те робитиму. А потім трохи розмахаяся, далі сам
поправлюся та окріпну. А місце тут буде для мене?

— Та воно би то... якже, бути буде, рук треба
якнайбільше, бо пан квапить з будуванням. Піди та
заявися будівничому й ставай до роботи.

Бенедьо поклав свою торбину з хлібом та муляр-
ським знаряддям набік і пішов шукати будівничого,
щоб йому оповіститися, що прийшов на роботу.

Пан будівничий якраз лаяв якогось теслю за те,
що не гладко обтісував платву, коли Бенедьо підій-
шов до нього з капелюхом в руці.

— А ти що, чому не робиш, а волочишся? —
grimнув будівничий на Бенедю, не пізнавши його
зразу і думаючи, що це котрийсь із щоденних муля-
рів прийшов до нього з яким проханням.

— Та я хочу стати, лиш прийшов панові будів-
ничому оповіститися, що я вже подужав і вийшов
на роботу. Просив би визначити мені, де маю ставати.

— Подужав? А, то ти нині перший раз?

— Ні, прошу пана будівничого, — я вже тут був
на роботі, тільки що при закладах мене підойма
скалічила.

— А, то ти? — скрикнув будівничий. — То ти тоді
наробив нам біди, а тепер ще сюди лізеш?

— Та якої біди, прошу пана будівничого?

— Мовчи, дурню, коли я говорю! Ти впився, не вступився на час, а мені ганьба! Як що, то зараз усі до будівничого: він винен, не дбає за людське життя, не вміє камінь спустити! Ні, досить уже того, я таких робітників не потребую більше!

— Я впився?— скрикнув здивований Бенедьо.— Пане будівничий, я ще, відколи живу, не був п'яний... Хто вам те сказав?

— О, так, тобі лиш повір, то ти ладний присягатися, що й не знаєш, як виглядає горілка. Ні, пуста твоя робота: присягайся, як хоч, я тебе на роботу не прийму!

— Але ж, пане будівничий, майте бога в серці! Що я вам винен? Я тут своє здоров'я втратив, ледве трохи видужав, а як ви мене тепер проженете, то де я собі зароблю, хто мене прийме?

— А нехай тебе приймає, хто хоче, мене те що обходить! Моя тут справа приймати на роботу, кого мені подобається!

— Але ж бо я тут вже прийнятий, а що мене не було три тижні, то вже не моя вина. Я вже не кажу ніщо про те, що я болю витерпів, не вимагаю за той час, хоч певно, що якби мені добрі люди не були допомогли, то був би враз із матір'ю загинув з голоду. Тепер мені належить тут робота!

— Га-га-га! Належить! Адить, як він собі виміркував! А чи ти знаєш, дурний хаме, що ти тут кожний день, кожну годину на моїй ласці робиш? Як я не схочу, та й тебе нема, прожену тебе, та й іди тоді судися зі мною!

На таку мову Бенедьо не найшов уже ніякої відповіді. Він понурив голову і мовчав, але слова будівничого глибоко запали йому в душу. Правда, він і досі чував не раз такі слова, але ніколи досі вони так не вражали його, ніколи не визвали в його душі такого голосного почуття несправедливості та притиску.

„Невжеж це правда? — думалось йому. — Невжеж робітник завжди робить на його ласці? А коли робітник сяк-так живе, то, значиться, також тільки з його ласки? А з чийої ж ласки мене скалічила підойма? А коли він раз-у-раз такий ласкавий на робітника, то чия ж ласка виганяє мене з заробітку на голодну смерть? Та ні, щось воно, бачу, не так! Чи будівничий держав мене досі при життю, про те я не знаю, але те знаю, що з його ласки я скалічений, слабий і без роботи!“

— Ну, що, — перервав його гадки будівничий, — чого ж ти стоїш? Забирайся відси!

— Та я панові тут місця не застою, заберуся. Лише усе таки мені здається, що не так повинно бути, як пан кажуть.

— Що, що? Ти мені хочеш науку давати? Ну, добре, ну, кажи, як повинно бути?

— Ви, пане, повинні знати, що й ви так само слуга, як я, що коли би вас не наймали до роботи так, як мене, то й ви би мерли з голоду так, як і я!

— Ха-ха-ха! Ти, певно, на барлозі лежачи, такого розуму набрався! Ну, ну, говори далі, як ще повинно бути?

Будівничий, стоячи перед Бенедом, узявся під боки і сміявся, але його здорове обличчя, червоне, як буряк, показувало, що злість у ньому кипіла і в кожній хвили готова була вибухнути з-поза силуваного сміху. Але Бенедьо не зважав ані на його сміх, ані на його злість. Почуття дізнаної кривди додало йому смілости.

— А так іще повинно бути, — сказав він твердо, — щоби ви, пане будівничий, не знущалися з бідного робітника і не дорікали йому барлогом, бо ще хто знає, що й вас може чекати.

І за тим, не чекаючи на відповідь будівничого, Бенедьо відвернувся від нього, взяв свою торбину, сказав іншим робітникам: „Бувайте здорові, брати!“ і вийшов з площі на вулицю.

А тепер куди? Бідний Бенедьо всю надію покладав на ту роботу. Він знав, що такого слабого ніде не приймуть. А тепер, коли й ця остання надія розвіялася, він став на вулиці, мов прибитий, не знаючи, куди повернутися. Додому йти? Там стара мати чекає на його заробіток. Іти шукати роботи? Але де? Ні звідки не видно було надії. Тут прийшло йому на думку вдатися до вищого пана, ніж будівничий, до самого Леона, і просити його, щоби прийняв на роботу.

Коли він все те роздумував, стоячи на вулиці перед площею, де будувався дім, надбіг посланець, що голосно закликав пана будівничого до пана. Будівничий здивувався і запитав: „чи пан вже приїхав з Відня“?

— Приїхав учора вночі і просить, щоби пан швиденько прийшли до нього.

Будівничий, а за ним Бенедьо, пішли до Леона. Той ходив по подвір'ю, а побачивши підходячих, пішов до них назустріч.

— Маю з паном невеличке дільце, — сказав він, привітавши будівничого, по чім, звернувшись до Бенедя, спитав:

— А ти за чим?

— Та я, прошу пана, хотів би стати на роботу, — сказав Бенедьо.

— То не до мене належить, проси пана будівничого.

— Я вже просив, але пан будівничий не хочуть...

— Розуміється, що не хочу, — вмішався будівничий. — То той самий, — сказав він, звертаючись до Леона, — котрий при закладах був скалічений через своє недбальство. Що мені з такого робітника! Та й, зрештою, він тепер слабкий, а я робітників маю досить.

— Ага, то той самий, — нагадав собі Леон, — гм, воно б то незайвом було щось для нього зробити. Ну, ну, якось то буде, зажди тут, поки тебе закличу — додав, звертаючись до Бенедя. — От тут сядь на ґанок та й посидь.

Довго вони бесідували. Бенедьо за той час сидів на ганку і грівся на сонці.

Аж ось по якімсь часі вийшов будівничий, якийсь трохи кислий і, не звертаючи уваги на Бенедя, пішов. По кількох хвилях вийшов і Леон.

— Ти потребуєш роботи?—спитав він Бенедя.

— Та певно, прошу пана, чоловік з роботи живе, то робота для нього те саме, що життя.

— Та бо, бач, будівничий не хоче тебе мати тут в Дрогобичі. Але ти не журися, я починаю зараз будувати в Бориславі новий млин паровий, то вже там матимеш роботи досить.

— В Бориславі?.. Млин паровий?.. — здивувався Бенедьо, а далі змовк, не сміючи вдаватися з таким паном в розмову.

— Ну, що ж тобі так дивно? — спитав, усміхаючись, Леон. — Млин то млин, тобі, муляреві, все одно.

— Та я то вже й сам собі гадаю, що панська річ розказувати, а наша річ робити. Млин, то й млин.

— Тільки то, бачиш, я хотів би, щоби будинок був немудрий, так собі, в дві цегли, без поверха, тільки вшир трохи. То не буде такий звичайний паровий млин, як усі будують. Я найшов такого чоловіка, що те все вигадав і плян зробив, і сам буде вести роботу. Ну, бачиш, будівничий дуже носом крутив, як побачив той плян. А ти розумієшся на тім, якщо треба робити за пляном?

— Та чому би ні? Як чоловік має під рукою рисунок і міру, то не велика штука.

— Так, так, авжеж, що не велика штука, — сказав Леон. — Отож бачиш, я не все зможу наглядати за тим, що там робиться в Бориславі, а будівничий так тут зі мною сперечався, що ладний мені наробити якої саламахи і поставити не так, як у пляні нарисовано. То я вже буду просити тебе, скоро що не так, дати мені знати.

Бенедьо стояв і дивувався на цілу ту бесіду, що

це за млин такий, що будівничий на нього носом крутить і що пан боїться, щоби часом не зробив не так, як у пляні стоїть? І відки приходить Леонові звертатися до нього, щоб наглядав за будівничим? Бенедьо на все те не міг найти в своїй голові відповіді і стояв перед Леоном, немов вагаючись.

— Не бійся, будь тільки щирий для мене в тім ділі, то, певно, не пожалуєш того. Доки буде будівання в Бориславі, доти будеш там і то з платою не помічника, а цілого муляра. А потім побачимо.

Бенедьо ще дужче здивувався. „Відки нараз така щедрість у Леона? А втім, хто його знає, — думалось йому далі, — може йому й напrawdę так до потреби припадає, ну, то він і платить. Та й хіба ж це для нього велика річ? А для бідного мулярського помічника все таки добродійство велике“. Так роздумавши, Бенедьо рішився пристати на Леонову умову, ще й подякував йому за ласку.

— Ну, ну, не дякуй, — відповів Леон, — я не подяки від тебе потребую, а вірної услуги; як будеш добре справуватися, то я тебе, певно, не забуду. А тепер іди і вибирайся якнайскорше до Борислава, щоби ти зараз завтра міг ставати на місці, за Бориславом, над рікою.

І з тими словами Леон дав Бенедеві кілька ринських* завдатку і пішов до свого покою.

* Ринський — срібні гроші, що були в Галичині вартістю приблизно 80 коп

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Втішений повернув Бенедьо додому і розказав своїй матері про все, що трапилося.

— Що діяти, мамко? — кінчив він своє оповідання. — Треба брати роботу там, де дають. Піду до Борислава.

— Та я тобі, синку, і не відраджую, а тільки вважай, щоби ти усе по правді жив і до недоброго ніколи руки не подав. Бо то з тим млином, видається мені, щось не так. Бог його там знає, що собі той панюга загадав.

— І мені самому якось воно видалося не так, як він говорив. А вже зовсім мені те не сподобалося, що мені каже наглядати за будівничим. Правда й те, що будівничий циган та шахрай, але відки я, простий робітник, мушу наглядати за паном?.. Побачимо, що буде.

Але коли Бенедьо зовсім уже зібрався в дорогу і став прощатися за матір'ю, то стара мати ні з цього, ні з того почала плакати і, обнявши сина, довго не хотіла його пустити від себе.

— Але, годі ж бо, мамко, годі, невдовзі побачимося — втішав її Бенедьо.

— Ой, так, так, добре тобі говорити! — відповіла мати, плачучи. Хіба ж ти не бачиш, яка я стара? Мені леда день-година та й жити годі. А як так виджу, що ти йдеш геть від мене, то мені здається, ще вже тебе ніколи не побачу.

— А нехай бог боронить! Мамко, що ви говорите!..

— Те говорю, що мені серце каже, і так мені зда-

ється, що ти, синку, ідеш до того Борислава, як у яку пастку, і що ліпше було би, якби ти відніс той завдаток і лишився тут.

— Але ж, мамко моя, на чім тут лишатися, коли роботи нема? Я ж вам кажу, що як скоро побачу я щось недоброго, то нехай мене пан і цілого озолотить, я йому й години довше на роботі не буду.

— Коли така твоя воля, я тобі не забороняю.

І стара мати зі слізьми випровадила свого сина в дорогу до Борислава, а коли повернулася опісля в свій закамарок і побачила себе сама, вона довго-довго стояла з заламаними руками, а далі заридала:

— Синочку мій! Нехай тобі щастить на добрій дорозі! Я вже, певно, не побачуся з тобою!

Була неділя, коли Бенедьо вибрався в дорогу. В церкві, біля якої він переходив, дяки гриміли „хвалу божу“. А напроти церкви, на нужденнім дорогобицькім бруку, попід муром сиділи купами ріпники* в просяклих нафтою сорочках та подертих кафтанах, ждучи, поки скінчиться „хвала божа“, щоб опісля рушити до Борислава. Деякі христилися та шептали „оченаші“, другі куняли на соняшній спеці, інші тримали в руках десятикрейцарові** хлібця та цибулю і їли, кусаючи цілого некраяного хліба. Бенедьо не задержувався коло церкви, бо хоч до Борислава з Дорогобича й не так то далеко (усього милька невеличка) і хоч роботи шукати йому не було треба, але йому наговорили, що в Бориславі дуже тяжко найти помешкання, а йому хотілося жити десь недалеко від „фабрики“, при котрій мав робити. Він після нещастя при закладах почував себе дуже слабим на ноги і знав, що по бориславському болоті, що ніколи не просихало, далеко ходити не зможе. Тому то Бенедьо поспішав до Борислава, щоби винайти собі хату, поки ще наплине багато робочого люду та позаймає всі зака-

* Ріпники — робітники, що працюють на нафтовій промисловості.

** Крейцар, або грейцар — гріш.

марки. Крім того, йому треба було наймати на довгий час, хоч на місяць, а знайти таку хату було трудніше, бо в Бориславі найбільша частина усяких нор наймається випадковому людові на одну ніч, — це й наліпше виплачується власникам. Але не мало здивувався Бенедьо, коли, вийшовши за місто, побачив, що, як далеко тяглася дорога, всюди по ній миготіли купки ріпників, звільна посуваючись серед туманів пороку. Вони не ждали кінця „хвали божої“, а спішили, щоби захопити деяку роботу. Хліб видко у кожного в брудній полотняній торбі: у деяких з торби висувалися зелені пера молоді цибулі. Бенедьо спочатку обминав ті купки і йшов сам. Але далі йому зробилося нудно і прикро йти самому. Сонце жарило запеклу вже й потріскану землю. Був кінець травня, але збіжжя на полі ще нічим того не показувало. Вівса, ледве зійшовши, зав'яли без дощу і покулилися при землі. Озиме жито піднялося трохи від землі, але, очевидно, залякало на пні і не колосилося, хоч саме на те була пора. Ярина та картопля ще й не сходила: зашкарлупіла і висушена сонцем на кілька цілів вглиб земля не давала посадженому насінню ніякої вогкості. Сум забирав, коли глянути на поле. Лише сама кропива та гірчиця, підхопившись завчасу і пустивши глибше в землю свій веретенистий корінь, буяли та розросталися. А сонце все пекло і жарило; хмари, мов дорочались з бідними ріпниками, все надвечір збиралися на небі, а опісля, не пустивши краплі дощу, розпливалися проти ночі. По селах, через котрі проходили ріпники, стрічалися люди, самі сумні та чорні, мов земля. Не чути було звичайних недільних сміхів та жартів по вигонах. Старші газди поглядали то на поле, то на небо, мов з яким докором, а опісля безрадно в розпуці опускали руки. А Бенедьо, весь облитий потом і запорошений, також з важкими думами в серці, минав ті бідні села, що примирали

Попід муром сиділи купами ріпники...

тепер з голоду на переднівку і ждали ще страшнішого переднівку на будуче.

— Обернися, господи, ласкою своєю на мир християнський! — долітали до Бенедя важкі молитви селян майже з кожного обійстя. А небо дивилося на них аж полове, сонце пекло, мов найняте, а хмари, худі, біляві та прозірчасті, ліниво волоклися з заходу.

Прикро й нудно зробилося Бенедеві йти самому серед тої мізерлії. Він прилучився до одної громадки ріпників.

— А куди бог провадить? — питали вони Бенедя по звичайних привітаннях.

— Туди, куди й вас, — відповів Бенедьо.

— Ну, але ви не до ям?

— Та ні, я муляр.

— То може де буде що нового муруватися?

— А так, я все наймлений. Тут ось той... Гаммершляг буде мурувати новий... — Бенедьо запнувся. Він не вірив в Леонів паровий млин і раніше, а тепер, бесідуючи з ріпниками, почув мимоволі, що сказав би велику нісенітницю, коли би їм повів про паровий млин.

— ...нову нафтарню — докінчив він.

— Ну, то богу дякувати, що буде хоч трохи якої нової роботи, — сказав один ріпник. — Ось і чоловік там де-як притулиться.

— Або що, при ямах нема роботи? — спитав Бенедьо.

— Ей, чому не було би, — відповів ріпник і махнув рукою. — Та що нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Подивіться, що народу йде, але того, що тут бачите, то де... хіба яка сота частина! Переднівок тяжкий, а ще й тепер вже кара божа! Травень, а пече так, як у жнива, дощу нема, гадаєте, що не буде голод?.. Ну, то де ж нарід дінеться? Хто ще трохи чує в собі сили, то пнеться сюди, що-би щось заробити. Ну, а для промисловців це свято.

Робітника прибуло, зараз плати вривають. Достотно: роби за стільки, а не схочеш ти, зараз десятеро на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там, як вийдете рано на вулицю, як поглянете, що трави-зілля, стільки народу йде по роботу. То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак перевалюється день: десь води принесе, дров врубає або що, аби кусник хліба або ложку страви дістати. Така біда в нашім Бориславі!

Всі ріпники, що йшли купцю, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду зачепило всіх боляче. Кожний найшов щось докинути, і перед Бенедом стала страшна картина людських злиднів і притиску. Він віддавна звик був слухати, що в Бориславі робота небезпечна, але зате плата дуже добра. Правда, нужденний вигляд ріпників, що сотками сиділи щонеділі коло дорогобицької церкви, казав йому, що воно щось трохи не так з тим добрим заробіт-ком, але ніколи він не мав нагоди докладно про те довідатися. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним всю правду. Страшне, безвідрадне становище такої величезної купи народу так вразило його, що він ішов, мов приголомшений, і ні про що інше не міг і подумати. „Чи ж це правда? Чи це може бути?“ — запитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку, і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безробіття. Але все таки до такого опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив. Ріпники розказували страшні випадки голодної смерті, самовбивства, грабунків. З їх оповідань Бенедьо побачив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника інші зовсім не допомагали йому, а лишали напризволяще. Ріпники і про те розказували, як їх хорі товариші умирали покинуті і розточені червами, як не раз аж по кількох днях знаходили померлого без людської допомоги ріпника в яким-

небудь відлюднім закамарку. Ті оповідання страшенно вразили Бенедя. Він зріс і виховався в місті. Його батько був таким же мулярським помічником. Правда, за Бенедєвих часів цехова встанова між дрогобицькими мулярами зовсім занепала. Майстрі ще давніше розікрали були цехову касу, що до неї вносили здавна порівну й майстрі й челядники, а котрою без ніякого нагляду ані обрахунку завідували майстрі. Не було за що тримати „господи“, себто гостинниці, в котрій в означені дні сходилася би цехова рада і де вписувався би кожний челядник, що потребував роботи, а також і майстер, де отже був би немов ринок для найму челядників. Майстрі перестали турбуватися цеховими справами, а тільки удержували ще докладно чергу, коли котрий при врочистім обході мав нести стару цехову хоругву, але, замість цього старого і перетрухлілого зв'язку, почав за Бенедєвих часів проявлятися між дорогобицькими мулярами новий зв'язок, хоч ще й невиразно та хвилено. На випадок хвороби котрого челядника або помічника, збирали інші челядники, помічники та деякі бідніші майстрі добровільні внески і давали хворому або його родині допомогу тижнево через весь час його слабости. Так само давали вони допомогу, хоч і меншу, для такого, котрий часом лишався без роботи, а рівночасно старалися розпитати і нараяти йому чи то роботу в своїм ремеслі, чи якенебудь інше зайняття. Правда, слабі це були початки взаємности, але вони удержувалися і міцнішали. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а всі вже челядники платили правильно внески, між тим, коли давніше ані про таку загальність, ані про правильне сплачування не було й мови.

В таких міських ремісницьких умовах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі мулярським помічником, він дуже живо займався тим новим зав'язком робітницької спільности і взаємности,

що був повставав. Бідний, ще й хворовитий, він живо, як ніхто другий, почував потребу такої спільности та взаємности. Від самого початку свого челядництва не переставав він намовляти та заохочувати своїх товаришів, щоби в разі потреби правильно платили те, що зобов'язуються платити, щоби обіщували те тільки, що зможуть додержати, і раз обіщаного додержували б свято, так, щоби на слові робітника можна було полагати, як на певній поруці. Все те робилося між дорогобицькими мулярами, так сказати, напомуці. Вони не зносилися з ніякими робітникам з більших міст, хіба з мулярами зі Стрию та Самбору, так само ні в чім несвідущими, як і вони. Вони не знали ніщо про великий зріст робітницької спільности та взаємности в других країнах, не знали про те, як робітники стають до купи та організуються до великої боротьби з багатством та всякою народньою кривдою, до боротьби за свій зарібок та забезпечення своїх жінок і дітей, своєї старости і своїх вдів та сиріт. Не знали дорогобицькі мулярі й про великий зріст робітницької думки на заході Європи, ані про змагання робітників усіх країн до її здійснення. Всього того вони не знали, а прецінь однакові обставини, однакова хвиля часу зробила те, що та сама думка, те саме змагання почало неясно проявлятися між ними.

Бенедьо не раз важких хвилин задумувався над долею робітника. А зроду утлий і хворовитий, він дуже був вразливий на всякий, хоч і чужий, біль, на всяку кривду та неправду. Зганьбить майстер челядника не по правді, урве касир робітникові кільканадцять центів з платні, прожене будівничий чоловіка з роботи без причини або за якесь гостре слово, — Бенедеві немов би хто ніж встромив у живе тіло. Він зблідне, зігнеться в дугу; лице, і без того сухе та довгообразе, ще більше протягнеться, і робить він свою роботу мовчки, але видно по ньому, що радше б волів

у землю запастися, ніж на таке дивитися. Ось у таких то хвилях задумувався Бенедьо над долею робітника. „Кожний його кривдить, — думалось йому — і добре; ніхто йому за те ніщо не скаже. Ось будівничий зіпхнув чоловіка з муру і налаяв ще найпоганішими словами, ще й потилицю натовк і зігнав з роботи. А нехай но би той чоловік обернувся та хоч раз ударив будівничого в потилицю? Зараз би його і в поліцію, і в суд, і в „Іванову хату“*. Але ті Бенедеві думки завсіди й зупинялися на тім суцї, з котрого вийшли, на старім і твердім суцї суспільної нерівності між людьми. І хоч не раз він повторював, як повторюють мільйони нашого люду: „це так не повинно бути“, то, прецінь, ті слова не допомагали йому розгадати прикру загадку про причину тої нерівності і можливості її усунути, але тільки немов обминали трудність.

Мовчки йшов Бенедьо, слухаючи оповідань ріпників про погане бориславське життя.

„Як же це так — думав він, — що стільки тисяч народу день-поза-день терпить таку неволю, а ще тисячі раз-у-раз прибувають на таке саме свято? Самі собі псують. Правда, по селах ще гірше, бо хоч ніхто з них не знущається, ніхто їх так не обдирає, то зате голод. І як же допомогти такій купі народу? Ніхто не в силі їм допомогти!“

— А як же ви, — спитав Бенедьо ріпників, — не пробували якого способу, щоби рятуватися?

— А який же може бути спосіб? — відповів ріпник простодушно. — Тут способу нема ніякого.

Бенедьо понурив голову. Те саме, до чого він додумався, ріпник висказав так рішуче, з найбільшою певністю. Значить, воно так і мусить бути. А може спосіб є, тільки що вони або сліпі та не бачать, або тільки ледачі, не шукають, а то найшли би і побачили б?

* „Іванова хата“ — кримінал, тюрма.

— Ну, а пробували ви робити складки між собою, щоби одні одних рятувати в біді, в слабості? — спитав Бенедьо.

Ріпники розреготалися.

— Ну, скільки там тих складок треба би, щоби порятувати всіх бідаків! Адже й так кожний там бідує.

— Ну, але один більше бідує, другий менше. Все ж таки можна би врятувати злиденнішого, слабшого, безробітного. От так, як у нас, мулярів в місті.

— Е що, у вас інша річ, а тут інша. Тут нарід збиранина зі світу!

— А в нас хіба ні?

— Е, а все таки, що у вас можна дати, того в нас ніхто на світі не дасть.

Ріпники не знали своєї сили і не вірили в неї.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Пішоходи залишили тустанівську дорогу і звернули на стежку, що повела їх через річку і горбок до Борислава. Перебрівши річку і піднявшись поміж густою шипшиною та ліщиною на крутий високий берег, вони опинилися на вершку горбка. Перед ними лежав Борислав мов на тарілці. Невисокі під гонтою будинки білили під сонцем, мов срібляна луска. Понад дахами де-не-де віднілися червоні тонкі і високі комини нафтарень, мов криваві пасмуги, що сягали до неба. Далеко на другім кінці Борислава на горбі стояла стара церковка під липами і круг неї тислися залишки давнього села.

Бенедьо, хоч і бував раніш у Бориславі, але на дуже короткий час, тому він і не знав тут місцевости. Він розповів ріпникам, де і на якій площі показано йому ставати на роботу і просив їх, щоб вони показали, де є та площа. Ріпники показали. Це була досить велика рівнина поміж високими берегами річки зараз же перед входом до Борислава. Хат близько було небагато, і Бенедьо, залишивши ріпників, вирішив заходити в кожную хату і шукати собі помешкання. В перших хатах йому відмовили, бо не хотіли давати помешкання на довгий час. Далі Бенедьо опинився на вулиці перед старою, маленькою хатиною і став перед нею, не знаючи, чи заходити сюди чи обминати цю халабуду. Хатина була, як усі інші, під гонтами, тільки її старі гонти вже потрухлявіли і поросли зеленим мохом. До вулиці виходило двоє віконця, що ледве трохи глипили над землею. Гря-

зюка вулиці замулювала стіну і здавалося, ось-ось досягне струхлілих підвіконників. Коло хатини було так, як і перед другими, голо: ні городця, ні муравника, як це водиться деінде. Аж по хвилі рішився Бенедьо не минати і цієї хати.

Дверці скрипнули, і Бенедьо ввійшов до малесеньких, темних сінців, а відти до побіленої світлиці. Він здивувався, заставши тут старого ріпника й молодицю. Молодиця, коло тридцяти літ, в білій сорочці з червоними застіжками сиділа на лаві під вікном, оперши голову на лікоть і плакала. Старий ріпник сидів посеред хати на низенькім стільчику, з люлькою в зубах і, очевидно, втішав її. Коли Бенедьо ввійшов до хати, молодиця швидко обтерла сльози, а старий ріпник зачав кашляти і довбати люльку. Бенедьо привітав їх і запитав, чи не прийняли б його на довший час на мешкання. Ріпник і молодиця глянули один на одного і хвилину мовчали. Далі обізвався ріпник, старий Матій:

— Га, або я знаю? Ось молодиця; це її хата; як вона скаже, так буде.

— Бодай вас, — відказала прикро молодиця. — Як я скажу! Я тут вже цілий рік не живу, і бог знає, чи житиму коли!

Вона рукавом обтерла знов набіглі сльози.

— Нащо мене питати? Ви скажете, бо ви тут живете. Як вам буде до вигоди, то так і робіть, а я тут що можу сказати!

Старий ріпник трохи змішався і почав ще пильніше довбати свою череп'яну люльку, хоч у ній й нічого не було. Бенедьо все ще стояв край порога з торбиною на плечах. Ріпник мовчав.

— Хатина тісенька, як бачите, — зачала знов молодиця, — може вам і не вигодно буде. Ви, як виджу з міста, не звикли до такого, як тут у нас...

Молодиця говорила так, вгадуючи по нахмурених бровах думку ріпника, їй здавалося, що він хоче відмовити Бенедеві.

— Е, що з того, що я з міста, — відповів Бенедьо, — я звик також до всякої біди, як кожна трудяща людина. Тільки, бачите, тут така причина: я трохи слабкий в ногах через нещасливий випадок, у нас, у мулярів, усяко буває, а маю роботу ось тут недалеко над річкою на тім березі. Там буде ставитися новий... нова нафтарня. Так ось і бачите, хотів би я поблизу якебудь помешкання, аби переночувати, адже я цілі-сінький день на роботі, бо здалека таки не зможу лазити по ваших бориславських болоті. Ну, а тут не хочуть ніде приймати на довший час, а для мене то все ліпше було би жити у свого робочого чоловіка. Тільки, як для вас...

В тій хвилині старий ріпник перервав його слова. Він кинув нараз люльку на землю, схопився з стільчика, прискочив до Бенедя, одною рукою схопив йому з плечей торбину, а другою попхав його до лави.

— Але, чоловіче, бійся бога, — кричав з комічним гнівом старий, — не пендич нічого, тільки сідай! Стоїш тут коло порога, а в мене діти не поснуть. Сідай тут і нехай з тобою все добро сідає в нашій хаті! Чому було так відразу не сказати, а то я тепер і сам про себе готов подумати, що я гірший від інших!..

Бенедьо дивився на старого дивака, немов не розумів його слів, а далі запитав:

— Ну, а що, то приймаєте мене до себе?

— Та ж чуєш, що приймаю, — сказав старий. — Тільки, розуміється, як будеш добрий. Як будеш злий, то таки завтра вижену.

— Ну, то ми вже якось погодимось, — сказав Бенедьо.

— Ну, як погодимось, то будеш моїм сином, хоч то мені з тими синами, правду кажучи, не ведеться!..

Молодиця знов обтерла очі.

— А по чому ж ви візьмете від мене?

— А є в тебе який рід?

— Мама є.

— Стара?

— Стара.

— Ну, то даш по „шусці“* на місяць.

Бенедьо знову подивився на старого.

— Ви, певно, хотіли сказати „на тиждень“?

— Я вже ліпше знаю, що я хотів сказати, — відрізав старий. — Так буде, як я сказав, та й досить про те балакати.

Бенедьо з дива не виходив. Старий тим часом знов сів на свій стільчик і, нахмурившись, почав накладати люльку.

— То може б на згоду принести горілки? — заговорив Бенедьо.

Старий глянув на нього з-підліб'я.

— Ти мені, небоже, з тим зіллям не виїзди, ані з ним до хати не показуйся, бо геть вивержу вас обох! — відрізав він гнівно.

— Вибачайте, — перепрошував Бенедьо, — я сам не п'ю, хоч би її й на очі не видів. Але я чув, що в Бориславі кожний мусить пити, хто при кип'ячці робить, то я й про тее...

— Правду казав, хто це казав, а тільки, як бачиш, при правді є й брехні краплинка. То завсіди так буває. Ну, а тепер ти не пендич, тільки роздягнися та спочинь з дороги, коли ти слабий!

В тій хвилі молодиця встала.

— Ну, дай вам, боже, щастя та заробіток добрий, — сказала вона до Бенедя. — Бувайте здорові, пора мені йти.

Вона вийшла; старий вийшов за нею, а за хвилину вернув.

— Служить в Тустановичах, то мусить бігти до роботи. Та й дитина мала... — проворкотів він, немов до себе, і знов сів напихати свою черепаньку.

— Донька ваша? — спитав Бенедьо.

* Шустка — коло 10 копійок.

— Ніби донька, але не рідна.

— Пасербиця?

— Ні, небоже. Вона тутешня, а я не тутешній. Але то довга історія, буде час, то й почуєш. А тепер спочивай!

Бенедьо зняв з себе свиту, постелив її на лаву під вікном і ліг спочивати. Він і справді був дуже втомлений; ноги під ним трусилися від довгого і надсильного ходу. А проте, сон його не брався. Думка, мов непосидюча ластівка, шибала то до Дрогобича, до старої матері, то до Борислава, де відтепер прийдеться йому жити. Йому пригадувалися оповідання ріпників, котрі він чув дорогою; в його уяві вони перелітали, не як слова, а як живі образи. Тут всіма забутий ріпник, хворий, безпомічний, конає сам на барлозі десь у якимсь скритім закамарку і даремно пищить їсти, даремно просить води, — нема кому подати!.. Тут пан жене робітника з роботи, кривдить його при виплаті, обдурює і ганьбить; нема кому захистити робітника, врятувати його в нужді.

„Ніхто ні про що не дбає, крім себе самого, — думав Бенедьо, та й тому так усі бідують. Але якби всі взялися докупи... То що зробили би?...“ Бенедьо не міг того знати. — „Та й як їм взятися докупи?...“ І цього Бенедьо не знав. — „Господи боже, — зідхнув він вкінці зі звичайною у наших простих людей безпорадністю, — наведи мене на яку добру думку!..“

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Бенедеве думкування обірвалося.

До хати ввійшло кілька ріпників і, привітавшись з старим Матієм, посідали на лаві:

Бенедьо встав і почав розглядати прибулих. Були тут передусім два чоловіки, котрі відразу мусіли увагу кожного звернути на себе. Високі, рослі та міцні, мов два дуби, з широкими червоними, немов надутими обличчями і невеликими сірими очима, — вони виглядали в тій маленькій хатині, мов два велетня. А при тім з лиця, росту, волосся, очей були вони так подібні один до одного, що треба було добре приглянутися і прислухатися до них, щоби їх відрізнити. Один з них сидів на лаві під вікном, заступивши своїми широкими плечима все світло від сонця, що заходячи лилося вікном у хатину. Другий вмістився на невеличкім стільчику коло дверей і, некажучи ні до кого й слова, почав спокійно накладати люльку, немов там, на тім стільчику і коло того порога, було його предковичнє місце.

Крім тих двох валетнів, найбільше звернув на себе Бенедеву увагу немолодий уже, низенький і, очевидно, дуже говірливий та рухливий чоловічок. Коли ввійшов до хати, він не переставав нишпорити з кута до кута, то ніби чогось шукаючи, то ніби добираючи собі місце сидіти. Він кілька разів оглянув Бенедю, переглянувся з Матієм, котрий з усміхом стежив за його рухами, а навіть прошепотів щось до вуха одному з велетнів, тому, що сидів на дзиглику під дверима. Велетень тільки головою хитнув, а по-

тім встав, відіткав дерев'яну загканицю від печі і встромив свою люльку в попіл, щоби запеклася. Рухливий чоловічок за той час знов уже обшниряв усі кути, то потираючи собі настобурчену, мов щітка, чуприну, то поправляючи на собі ремінь, то знову такі розмахуючи руками...

Крім тих трьох людей, було в хаті ще зо три. Бенедьо помітив на лаві в півтіні одного старого діда з довгою сивою бородою, але зі здоровим обличчям і кремезним виглядом, мов у молодого. Побіч нього сидів молодий парубок, круглолиций і рум'яний, мов дівчатко, він був сумний і понурий, мов засуджений на смерть. Далі в куті, зовсім в тіні, сиділи ще якісь люди, котрих обличчя не міг розглянути Бенедьо. Ввійшло ще кількох ріпників до хати, — зчинився гамір.

— А це що, возний на здекуції* у вас? — промовив грубим, як труба, голосом до Матія один з велетнів, той, що сидів під вікном.

— Ні, богу дякувати, — відповів Матій, — це, бачу, чесний чоловік, робітник, мулярський майстер. Прийшов нині з Дорогобича до нової фабрики. Ось тут на березі будуть нову нафтарню ставити.

— Та-а-к!... — відповів велетень, протягаючи голос, — ну, то про мене... А чия то буде нафтарня? — додав він, звертаючись до Бенедя.

— Леона Гаммершляґа.

— Ага, того. О, він у нас закарбований** віддавна. Правда, побратиме Деркачу?

Рухливий чоловічок в тій хвилині дрібцював коло нього.

— Правда, правда, закарбований міцно!...

Він засміявся.

— Але ніщо не пошкодить, як матиме й більше карбів!

* Здекуція — екзекуція, забирання речей чи іншого майна за незаплачені податки.

** Карбувати — робити знак, відзначувати.

— Певно, що не пошкодить, — підтвердив велетень. — Ну, але як же, побратиме Матію, можемо ми нині тут балакати своє; чи, може, як маєш нового жильця, то нас виженеш із хати шукати нового місця?

Велетень грізно глянув на Матія і, очевидячки, ця бесіда мала бути доганою. Матій почув це і змішався трохи, а далі сказав, устаючи зі стільця і виймаючи люльку з рота:

— Але господи борони, щоби я вас виганяв! Мої побратими любі, раз я пристав до вас, то не бійтеся, моя хата завсіди для вас. А про нового жильця... правда, я зле зробив, приймаючи його, не порадившись уперед з вами... Отжеж бачите, приходить чоловік замучений, слабкий, ніхто його не хоче приймати, а з обличчя йому відко, знаєте, на те я старий практик, що людина добра, ну, що я мав робити?.. Зрештою, як гадаєте? Не можна йому бути з нами, то я його відправляю. Але мені здається, що він був би і для нас добрий... Каже, що горілки не п'є, значить, одне добре. Ну, а подруге робити буде при новій фабриці, то й відтам зможе нам що часом сказати...

— Горілки, кажеш, не п'є? — питав велетень.

— Я сам те чув від нього, а втім ось він тут, питай його сам.

Мовчанка стояла в хаті.

Бенедьо сидів у куті і дивувався, що це все має значити, чого зійшлися ті люди і Матій попросту виправдується перед ними, хоч сам каже, що це його хата. Але найдивніше було йому з того грубоголого велетня, що поводився тут, мов старший, мов господар, приликував до себе то одного, то другого і шепотів їм щось до вуха, сам не рушаючися з місця.

Велетень звернувся до Бенедя і почав випитувати його строгим голосом, немов суддя.

— Ви що, мулярський челядник?

— Ні, помічник, а при тій фабриці, не знаю за яку ласку, маю бути майстром.

Велетень покрутив головою.

— Гм, майстром? А за яку то ласку? Певно вмієте добре доповідати панові на своїх товаришів?

Бенедьо спалахнув увесь немов вогнем. Він хвилину вагався, чи відповідати велетневі, чи плюнути йому в очі, забратися і йти геть із цієї хати та з-між тих дивних людей. Далі надумався.

— Плетете дурниці, — сказав з притиском. — Може то вашого батька син і вміє дещо кому доповідати, а в нас те не водиться. А панська ласка пала на мене не прошена, мабуть, за те, що при закладах його будинку мене трохи не забила підойма, як ми спускали в яму угольний камінь.

— Ага, — буркнув протягло велетень, і його голос почав трохи м'якнути.

— Побратиме Деркачу, — звернувся він нараз до невеличкого, рухлявого чоловічка, — пам'ятай, щоби ти не забув і ось то закарбувати на того Леона, що він каже.

— Розуміється, що не забуду. Хоч це нібито сталося в Дрогобичі, а ми маємо тільки до Борислава, але то ніщо не шкодить. Панові й без того легше не буде.

— Ну, а що ж ви, — казав далі велетень до Бенедя, — як тут будете майстром, то будете так само знущатися та кривдити робітників, як другі, будете ссати з них, щомога, і виганяти з роботи?.. Розуміється, що так! Майстрі всі однакові!

Бенедеві не стало терпцю. Він встав і, беручи свою свиту до рук, обернувся до Матія:

— Коли ви приймали мене в свою хату на мешкання, — сказав він тремтячим голосом, — то ви казали мені, щоби я був добрий, то буду вашим сином. Ну, але скажіть же самі, як тут бути добрим, коли

ось якісь люди входять до хати і ні з цього, ні з того причіпляються до мене і ганьблять, не знати, за що й за яке? Як ви мене на таке тут брали, то ліпше було й не приймати, був би я досі найшов спокійнішу хату! А тепер прийдеться йти під ніч. Ну, але принаймні буду знати, що за люди бориславські робітники!.. Бувайте здорові!..

З тими словами він надяг свиту і, беручи на плечі свій вузлик, повернувся до дверей. Всі мовчали, тільки Матій моргнув до велетня під вікном. Між тим другий велетень сидів, мов скеля, під дверми, заперши собою вихід і, хоч Бенедьо різко сказав до нього: „пустіть!“ — він ані рушився, немов і не чув нічого, тільки поволі пихкав люльку.

— Але ж, господи боже, — скрикнув нараз зі смішною запопадливістю Матій, — стій, чоловіче добрий, куди тікаєш? Не знаєш, бачу, жартів! Постій, побачиш, до чого воно йде!

— Що я маю стояти! — відповів гнівно Бенедьо. — Може скажете мені ще довше слухати від цього чоловіка такої ганьби, як досі? І не знаю, відки він те чув, що я когось кривджу та знущаюся?..

— То ви вважаєте мої слова для себе за ганьбу? — спитав напівлагідно, напівстрого велетень.

— Розуміється.

— Ну, то перепрошую вас.

— Не перепрошуйте, волите бути чемніші та не ображати, ніж опісля перепрошувати. Я простий чоловік, бідний робітник, але чи ж тому вже вина хто має мені всяку дурницю в очі тикати? А може ви гадаєте, що ви міцні, а я слабкий, то вже можете мене безпечно ображати? Ну, то пустіть мене геть, не хочу слухати вашої бесіди! — І він знов обернувся до дверей.

— Ну, ну, ну, — казав Матій, — оті ще люди ладні направду посваритися, не знаючи й самі, за що! Але ж постій, чоловіче божий, гнівається, а не знаєш за що!

— Як то не знаю! Не бійтеся, я вже не такий дурний, — скрикнув Бенедьо.

— Так що не знаєш. Ти вважаєш за образу слова того чоловіка, а тим часом він говорив це тільки на те, щоби тебе випитати.

— Випитати? В чім?

— Яке в тебе серце, яка гадка? Розумієш тепер?

— А нащо ж йому те знати?

— То вже побачиш пізніше. А тепер роздягнися та сідай на своє місце. А фукатися не треба, не-боже. За день нас усіх не стало би, якби ми хотіли так на всяку біду фукатися, яка нам долягає. А моя гадка така: меншу біду перетерпи, щоби більшої встергтися. Коли бо то в нас звичайно навиворіт робиться: як мала біда, то чоловік бурчить, а як велика, то мовчить.

Бенедьо все ще стояв серед хати в світі і з мішком на плечах та розглядав присутніх. Матій між тим засвітив каганець з жовтого бориславського воску, і в його світлі обличчя зібраних ріпників видавалися жовтими та понурими, мов обличчя мерців. Потім старий Матій відібрав від Бенедя торбину і зняв з плечей свиту, а взявши його за плече, попровадив до велетня, що все сидів понурий і грізний під вікном.

— Ну, помиріться раз назавжди, — сказав Матій. — Я все гадаю, що будемо мати з того чоловіка нового товариша.

Бенедьо і велетень подали собі руки.

— Як вас маємо звати? — спитав велетень.

— Бенедьо Синиця.

— А я називаюся Андрусь Басараб, а он то мій брат Сень, а це наш „карбовий“ Деркач, а оцей старий дідусь — то побратим Стасюра, а отой парубок — то побратим Прийдеволя, а он то також наші побратими.

— Ви, певно, всі з одного села, що побраталися, —

сказав Бенедьо, дивуючись, зрештою, що старі чоловіки побраталися з молодими, бо по селах звичай, що тільки однолітки побратимаються між собою.

— Ні, ми не з одного села, — відповів Басараб, — а так, побратимаємося в інший спосіб. Зрештою, сидайте, будете бачити. А якби вам схотілося, то можете й ви пристати до нашого побратимства.

Бенедя ще дужче здивувало те пояснення. Він сів, не кажучи нічого і чекаючи, що то з того буде.

— Побратиме Деркачу, — сказав Андрусь Басараб до „карбового“, — пора нам узятися до свого. Де твої палиці?

— Зараз тут будуть, — відповів Деркач, вибіг до сіней і вніс відтам цілий оберемок тонких лісових палиць, зв'язаних уживкою* докупі. На кожній палиці відко було більші або менші карби, один попри однім, так, як це роблять хлопці, що пасуть гуси і на паличці значать собі карбами, скільки у котрого гусят.

— Закарбуй на Леона те, що повідав Синиця, — сказав Басараб.

В хаті зробилася тиша. Всі посідали де хто міг і дивилися на Деркача, що сів собі на припічку, поклав палиці коло себе, вийняв з-за ремня ніж і, видобувши одну палицю, вирізав на ній ще один карб.

— Готове, — сказав Деркач, сповнивши це і встроївши палицю знов у зв'язок.

— А тепер, побратими мої милі, — сказав Андрусь, — розповідайте за чергою, хто за цей тиждень зазнав, бачив або чув яку кривду-неправду. Хто її зробив, кому і за що, розповідайте все, щоби, як наповниться міра наших кривдників, як прийде наш час і наш суд, кожному було відмірено по правді!

Хвилину тихо було після тої відозви, далі заговорив старий Стасюра.

* Уживка — шнур.

— Прийде, кажеш, наш час і наш суд... Хоч я, бачу, не діжду того дня. Ну, але бодай ви, молодші, діждете... То вже щоби відмірити кожному по правді і справедливості. Послухайте, що я чув і бачив цього тижня. Йосько Бергман, наставник при тій кошарі* що я в ній роблю, знов цього тижня бив чотирьох робітників, а одному бойчукові - лип'ярові** вибив палицею два зуби. Та й за що? За те, що бідний бойчук, голодний та хворовитий, не міг двигнути відразу повного коща глини!

— Карбуй, Деркачу! — сказав Андрусь рівним і спокійним голосом, а тільки очі йому заблистіли якимсь дивним огнем.

— Той бойчук — говорив далі Стасюра, — дуже добра душа і я був би привів його до „господи“, тільки що десь видко заслаб, не був уже вчора на роботі.

— Приведи, — підхопив Андрусь. — Чим більше нас, тим більша наша сила, а ніщо так не в'яже людей до купи, як спільні злидні і спільна кривда. А коли сила наша буде достатня, то й суд наш буде близький, чуєш, старий?..

Старий хитнув головою.

— А Мотьо Крум, касир, — продовжував далі старий, — знов не доплатив робітникам з нашої кошари по п'ять шісток за цей тиждень і ще загрожував кожному, що прожене з роботи, коли хто посміє нагадати. Говорять, що купує яму на Мразниці і що йому не ставало 59 ринських, то мусів це при найближчій виплаті здерти з робітників.

Старий мовчав хвилину, поки Деркач не винайшов палицю Мотя Крума і затяв на ній новий карб. Опісля казав далі:

— А от учора йду попри шинок Мошка Фінка.

* Кошара — робітнича казарма.

** Бойки — живуть на стрийському і самбірському підгір'ї; лип'яр-робітник, що носить глину, яку викопують при добуванні нафти.

— А тепер, побратими мої, розповідайте все...

Слухаю, що за крик? Аж то два Фінкові сини притисли до кута якогось чоловіка, вже підстаршого, та й так б'ють, так дюгають кулаками попід ребра, що чоловік вже лише хрипить. Ледве якось його пустили, не міг уже йти сам дорогою, а як харкнув: кров... Взяв я його, веду та й питаю, що за нещастя, за що так скатували?.. — От біда моя, — відповів чоловік та й заплакав. — От я — каже — через тиждень трохи задовжився у того проклятого шинкаря, гадав, що дістану грошей та й виплачу. А тут прийшла виплата... бац! касир мене чи забув, чи що, не читає. Я стою, чекаю; вже виплатив усім, а мене не кличе. Я щойно пустився йти до нього, спитати, що то таке, а він шасть і замкнув двері перед носом. Я прийшов, стукав, кричав — пропало. Далі вийшли слуги та й мене в плечі: „що ти тут, пияку, робиш!...“ Пішов я. Здибаю опісля касира на вулиці і до нього: „чому ви мені не виплатили?“ А той визвірився на мене, а далі як крикне: „Ти, пияку якийсь, будеш мене на дорозі напастувати! ти де був, як виплата була? Я тебе тут не знаю, там домагайся плати, де й іншим платиться!“ Ну, а нині каса заперта. Я зголоднів, іду до Мошка з'їсти дещо наборг, поки гроші дістану, а ті два ведмеді, та до мене: „Плати та й плати за те, що ти набрав!“ Я розповідаю, клянуся, прошю!.. Як мене приперли до кута, то, адить, трохи душу з тіла не вигнали!..

— Карбуй, Деркачу, карбуй! — сказав твердим, грізним голосом Басараб, вислухавши з затиснутими зубами це оповідання. — Бутають* чимраз дужче наші гнобителі, знак, що кара вже висить над ними. Карбуй, побратиме, карбуй живо!..

— Так то, так, — говорив далі Стасюра, — розпуталися наші кривдники та й знущаються з робочого люду, бо що то, добре їм діється! І що довше ди-

* Бутати — гордитися.

вись та слухай, то більше біди та кривди народньої, то більше в них багатства та достатку. От тепер народу до Борислава пре видимо-невидимо, бо всюди по селах голод, посуха, слабість. А й тут хіба ліпше? День-поза-день бачу по закутках слабих, голодних, не здатних вже до праці людей; лежать і стогнуть і ждуть хіба тільки смерти, бо на людське змилювання вже давно перестали чекати. Та й тепер, дивіться, платню нам зменшили і з кожним тижнем уривають все більше! хіба проживеш з неї? Хліб чимраз дорожчий, а ще як цього року не вродить, то прийдеться нам усім тут гинути. Оце кривда, котру всі ми терпимо, котра всіх нас гложе до кости, а на кого її закарбувати, я й сам не знаю!..

Старий виговорив це живішим, ніж звичайно, голосом, а висказавши, поглянув по всіх і зупинив свій погляд на понурім обличчі Андруса Басараба.

— Так, так, правда твоя, побратиме Стасюро, — закричали всі присутні, — це наша загальна кривда: бідність, безпомічність, голод!

— А на кого її закарбувати? — спитав вдруге старий. — Чи зносити її терпеливо, ту найбільшу, загальну кривду, а тільки карбувати ті дрібні, часткові, що складаються на ту велику?..

Андрусь Басараб дивився на Стасюру і на всіх інших побратимів зразу понуро і ніби байдуже, та вкінці на його обличчі заяеніло щось: немов схована на дні в душі радість. Він встав з місця і впростувався, досягаючи головою аж до стелі невеличкої хатини.

— Ні, не терпіти нам і тої загальної кривди, а хоч і терпіти, то не покійно, не тихо, мов та стрижена вівця. Всяка кривда мусить помститися, і то ще тут, на цім світі. І чи ти гадаєш, що, карбуючи всі ті дрібні, часткові кривди, ми забуваємо про загальну? Ні! Адже кожна й найменша кривда, яку терпить робочий чоловік, це частка тої загальної, народньої

кривди, що всіх нас давить і гложе до кости. І коли прийде день нашого суду і нашої кари, то чи ти думаєш, що не помститься тоді й загальна наша кривда?

Стасюра сумно якось похитав головою, немов у душі своїй не зовсім вірив Басарабовій обіцянці.

— Гай, гай, побратиме Андрусь, — сказав він, — помститься, говориш! Вже те одне, що не знати, коли то ще буде... А подруге: що нам з того, що колись може й помститься, коли нам тепер від того не легше терпіти. А хоч і помститься, то чи думаєш, що опісля легше буде?..

— Що ж бо ти, старий, — крикнув на нього з грізно блискучими очима Андрусь, — розжалобився, не знати чого? Тяжко нам терпіти! Хіба ж я того не знаю, хіба всі ми того не знаємо? А хто зможе так зробити, щоб ми не терпіли, щоб робочий чоловік не терпів? Ніхто, ніколи! Значить, терпіти нам до суду-віку та й годі. Тяжко це, чи не тяжко, що то кого обходить? Терпи і мовчи, не показуй другому, що тобі тяжко. Терпи, а як не можеш вирватися з біди, то бодай мстися за неї, це хоч трохи полегшить твого болю. Така моя гадка, і всі признали, що вона правдива. Чи не так?

— Так, — відповіли побратими, але якимсь понурим голосом, немов ця правда не дуже їх тішила, не дуже припала їм до серця.

— А коли так, — говорив далі Андрусь, — то нічого й гаятися. Розповідайте далі, хто знає про яку кривду.

Він сів. В хатині стало тихо. Почав говорити Матій. В його сусідстві вмер робітник в темній комірчині; як довго там лежав, відколи слабував, цього ніхто не знає, і домовласники нікому не хотіли того сказати. Говорять, що робітник мав трохи зароблених грошей, а коли заслаб, домовласники відібрали від нього гроші, а його морили голодом, держали замкнутим, поки вмер. Тіло було страшенно сухе, давно немите і синє. Позавчора ночувала якась жінка

у другого сусіднього домовласника. Вночі злягла. Грошей у неї не було, і зараз на другий день викинули з дитиною з хати. Розповідав один ріпник, знайомий тої жінки, що ходила з дитиною до попа, щоб охрестив, але піп не схотів охрестити. Тоді жінка кинула дитину до ями, а сама пішла до громадського уряду кричучи, щоб її зараз вішали, бо довше жити не може. Що з нею сталося, Матій не знав.

І далі пішли оповідання, одностайні своєю ваготою і приголомшливі своєю несправедливістю. І за кожним розказаним фактом оповідач зупинявся ждучи, поки карбовий Деркач закарбує на палиці, щоб „кожному віддано було повною мірою“. Декотрі побратими говорили з таким супокійним, байдужим, майже мертвим виразом обличчя, що вже сам їх голос, сам вираз обличчя був свого роду важким фактом, гідним закарбування на ім'я загально-супільної кривди та гніту. Другі розпалювалися, говорячи, проклинали гнобителів і домагалися швидкої для них кари. Але найбільше зворушило всіх оповідання молодого парубка, Прийдеволі. Коли прийшла на нього черга, — він був наймолодший, то й черга на нього прийшла аж на кінці, — він вибухнув довго здержуваним плачем і, заламуючи сильні руки, виступив насеред хати.

— Перед богом святим і перед вами, побратими мої, жалуюся на своє горе... на свою страшну кривду!.. Осиротили мене на весь вік... відібрали останнє і потоптали ногами, і то так собі, для забавки!.. Ох, боже, боже, і ти глядиш на все те і ще можеш терпіти?.. Але ні, ти терпи собі, а я не можу, я не буду!.. Побратими, товариші милі, радьте, що мені діяти, як мститися!? Все зроблю, на все відважуся, тільки не кажіть чекати, бійтеся бога, не кажіть чекати!..

Він замовк, хлипаючи, мов мала дитина.

— Ви знаєте, — за хвилину почав він спокійнішим уже голосом — який я круглий сирота на світі, в якій

біді та нужді зійшли мої молоді літа, поки нещастя не загнало мене сюди до цього проклятого пекла. Але вся біда і нужда, всі нещастя нічим було для мене, поки була одна людина, що вміла мене потішити, розрадити, приголубити, котра віддала б була своє життя за мене... котра любила мене! Позаздрили мені вороги!.. Послухайте, що зробили. Ви знаєте, вона для мене покинула свою хату, свою стару матір і прийшла сюди, до Борислава, щоби бути разом зі мною. Ми жили разом от уже пів року. Вона працювала при магазині того багатія Гольдкремера. На своє лихо сподобалася там всім тим псам, що її бачили. А там їх є до вітра: касир, молодий Шмультко Блютігель, наглядач також молодий, далі ще якісь там капцани, бог би їх поразив!.. Почали вони підлабузнюватися, не давати їй спокою. Раз, другий вона відправила їх чемно, а далі, коли Блютігель застав її якось саму в присінку крамниці і, осмілений, почав дуже вже до неї чіплятися, вона, небагато думавши, відвернула руку і так тарахнула поміж вуха, що йому аж ротом і носом кров бризнула і сам, як тика, покотився між діжками. Що ми того вечора насміялися з влізливого панка, коли вона розповіла цілу ту річ. Але ми завчасно сміялися. Панок розлютувався і змовився з другими помститися на ній. Приходиться позавчора, виплата; приходжу я вечором додому, нема ще мові Варки. Сів я під вікно, чекаю — виглядаю, а самому коло серця щось, мов гадина, лежить. Ба, вже стемнілося, нема Варки. Напнув я свиту на плечі, вийшов на вулицю, шукаю Варки. Нема. Розпитую я робітниць, що разом з нею були при виплаті; кажуть, що лишили її там, що, певно, їй виплачували на послідку. Тьокнуло мене щось коло серця, біжу до канцелярії, позамикаю, а у вікнах світиться. Калатаю, не докалатаюся, а далі гадаю собі: агій, та чого я тут калатаю, може тут її нема? Може вона вже спокійнісінько дома, чекає на

мене. Біжу додому, нема. Біжу знов вулицями, забіг по всіх знайомих, по всіх шинках, куди ми, часом з роботи йдучи, заходимо перекусити дещо або се-ледця купити. Нема. Всіх питаю, чи не бачив хто Варки, ніхто не бачив. Як камінь у воду, зникла Варка. Лечу я знов під канцелярію, так мене щось і тягне туди. Гадаю по дорозі, висаджу двері, а мушу дізнатися, що з нею сталося, де вона. Але скоро я там, деś враз і вся сміливість пропала. Став, дивлюся: у вікнах блищать, але вікна позаслонювані, не видно нічого, тільки тіні якісь мерехтять. Ні, гадаю собі, вона тут мусить бути, тут мусить бути, бо де ж би інде була? А тут знов і сам собі не вірю, бо що ж вона тут робила би? Прийшла мені на думку історія з панком Блютіглем: я весь задрижав, одеревів. І що вже вмовляю себе, що це все байка, жарт, пустота; ні, щось, немов рукою, держить мене під вікном тої проклятої канцелярії. Не піду вже нікуди, гадаю собі, буду тут ждати, доки світло погасне, ні прожду й до ранку. Сів я на якусь діжку під самою стіною просто вікна, сиджу, а тут мною аж телепає, немов гарячка яка. Слухаю. Там чути: деś у шинку ріпники хриплими голосами пісні доспівують, там знов пси гавкають, від церкви долітає мов зойк ко-наючого, сторожеве: „обережно з вогнем!“ Аж ось, чую в канцелярії якийсь регіт, зашваркотіли пани, пізнав я голос Блютігля, голос наставника. Далі за-гепалося щось, немов об стіни розбивається, знов ре-гіт, знов шваркіт, — і тиша. Господи, кожний голос різав мене в саме серце, мов гострий ніж... Я так і задубів з вухом притуленим до стіни. Аж нараз, вже під ранок, пролунав страшний крик в канцелярії, тільки на одну хвилиночку, але крик той вразив мене, мов грім, уколів, мов жало гадини. Я відразу зір-вався на рівні ноги: то був Варчин крик. І ледве я надумався, що тут робити, ледве підбіг до дверей, щоб з послідньою натугою всієї своєї сили виважити

їх, коли нагло двері отворилися і з них вилетіла, мов громова куля, Варка. Але вже не кричала... Я пізнав її по одежі, бо обличчя її зразу не добачив в сумерці. І вона мене не бачила, тільки, вилетівши з дверей канцелярії, погнала навпростець через горбки накиданої глини, поміж кошари та ями. Я за нею. „Варко, — кричу, — Варко, що тобі таке, що з тобою сталося? Стій, обізвися!“ Стала на хвилину, озирнулася і аж тут побачив я, що ціла її голова була чорна мов вуголь, замазана кип'ячкою*, а довгі її коси були обтяті. „Господи боже, Варко, — кричу я, підбігаючи до неї ближче, — що це за нещастя з тобою?“ Але вона, скоро пізнала мене, зараз відвернулася і, мов сполошена, погнала далі наосліп, розбиваючися об стовпки корб, що були над ямами. Я, щодуху в мені, жену за нею, аж нараз один страшний крик, одна мить і Варка тут, перед моїми очима щезла, мов сонний привид, скочила в отворену яму!.. Я добіг, став, тільки глухо задудніло, як вона всередині, розбиваючися об цямриння, вкінці бовтнула у воду. От і кінець. Що вже зо мною далі діялося, не тямлю. Я отямився аж нині з полудня, і коли спитав за Варкою, мені сказали, що її (на мій крик!) витягли з ями і вже поховали. Значиться, все пропало! І ніхто не скаже, що вони з нею зробили тої страшної ночі. З'їли, нелюди, мою Варку живу, вбили моє щастя! Побратими мої дорогі, жалуюся вам на своє нещастя, радьте, вчіть, що маю робити, а тільки чекати не кажіть!..

Глибоко вразило всіх оповідання Прийдеволі, хоч усі вже й уперед знали з невиразних чуток, яке нещастя сталося з їх побратимом. На всіх обличчях видко було під час оповідання всі переходи почуття від неспокою до найвищої тривоги і розпуки, так само, як усі ті переходи малювалися на обличчі

* Кип'ячка — нафта.

І Варка тут перед моїми очима скочила в отворену яму.

оповідача. А коли Прийдиволя замовк і, заламуючи руки, став серед хати, мов німий свідок великого злочину, то і всі мовчали, мов прибиті, кожний, очевидячки, ставив себе в положення товариша і намагався збагнути всю глибіню його жалю і муки. Але порадити, — що вони могли порадити йому в тім ділі, де вже не було ніякої поради, ніякого виходу, крім смерті? Як вони могли повчити його, на яку дорогу направити?..

Перший отямився Деркач і хопив за свої палиці щоб і цю справу закарбувати.

— Стій, побратиме Деркачу, — сказав нараз рішуче Андрусь Басараб, — цього не карбуй!

Деркач поглянув на нього здивованим поглядом.

— Не треба, — сказав коротко Андрусь, а опісля, звернувшись до побратимів, спитав: — чи більше ніхто не має що сказати?

Ніхто не обзивався.

— Значить, на нині бесіді кінець! Розходіться по одному!

Але, не зважаючи на ці слова, ніхто не рухався з місця. Всі якось дивно поглядали один на одного. Андрусь грізно поглядав на них, не знаючи, що це значиться. Аж ось підвівся з місця Стасюра, найстарший з-поміж побратимів:

— Слухай, побратиме Андрусю, — сказав він спокійним голосом, про що тут у нас між побратимами цими днями йшла бесіда... То не від себе я тобі буду говорити, але від усіх. Знаєш, як ми зібралися до купи громадити людську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський, то ти обіцяв нам, що скоро набереться відповідна міра недолі в народі, ми зробимо їй обрахунок, щоб знати, для кого ця міра наповнилася до краю. Чи так?

— Так, — відповів Андрусь якось неохоче.

— Оце ж ми вже трохи не рік громадимо карби на людську кривду; побратим Деркач позакарбував

стирту палиць, а коли ж, питаємо тебе, буде обрахунок?

— Не час іще, але незабаром час надопіє, — відповів Андрусь.

— А, незабаром, незабаром, доки сонце зійде, роса очі виїсть! Сам бачиш, що наші гнобителі, збагачені нашою працею, почувають себе чимраз гордіше. Пора, щоб від нас мали хоч погрозу яку!

— Буде погроза, — сказав твердо і спокійно Андрусь.

— Яка? Коли? — почулося з усіх боків.

— Це вже моя справа. Почуєте тоді, як діло зробиться, а наперед про те говорити не доводиться, — відповів Андрусь. — А до обрахунку також не далеко. Адже мусить дубець підрости аж під хмари, щоби в нього грім ударив. Чекайте ще трохи. А тепер добраніч!

Всі побратими добре знали залізу, рішучу натуру Андруся Басараба, знали, що на його слова можна покладатися, і не допитувалися далі, а тільки зібралися виходити.

— А ти, побратиме Прийдеволя, зістанься тут, щось тобі казатиму, — сказав Андрусь, а на обличчі бідного парубка блимнула якась радість, мов надія виходу із страшної муки.

Розійшлися побратими. Тільки старий Матій сидів у куті під стіною, а давно погасла люлька випала йому з зубів і лежала на поділку. Так само Андрусь і Бенедьо сиділи мовчки, кожний на своїм місці, кожний зайнятий своїми думками. Тільки Прийдеволя стояв коло порога з лицем мертвецьки блідим і з заламаними руками, стояв, як живий образ болю, і ока не зводив з Андруся Басараба, немов від нього ждав не знать якого полегшення.

Матій перший приступив до молодого парубка.

— Що ж ти, небоже, гадаєш робити? — спитав він м'яким, співчутливим голосом.

Прийдеволя глянув на нього з виразом непевності на обличчі.

— Абож я знаю, що робити та й що діяти? — відказав він зламаним голосом. — Смерть собі зроблю, як не зможу бодай помститися на своїх ворогах!

— Скарж їх до суду, нехай злодії хоч посидять! — порадив Матій.

— До суду? — обізвався понуро Андрусь, — ну, також добра рада! До суду! І хоч би їх там і позасажували, то що? Посидять по пару місяців, та й вийдуть і ще вдвоє будуть мститися на людях. Але чи їх позасуджують? За що буде їх скажити в суді, коли сам не знає, що вони там дівці зробили? А хоч би й сто разів знав, то де має на це свідків, як їм доведе? А може дівка сама з власної волі заподіяла собі смерть, або може, бог знає, яка на те інша була причина? Ех, Матію, з твоїм судом!.. Тут треба іншого суду, іншої правди!..

На ті слова Матій, мов справді побитий, схилив сумно голову і зідхнув важко, немов помимо своєї волі і охоти мусів признати їх правду. А Прийдеволя ще пильніше дивився на Андруся і ледве чутно промовив:

— Так, побратиме, і я так гадав, що свідків нема ніяких!.. Ще коби вона хоч жила, господи, коби вона жила!.. Але ви знали, яка вона була горда та неподатлива, ніякої ганьби, ніякого образливого слова не могла стерпіти!.. Ну, але що ж мені робити, що діяти?..

Андрусь взяв його за плече і відвів до кута, моргнувши Матієві, щоби відступився, — і опісля почав йому щось стиха шепотіти до вуха. І видно, що не малої ваги мусіли бути Андрусеві слова, коли молодий парубок від них зразу зблід ще дужче, далі почервонів, а вкінці, тремтячи всім тілом, немов у горячці, зайшовся голосним плачем і, гаряче стискаючи Андрусеву руку, викрикнув:

— Так, твоя правда, братіку, іншого виходу нема! Так і зроблю!

— Тільки зручно, розважно і сміло, і нема чого боятися! А тоді... тоді побачиш, що полегшає! Ну, а тепер іди вже, добраніч!

Прийдеволя мовчки вклонився і пішов.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Андрусь перейшовся кілька разів по хатині, силуючися надати своєму обличчю спокійного виразу, хоч і сам був до глибини зворушений. Далі приступив до Бенедя і випростувався перед ним в своїй велетенській поставі.

— Ну, ви бачили нашу роботу?

— Бачив.

— І що ж на все те скажете?

Бенедьо звів голову, мов хотів зібрати до купи розсіпані думки.

— З усього бачу, що ви щось страшне і велике задумали, хоч сам собі не можу вияснити, відки це у вас взялося.

— Відки взялося? Е, це довга історія.

— А чи буде у вас досить сил, щоби зробити те, що думаєте?

— Ми сіємо, а чи сім'я зародить утрое чи вдесятеро, цього не знаємо!

— А опісля... ще одне... — Бенедьо запинався в мові. — Чи подумали ви...

— Про що?

— Про те, що саме найголовніше...

— Ну?

— Яка користь і для кого користь буде з вашої роботи?..

Андрусь пильно глянув на Бенедя, а далі засміявся гірким сміхом.

— Ха-ха-ха, користь! А конче мусить бути користь?

— Ну, я так гадав, — відповів спокійно Бенедьо, —

що коли що робиться і розважно робиться, то треба й подумати, чи буде і для кого буде з того користь?

— Гм, вільно вам і так гадати! А я так міркую: оце мене тіснить ворог з усіх боків, виходу мені нема ніякого. Я набиваю рушницю. Чи заб'ю нею ворога, чи себе самого, то мені однаково.

— Ні-ні-ні! — підхопив живо Бенедьо, — це так у вас говорить сліпа, безвихідна розпука, а не розсудливість! Бо чи ж дійшло вже аж до того, що нема ніякого іншого виходу? А хоч би діло й так стояло, то чи гадаєте, що це однаково забити себе, чи забити ворога? Себе заб'єте... ворогові радість, ворогові легше та вільніш!

Тепер Андрусева прийшла черга звісити важку голову і збирати думки до купи.

— Твоя правда, — сказав він до Бенедя. — Тут треба подумати. Хочеш бути нашим побратимом і думати разом з нами?

— Вашим побратимом, але не сліпим знаряддям вашої волі!

— Ні!

— І щоб вільно було кожному думати, що хоче, і другим говорити, що думає.

— Це у нас і тепер вільно. Адже ти чув нині...

— Так то, так! але я ще раз собі те вимовляю. Собі і кожному.

— Добре.

— Буду вашим побратимом для того, щоб думати разом з вами над тим, чи нема для нас виходу з великої, всенародньої кривди!

Андрусь, а за ним Матій радісно обняли Бенедя, як брата.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

В понеділок рано виринали блискуче сонечко з-поза рожевих хмарок, щоб удень знову палити та пекти нерозцвілу підгірську землю. В блискучій, легенькій бричці на ресорах, запряженій парою бистрих піганистих коней, їхав Леон Гаммершляг з Дорогобича до Борислава. Веселий рожевий був настрій його, бо блискучі надії виринали перед ним. Мірне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні думи золотили перед ним увесь світ. Але ж бо й напружувався, налітався він за ті три тижні, назнався неспокою, турботи, наволочився з усякими людьми, поки таки домігся свого, вхопив серед тої сутолоки золоту нитку, котра вже доведе його й до клубка багатства! Його справа в Відні, сяк чи так кажучи, була справді одною з найсміліших і найщасливіших його спекуляцій! То була правдива ловля на золоту рибку! Ну, і вдалась же йому та ловля так, що ліпше й годі! Леон передумував усі дрібниці тої героїчної ловлі, розмірковував час і гроші, щоб усе в задуманій ним афері пішло правильно, вміло та справно, як у годиннику. Головна суть його гадок була ось у чім.

Проживаючий у Відні, бельгійський хемік, Ван-Гехт, що кілька років працював над аналізою земного воску, по довгих пробах винайшов спосіб так очищати той віск, що очищений він втрачував властивий, неприємний нафтовий пах. Невеличка домішка бджолиного воску надавала йому свого паху, а ще інша хемічна домішка — барву звичайного, чистого

бджолиного воску. Цей новий фабрикат він назвав церезиною і добув патента на виключне користання зі свого винаходу. Проби свого воску Ван-Гехт послав між іншим і до церковного синоду в Росії з запитанням, чи міг би такий віск знайти вступ до православних церков, і з заявою, що в таким разі він міг би доставляти його у великій кількості і по ціні, далеко нижчій, ніж ціна бджолиного воску. Синод відписав йому, що запропонований віск випробувано, що він виявився нічим не гіршим від натурального і що в кожній православній церкві в Росії свічки з того воску можуть горіти без ніякої шкоди для хвали божої. В разі, коли б він, Ван-Гехт, міг постачати багато такого воску і по дешевій ціні, синод забезпечує йому великий збут у Росії. Маючи такий важливий дозвіл і патент на семилітню власність свого винаходу, Ван-Гехт задумав домогтися мільйонного маєтку. Він був бідним техніком, з тяжкою бідною спробою обладнувати у Відні власну невеличку хемічну лабораторію, де працював сам за допомогою тільки одного асистента-помічника, німчика Шеффеля. Тож і не диво, що тепер він рішився якнайдорожче продати здобуток своєї праці. Він оголосив в торговельних та біржових віденських часописах свій винахід і одкриті для нього великі збутові ринки, запрошуючи „панів підприємців, фабрикантів та капіталістів, котрі за його співучастю хотіли б зробити корисну спекуляцію, до порозуміння чи то особистого, чи то за посередництвом агентів з винахідником Ван-Гехтом“. Це оголошення зробило відразу чималий розрух серед віденських капіталістів, а особливо серед галицьких підприємців, що віддавна вже гріли руки при бориславській нафті та при бориславським воску. Довкола убогої Ван-Гехтової лабораторії, у вогкому підвальному помешканні, почали тишком та крадьком забігати різні агенти. Вони один одного уникали; ні один з них не приступав просто до діла, а тільки

вітрив з боків, мов собака. Але, проте, він Ван-Гехт помічав, що його низенька, підсаdkувата і трохи обрескла постать починає звертати на себе увагу в світі володарів капіталу.

Та воно й не дивно було. Адже це діялося наприкінці 60-тих років, за доби великого промислового розгону в Австрії, за доби великої спекуляційної гарячки, великого розквіту.

Ван-Гехтове оголошення розворушило бориславських тузів, Германа Гольдкремера та Леона Гаммершляга. Вони віддавна вже кидалися на всі боки, щоби здобути для бориславського воску якийсь ліпший і певніший збут, ніж досі. Та й сама природа їхніх копалень до того, що прийшла пора наполягати, головне, на видобування воску, що віск має тепер стати за підвалину бориславського багатства, а нафта тільки більше або менше сильною підпорою. Бо треба знати, що за першої доби розвитку бориславських промислів було якраз навпаки: нафта становила головне джерело прибутків, а віск, коли де натрапляли у перших неглибоких ямах на його поклади, або зовсім обминався, лишався в землі, або хоч і вибирався, але мало. Брили його захожі ріпники, брали заїжджі люди, що приїздили до Борислава дещо продавати, — і навозили його додому не раз цілими великими грудами. Але тепер настало друге діло. Нафта у більшості ям вичерпалася, джерела, про котрі власники думали, що будуть плисти віковично, почали висихати. Та й ще ті кляті американці не тільки що почали свою нафту спроваджувати до Європи, а довели, що їхня нафта і ліпше чищена і дешевша від бориславської! Тож не дивно, що головна вага бориславського промислу мусіла з нафти перевалитися на віск. Одне тільки зупиняло бориславських тузів, — це дорожнеча очистки того воску; його дистиляція при діланню сіркового квасу і інші процеси, потрібні для вироблення з тої жовтої, землянистої маси білого

парафінового воску, коштували багато. Ціна парафіни хоч й була значно висока, але не могла таки приносити фабрикантам великих і швидких зисків. Аж ось тут, мов ангел з неба, являється вигадливий бельгієць із своїм винаходом! Вироблювання черезини, — пише він у своїм оголошенню, — коштуватиме дешевше, ніж вироблювання чистої парафіни. Далі, черезина має запевнений збут в Росії. Значиться, зиск швидкий, і великий, і певний!

І Герман і Леон, прочитавши Ван-Гехтове оповіщення, негайно написали до своїх агентів, щоби старалися розпізнати це діло, розвідатися про умовини, і обіцяли в разі корисних пропозицій самі приїхати до Відня й закінчити торг. Та тільки ж агентом Германа був якийсь солідний німець-гешефтсман, що хоч лупив з Германа добрі гроші, зате вже і вмів походити коло його справ у Вінді. Він, одержавши Германове доручення, пішов з ним просто до Ван-Гехта, поспитав його про умови, поторгувався дещо і, випросивши у нього, що залишить в таємниці їхню вступну умову, обіцяв йому, що найдалі за тиждень, за два приїде й сам підприємець і закінчить з ним угоду. До того агент запевнив Ван-Гехта, що Герман чоловік солідний і ґрунтовний і, роблячи з ним угоду, він може бути спокійний за своє. Відома річ, агент намагався вибити з голови Ван-Гехтові мрії про майбутній мільйон, але все таки запевняв його, що на пів мільйона може мати надію і що його віритель краще, ніж хто інший, здужає справдити ту надію. Ван-Гехт, хоч і з жалем в серці, пристав на все: нехай і пів мільйона, то все ж і це гарний маєток, про який він колись і мріяти не міг. Агент ще раз наліг на те, щоб Ван-Гехт лишав у таємниці їхню угоду, а бельгієць не розуміючи, чого той хоче, погодився і на те. Швидко опісля агент зателеграфував Германові, як стоїть справа, і просив його якнайшвидше приїхати до Відня закінчити угоду з Ван-Гехтом.

Але тим часом і агент Леона Гаммершляґа не спав. То був скритний, хитрий віденський агент, знайомий Леонові вже віддавна. Він за невеличку плату служив йому, бо Леон, хоч і був лібералом, а не міг позбутися купецької скнарости та брудноти. Тому він і тримав паршивенького агента, щоби тільки менше йому платити. Правда, той агент умів досі хитро-мудро полагоджувати Леонові справи, і він уже кілька разів посилав йому надзвичайні додатки на знак своєї подяки. От той то агент і цього разу полагодив цю важливу справу на велику радість Леонову. За своїм звичаєм він не брався до діла просто, як німець, але крутився, нюхав, провідував через десяті руки. Аж ось пролунала чутка, що Ван-Гехт ставить нечувано великі вимоги. Сам німець, агент Германів, розповідав крузі у своїх товаришів, що ходив до бельгійця, (замовчуючи, в чійій справі), і що той поставив такі умови: що погоджується керувати фабрикою цезезини, коли підприємець забезпечить йому семилітню безперервну службу і 5.000 карбованців плати на тиждень, та й ще за два останні роки 5% дивіденду з чистого зиску від проданої цезезини. Такі важкі умовини мусіли певно налякати кожного; Леоновому агентові відпала й охота йти до Ван-Гехта. Але він пронюхав іншу стежку. Перед кількома днями по умові з німцем, Ван-Гехт замкнув свою лабораторію, намагаючись продати її, відправив також свого помічника Шеффеля, що був тепер без місця і заробітку, жив в одній з тісних вуличок віденського передмістя. От до того Шеффеля й пішов Леонів агент і почав випитувати та досліджувати його. Він дізнався, що Шеффель знає докладно секрет фабрикації цезезини, зумів би уладити відповідні казани і приладдя, одним словом, зумів би вести фабрику. Правда, Шеффель, чоловік бідний, несміливий і совістливий, показав би на двері кожному, хто йому сказав би: „іди сюди і фабрикуй цезезину!“ Але хитрий агент не сказав йому

цього, та зате негайно по розмові з Шеффелем написав лист до Леона, щоб приїздив, бо хоч Ван-Гехт і ставить дуже великі вимоги, але з іншого боку ця справа може бути далеко корисніша і легша.

А покищо агент прийнявся оброблювати Шеффеля на своє копито. Він заприятелював з ним, пивши пиво, заходив кілька разів до його хати і придивлявся до його бідного життя. Шеффель скаржився йому на свої злидні, на недостачу заробітку, а агент, мов на перекір, розводив перед ним широкі, блискучі картини зисків, маєтку та достатку, натякаючи чимраз виразніше, що й для нього зовсім не замкнені брами до того золотого раю. Бідний Шеффель зідхав і знов починав розводити свої скарги. Щоб його ліпше прив'язати, агент кілька разів делікатно позичував йому невеликі суми грошей, раз-у-раз обіцяючи, що подбає дістати для нього місце, та й то таке корисне, що буде він йому, певно, повік дякувати. Шеффель недовірливо хитав головою, але агент так уперто вів своє, що бідак звільна немов туманів, немов безвладно давався уносити течії блискучих агентових обіцянок. Досить того, що до приїзду Леонового Шеффель уже був майже цілком підготований до того, що з ним задумав агент.

Леон причвалав до Відня, не знаючи, як його агент думає полагодити справу. А коли почув його думку, то зразу немов був невдоволений. Але це не був опір; після довшої розмови з агентом він приєднався до всіх його думок і наказав йому привести Шеффеля до свого готелю. Тут після недовгої боротьби, змушений, з одного боку, злиденним своїм теперішнім станом а з другого боку — блискучими Леоновими обіцянками, Шеффель погодився. Він дав згоду Леонові, що поїде з ним до Борислава і вестиме таємну фабрикацію цезезини, та й то за порівняно невелику плату. А щоби будову і ведення нової фабрики прикрити чим іншим і відвести людські очі,

Шеффель, несвідомий галицьких обставин, порадив Леонові оголосити, що це будеється невеличкий паровий млин. Леон, як ми бачили, і зробив це, не розваживши добре, до чого ця рада могла довести.

Полагодивши справу з Шеффелем, Леон не спочив. Він кинувся вишукувати для майбутньої своєї церезини збуту. За допомогою свого агента йому пощастило за короткий час знайти кількох російських капіталістів, що перебували переїздом у Відні. Вони радо прийняли на себе посередництво в справі постачання церезини, і, дійсно, за три тижні Леон уже склав з свіжо утвореною в Росії „Восковою Спілкою“ контракт на доставку за пів року 200 тисяч сотнарів церезини на таких корисних умовах щодо ціни і перевозу, що вже наперед міг обчислити чистий зиск з тої одної справи на яких 100 тисяч ринських. От тоді він, ухопивши з собою золотодайного Шеффеля, вітром полинув до Галичини, щоб як стій узятися до діла. Воску готового у нього в Бориславі було 10 тисяч сотнарових брил по крамницях. Два або й чотири рази стільки він мав надію зараз таки за власні гроші і по дешевій ціні закупити на місці у дрібних власників ям: пізніше мали його контрагенти прислати в Борислав своїх людей, щоб на власні очі переконатися, чи є, скільки саме і якого воску вироблено.

І Шеффель не гаяв дурно часу. Він, щоб зарекомендуватися своєму „хлібодавцеві“, склав докладний план нової фабрики, позамовляв ураз із агентом казани, рури та інше потрібне металеве приладдя у віденьких фабриках, вимовляючи собі якнайскоріше їх приготування. Весь той час Леон бігав, мов у гарячці, ніде не бував, не забавлявся, не завітав до знайомих. Загальна спекуляційна гарячка охопила його, — світ мінився перед його очима, і в нім Леон не міг уже добачити ні друга, ні брата, ні правди, ні кривди, нічого, крім золота, багатства і блиску. Та гарячка

не покидала його й по повороті до Дорогобича. Ми бачили, що ще того самого дня, коли приїхав з Відня він послав будівничого і Бенедя, а в понеділок, з початком тижня, і сам полетів до Борислава, щоб власними очима допильнувати закладин нової фабрики. Його мов штовхало, гнало щось, щоби якнайскоріше зробити цю справу, тож він після повороту з Відня наважився, хоч і не дуже радо, спинити на час будову свого пишного дому, щоб можна тим способом більше грошей і більше сили повернути на якнайшвидше довершення нової, зисковної справи.

Такі споминки і такі думки, на тисячні лади перебивані, забавляли Леона під час скорої їзди до Борислава. Міцне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні думки золотили перед ним увесь світ.

Ось він уже минув Губичі і, не доїздячи до Борислава, наказав візникові зупинитися в готелі. Виліз з брички і через толоки рушив на річку, де мала будуватися фабрика. Але не встиг підійти до місця як почув там якийсь гамір. Озираючись і побачив з невеликим дивом велику купу народу, що стояла довкола площі. Були це, здебільшого, власники бориславських ям, хоч досить також було безробітних ріпників, жінок, дітей і всякої іншої збиранини.

„Що могло тут статися, що така юрба тут згромадилася?“ — подумав Леон.

Справа з'ясувалася зовсім просто. Ледве натовп цікавих його побачив, як зразу власники рушили йому назустріч і засипали його запитаннями: „Що? Як? Чи справді він паровий млин буде? Відкіль так нагло прийшла йому подібна думка, бож паровий млин в Бориславі певно не приноситьиме йому ніякого зиску?“

Леон дуже змішався через ті запитання. Він аж тепер зрозумів, що, кажучи, немов то він буде паровий млин, він не те що не відвертає людських

очей від свого підприємства, але, навпаки, загострює тільки людську цікавість. Тому він на всі запитання своїх товаришів по професії всміхнувся силуванням сміхом, не знавши зразу, що і як відповісти. Аж ось і робітники, жінки та весь бідний люд обступили Леона, одні — просячи у нього роботи при будові, при млині, інші — знов дякуючи йому за те велике добродійство для бориславської бідноти, що їй легше тепер буде діставати хліб святий. Леон ще дужче змішався. Він побачив, що тут уже ніяк уйти, не можна уникнути людської уваги.

— Але ж, люди добрі, — сказав він, одумавшись, — хто це сказав вам, що тут будується паровий млин?

— А от пан будівничий, що нині рано приїхав шукати робітників до нової будови.

— Е, то пан будівничий пожартував собі з вас! — сказав Леон. — Це не паровий млин, це будується звичайна нафтарня! Де мені до парового млина!

— А-а-а! — вирвалося з уст усіх присутніх, мов знак здивування та розчарування. І біднота негайно почала розходитися, а власники якось мов вільніше почали балакати з Леоном, випитуючи його, чому будує нову нафтарню? Чи, може, потребуватиме нафти та воску і яке діло буде в ній провадити? Деякі цікавіші запитували його навіть, чи не зробив з ким якого контракту?

— Ми чули, — казали деякі власники, — що там, у Відні, зав'язується велика „Спілка визискування земного воску“. Ви, певно, з нею в зносінах?

— У Відні? Спілка визиск...? — дивувався Леон. — Ні, я про ніяку таку спілку не чував і зносин з нею не маю!

— Чи можлива річ? — дивувалися і собі підприємці. — Адже ви були у Відні, то щоби там бувши, та й не чути навіть про засновання великої „Спілки визискування“?

— Та де, — відказував Леон, — я у Відні був у приватних справах, на біржу навіть не заглядав.

Ледве-ледве Леон позбувся своїх товаришів. Правда, він обіцяв з деким ще нині побалакати про купівлю земного воску, котрого потребуватиме для нової нафтарні. А позбувшись небажаних цікавих гостей, він пішов на площу, де вже робітники рівняли ґрунт, звозили каміння й цеглу й де будівничий з Бенедом розмірював плян і готував місце закласти фундамент. Будова мала бути скінчена саме на той час, коли віденські фабриканти обіцяли надіслати приладдя, що його був замовив Шеффель.

Будівничий був дуже сумний і раз-у-раз бурмотів щось собі під ніс. Бенедьо тільки десь-колись чув, як „дурень“, „хоче циганити, а не вміє“. Коли Леон наблизився і голосно сказав робітникам „добрий день“ і „дай, боже, щастя“, Бенедьо перший підійшов до нього.

— Пане, — сказав він, — правда, що ви жартували, кажучи, що це має бути паровий млин?

— А чому ти мене про це питаєш?

— Бо ми тут з паном будівничим не могли погодитися щодо того пляну. Я, проте, робив уже при паровім млині в Перемишлі і знаю, який він має бути. А тут скоро тільки я глянув на плян, так зараз пізнав, що це буде нафтарня, а не млин. Я вже і вперед догадувався, бо по що ж би ви тут, в тій пустелі, ставили млин? А от пан будівничий в жадний спосіб не хотіли погодитися на цей плян, говорячи, що це певно помилка, що треба заждати, аж поки він сам зробить такий плян, який випадає під паровий млин...

— Але ж розуміється, що я те на жарт казав! — відповів голосно Леон, намагаючись покрити знов сміхом своє змішання. — Я ж таки ще не здурів, щоб будувати паровий млин у Бориславі!

Тепер і будівничий, почувши ті слова, підійшов до Леона, що, все ще всміхаючись, озирався довкола.

— Пане Гаммершляг, — сказав будівничий прикрим,

терпким голосом, — хто тепер з нас двох стане брехуном?

— Брехуном? — повторив Леон і відступився крок назад, мірячи будівничого розлютованим поглядом. Правда, під тою розлютованістю крилося все таки замішання, і Леон був би не знати що дав, щоб будівничий замовк і не збільшував того замішання. Але будівничий не збирався мовчати.

— А так, брехуном, — сказав він. — Бо чи ж ви не казали мені вперед, що хочете ставити тут парового млина?

— Я жартував.

— Ви жартували? Ну, я ще не бачив, щоб хто так серйозно жартував, як ви! Признаюся вам, я вашого жарту не порозумів. Я на підставі того жарту й робітників назбирав і збентежив цілий Борислав.

— То дуже зле! — сказав Леон.

— Певно, що зле, бо тепер я перед усім тим народом брехуном став.

— То ваша річ, не моя!

— Моя річ? Але ж ваше слово!

— Але ж я вам дав пляна! Що ви за такий будівничий, що не зуміли з пляну відрізнити паровий млин від нафтарні?

Ті слова дуже вразили будівничого.

— Е, що там ваш дурний плян! Я на нього й не дивився!

— Ну, то ваша вина! — відрізав Леон. — За що в мене гроші берете?

Ця сварка велася голосно і ставала чимраз голоснішою. Леон почервонів, як рак, а й гладке обличчя будівничого налялося кров'ю. Між тим робітники і деякі сторонні люди, почувши сварку між „панамі“, поставали і дивилися цікаво на це видовище.

— Мій пане, — кричав роз'ярений будівничий, — я ж не на те прийшов сюди, щоб слухати ваші грубіяинства!

— І я не для того, щоб слухати ваші дурниці!
— Пане, ви мене ображаєте!
— Не дуже страшний проступок!
— Ви шкодите моїй славі!
— Ви пошкодили моїм інтересам!
— Так? То прошу заплатити мені за мій труд, і я ще нині вертаю до Дорогобича.

— Це діло! Будьте ласкаві подати мені рахунок, і то не лише за тутешній труд, але й за дорогобичську будову! Постараємося обійтися без такого геніального будівничого!—І Леон гордо відвернувся на знак, що розмова скінчена.

А будівничий, з кипучою злістю, кинув що мав у руках і, натягнув шапку на вуха та сплунувши, пішов до Борислава, опроваджений голосним сміхом робітників.

Робота пішла далі, як звичайно. Леон довго ходив по площі, обдивлявся, важко дихаючи, поки уляглося його роздратовання. Аж за якийсь час він став перед Бенедом.

— Ну, що тепер будемо робити? Будівничого не маємо.

— Коли дозволите, то я й сам поведу цю будову за пляном.

— Ви самі?

— А чому ж би ні? Штука невелика. За місяць все буде готово.

— Ну, про мене! Я бачу, що ви чоловік добрий і щирий. Будуйте! Навіть кавції* від вас не хочу, я вже сам буду дещо наглядати; про плату не бійтеся, я вашої кривди не схочу!

Бенедьо, правду кажучи, і радий був трохи, що позбувся гордого будівничого. А тут ще й несподівана добродушність Гаммершлягова, який дозволив йому без кавції вести будову, і надія на ще вищу

* Кавції—грошевий заклад під роботу.

плату, все те немов роз'яснювало перед ним світ, будило багато нових думок. Він почав пильнувати і наглядати за роботою, мов за своєю, не зважаючи, що інші робітники косо та заздрісно дивилися на нього, а може дехто й вважав його за хазяйського підлизу. Що його те обходило? Його думку захопила така справа, що для неї, певно, варто було знести й крихту людської заздрости!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Червень місяць добігав уже до кінця. Починалася косовиця. Широкі, мокрі підгірські луки зеленіли та пишалися стобарвними, різними рослинами. Мов широкі озера між скалистими сірими берегами, вони хвилювали запашною зеленню, дихали свіжим, повним життям. А круг них сіро, мертво, понуро! Зорані горби сіріли перепаленими, сухими скибами; ріденьке жито згиналося та жовкло на сонці, не вспівши й відцвісти гаразд. На овес і надії не було: ледве на п'ядь відріс від землі, та й таки вже й посох на пні, пожовк і похилився, мов огнем прив'ялений. Картоплі жовкли, не здужавши ще й зацвісти. Все складалося на те, щоб відобрати й останню крихту надії у бідних хліборобів. Переднівок, що цього року зачався був надто рано, тепер тягнувся надто довго, — уже Петрове пущіння* минуло, а ані грибів в лісі, ані ягід, ні черешень не було. Між народом ішов один одנותяглий стогін та плач. Чорніші від чорної землі ходили люди по дорогах та польових стежках, збираючи гірчицю, лободу, щавник та всіляку травицю, риючи пирій, сушили їх, терли на порошок і мішали з висівками та добутиим за останнє борошном, і пекли з тої мішанини хліб. Щодень, щонеділя, можна було бачити по шляхах процесії; з слізьми в очах, припавши обличчями ниць до землі, нарід благав дощику. Але небо стояло мов замуроване, а сонце своїм

* Так селяни звуть пору перед косовицею.

широким, безсоромно блискучим обличчям мов глузувало з сліз і молитов бідного люду.

Між народом почали ширитися хвороби: пошесні гарячки, тиф та пропасниці. Попухлі з голоду мужицькі діти, голі та сині, цілими чередками лазили по толоках та сіножатях, шукаючи кваску; вони, не знаходячи кваску, їли траву, мов телята, обривали листя з черешень та яблунь, гризли його, хворіли на животи і мерли цілими десятками. Села, що гомоніли колись від гаміру та співу дітей гарної літньої години, тепер стояли тихо і понуро, мов чума перейшла вздовж їхніх порожніх вулиць. Та незвичайна, мертва тиша важким каменем налягала на груди навіть стороннього чоловіка. Ідеш селом, на вулиці ні живої душі, хіба худа, нужденна худобина бреде самопас попід плоти, та де-де на обрії пересунеться, мов сновиди, скулений, опущений чоловік. Вечором по хатах темно: в печах не топиться, ніщо варити ані пекти, — кожне спішить захатися в свій кут, щоб хоч через ніч не чути стогонів, не бачити муки інших. Ця страшна, мертва тиша в підгірських селах то був знак, що нарід починає опускати руки, тратити надію і попадати в той стан безчасного остоупіння, в котрім чоловік з надмірного болю перестає почувати біль і гине тихо та покірливо, так, як тихо та покірливо в'яне похилена трава на гарячому сонці.

І косовиця, та доба найжвавішої і найпоетичнішої польової роботи, не внесла ані життя, ані поезії до загального мертвого вигляду підгірських осель. Звільна, мов за похороном, волоклася зголоднілі парубки та чоловіки на косовицю: коси ледве трималися на їхніх схудлих плечах. А поглянути збоку на їхню роботу, то аж жаль глибоко хапав за серце: такі натовлені, болісні та повільні були рухи тих косарів. Ні звичайних косарських пісень, ні голосного сміху, ні жартів та приказок не чути. Цей та той перейде один-півтора перекося, кине холодну кошеницю, щоб трохи осві-

Попухлі з голоду мужицькі діти лазили по толоках...

житися, спочити, набрати нової сили з землі в ослабле тіло. Жаль хапав за серце: так і бачилося, що це не робота, а розпука.

Тими селами, полями та луками летіла парою баских коней запряжена легка бричка самбірським трактом до Дорогобича. Коні гладкі, пасені й здорові, візник дужий, ситий і гарно зодягнений, бричка нова, чорно лякована, та й самий вигляд пана — ставний, підсадкуватий чоловік, в силі віку і здоров'я, червонолиций, з густим чорним заростом на обличчі, гарно, багато вбраний, — все те дивно відрізнялося від нужденного вигляду краю і народу. Але, певно, вигляд подорожнього пана і його повозу не більше суперечив вигляду зубоженого, голодною смертю мручого Підгір'я, як суперечили думки й заміри того пана думкам, що панували довкола, що висіли, немов у повітря, над тими бідними селами. Тут безпорадна розпука, почуття безвихідної загибелі, напівнесвідоме бажання хоч якось і чимось продовжити ще на кілька днів те нужденне мучене життя, а там... Які думки, які заміри роїлися та снували в голові подорожнього пана, про це кожний легко догадається, коли знатиме, що той пан — наш давній знайомий, Герман Гольдкремер і що він, пробувши якийсь час у Відні й у Львові, вертає оце до Дорогобича. Безмірні злидні та загибель довкола навівали на нього вдоволений, ситий спокій, трохи не радість.

„Це для мене робиться! — думалося йому. — Сонце, то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висмоктуючи всі живі соки з землі, воно працює для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик!“

А тих покірних та дешевих робітників тепер якраз треба було Германові якнайбільше, бо тепер він закладав нове, блискуче і велике підприємство, котре мало ще дужче збагатити його.

Але щоб докладно й вірно оцінити всі почуття

і думки Германові при повороті до Дорогобича, треба нам розповісти, що діяв і чого зазнав він останніми часами.

У Відні чекав на нього з великою нетерплячкою його агент і зараз на другий день завів його до Ван-Гехта. Два чи три дні тяглися умови та перемови, — Герман торгувався уперто, і бельгієць, що спочатку такої великої користи для себе сподівався, мусів під тиском сухих, цілком ділових обрахунків Германових, хоч туго і звільна, а все таки подаватися. Ван-Гехт зменшав ціну і вкінці обидва погодилися на тижневій платі 500 ринських на протязі сьоми років, з тою умовою, щоб Ван-Гехт за той час сам вів фабрику, і на 5% дивіденди з чистого зиску за продану цезезину, вироблену за два останні роки їхньої умови. Відома річ, Герман не дуже з легким серцем підписував таку умову і обіцявав технікові таку, нечувану в Бориславі, суму; він потішався тою думкою, що зможе ще в Галичині в якийсь спосіб прикрутити Ван-Гехта, витягти з нього якнайбільше, а заплатити менше.

Фабрикування цезезини мало розпочатися аж з новим роком. Восени мав Ван-Гехт приїхати до Галичини до Дорогобича, щоби наглядати за будовою фабрики. До того часу Герман обіцявся давати йому невеличку місячну плату по 100 ринських, бо контрактове зобов'язання починалося аж з новим роком.

Але, крім тої одної справи, Герман по дорозі полагодив ще другу і далеко більшу. Сходячися на біржі з багатьома знайомими спекулянтами і капіталістами, він часто розмовляв з ними про бориславські копальні, їхнє багатство, про чищення воску і кошти, про збут парафіни і т. ін. Він зразу дивувався, чого це так пильно його розпитують про всі подробиці люди, котрі донедавна мало цікавилися ними. Він ще більше здивувався, коли переконався, як багато деякі з них і самі знають про Борислав, про видо-

бування і багатство його підземних скарбів і про всі спроби очищувати і фалшувати цезезину. Аж перепродав він, що і в віденських „капіталістичних колах“ зародилася і дозріла думка закласти велику „Спілку визискування земного воску“. Зразу його не тішила та думка. Він боявся, щоби „Спілка визискування“ не стала на перешкоді його інтересам, не ввійшла з ним у супір і не підірвала його багатства. Але, подумавши, він аж засміявся зі свого страху. Капіталісти у Відні, а „Спілка“ в Бориславі! Це смішна нісенітниця. Хто буде в Бориславі провадити справи „Спілки“? Коли якийнебудь віденський, загалом європейський чоловік, а не галицький капіталіст, — то загибель „Спілки“ неминуха, і то загибель за дуже короткий час. Не так був зложений і не так шитий Борислав за тих часів, щоб підприємець без вічних брудних крутарств та шахрайств, без фалшування, без обдурення робітників, наглядців і всіх, кого тільки можна було обдурити, міг утриматися в Бориславі.

Все те роздумав швидко Герман і намагався ближче довідатися як, на яких основах і хто засновує „Спілку визискування“. Все, що дізнався про те задумане діло, втішило його ще дужче. До „Спілки“ увійшло чимало видатних капіталістів; основний фонд мав бути дуже значний, трохи не цілий мільйон. — „Значиться можна буде гарний кусник вхопити“ — це був невідлучний внесок, що чимраз ясніше визначувався в Германовій голові. А капіталісти перед заснованням „Спілки“ посилали досвідченого віденського інженера на місце, до Борислава і до сусідніх нафтарень, щоби вислідив докладно копальні і фабрикацію, ціни на ями, ціни на сировий віск і на все, що потрібне для майбутньої діяльності „Спілки“. Інженер тільки не повернувся, пробувши два місяці в Галичині, і його відповіді були задовільні для капіталістів, стверджувалися і тим, що казав Герман, — тож товариство, що заснувало „Спілку“, порішило розпочати справу.

Герман вже закінчив умови з Ван-Гехтом і сидів у Відні без діла. Він вичікував, що станеться з „Спілкою“. Аж ось одного дня він дістав запрошення на збори фундаторів. Його просили деякі вступити також за члена до „Спілки“, взяти на себе ведення справ „Спілки“. Герман завагався. Він розрахував в своїй голові, яка з того була б користь для нього. Провадячи справи „Спілки“, поперед усього він мусів би дужче занедбати свої власні справи, а до того, чи виплатився би йому зиск зі „Спілки“. Вступаючи за члена, треба би негайно після вступу вкласти значну суму до основного фонду. Акції „Спілки“, хто знає ще, як будуть іти, а з самого закладення користи йому буде також не багато, та й ще не тяжко вплутатися і кримінально, коли б „Спілка“ збанкрутувала (це Герман уважав за неминуче), ще й матеріально. Герман зважив усе те живо і вирішив не вступати за члена, щоб ні в чім не бути зв'язаним зі „Спілкою“. А тільки зараз після її заснування він уклав угоди на доставку сирового воску для „Спілки“. Умова була корисна. Сто тисяч сотнарів мав постачити Герман ще до листопада — перевіз і відбір приймала на себе „Спілка“. До того часу, а найдалі до нового року мало закінчитися будівництва нафтарні для чищення воску. Коли виконає замовлення на ті сто тисяч, „Спілка“ мала укласти з ним нову угоду. Крім того, Герман обіцявся посередничити між „Спілкою“ і іншими бориславськими підприємцями про доставку воску, або й про закуп ям та копалень.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Звільна, важкою ходою повзли одноманітні робочі дні в Бориславі. Бенедьо працював цілими днями при своїй фабриці, заправляв робітниками, наглядав за вчасним довозом цегли, каміння, вапна і всього потрібного. А вечорами, по роботі, він не раз до пізньої ночі ходив у важкій задумі по болотистих вулицях Борислава, заглядав до брудних шинків, до тісних хат, та кімнаток, де жили робітники, розмовляв зі старими і малими і розпитував їх про їхнє життя й бідкування. Тяжко ставало йому, коли слухав їхні оповідання, коли дивився зблизька на злидні і бруд їхнього життя, але ще тяжче ставало йому, коли бачив, що коштом тої нужди і бруду збагачені визискувачі гордо їздять в пишних повозах, одягаються в дорогі убрання і бризкають болотом на темну, похилену юрбу.

Звільна, важкою ходою повзли дні по днях; і життя в Бориславі для робітників ставало чимраз тяжче і тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сел і з містечок день-у-день сотні людей плили-напливали до Борислава, як бджоли до вулика. Роботи! Роботи! Хоч якоїсь роботи! Хоч би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Аби тільки з голоду не загинути! — це був загальний зойк, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, зголоднілих людей. Небо і землю наче замкнуло на залізні ключі, вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їхнім житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гинула за нестачею паші.

Не лишалося нічого іншого, як іти на заробітки, а заробітків то якраз і не було тоді ніяких в нашій Підгір'ю — крім Борислава. От і поперлися туди бідні люди з усіх околиць, хапаючися за останнє, так, як той потопаючий хапається за стеблинку.

А бориславські багатії тільки того й бажали! Вони віддавна потішилися думкою, що порядний голод допоможе великому зросту їхніх „гешефтів“. І ось вони не помилилися! Дешеві й покірні робітники рікою напливали до них, з сльозами напрошувалися на роботу, хоч би й за яку дешеву ціну. І ціна справді пішла чимраз дешевша. Щотижня власники вривали їм плату, а супротивних зацітькували згідними, насмішливими словами: „Не хочеш стільки брати, то йди собі та здихай з голоду, тут на твоє місце аж десять напрошується, та й ще за меншу ціну!“ А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, до Борислава довозили його дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з деяким грошем за пазухою приходилося мліти голодом.

Оце все передумав Бенедьо на своїх проходах по Бориславі.

„А що, — думалося йому, — якби всі ті тисячі людей та змовилися разом: не будемо робити, поки нам плату не побільшать? Адже чей власники не витерпіли би довго, бо у кого контракти на певний час, у кого векселі, що не будуть сплачені без продажу нафти й воску; вони мусіли би податися!“

Але чим докладніше він розбирав цей спосіб рятунку, тим більше трудностей, непоборних перепон він добачував у нім. Як довести до такої змови і єдності всю ту величезну громаду, в котрій кожний дбає тільки про себе, журиться тільки тим, як би не вмерти з голоду? А хоч би це й удалося, то знов певна річ і те, що багаті відразу не подадуться. Треба не тільки грозити, але й сповнити грізбу, покинути всяку роботу. А чи тоді багаті не спровадять собі

з других сіл інших робітників, і таким способом не зні-
вечать цілий труд? А хоч би й удалося не допустити
до того, то з чого ж будуть жити ті тисячі безхлібних
та незарібних людей тут в Бориславі за час без-
робіття? Ні, нема виходу! Ніде не сходить зоря
рятунку! — І Бенедьо, доходячи до таких безнадійних
выводів, стискав руки, притискав їх до чола і бігав
вулицями, мов несамовитий.

Він нетерпляче чекав на найближчі збори побра-
тимства. Він, блукаючи по Бориславу, здивав одного
або другого із побратимів, і бачив, що всі вони якісь
придавлені, мов прибиті до землі, що всіх гризе якесь
важке і невиразне чекання, — і те додавало йому на-
дії, що може кому з них спаде яка добра думка. До-
ма Бенедьо мовчав. Старий Матій з Андрусем, з
Стасюрою та з іншими якимись ріпниками виїхали
до Дорогобича і не вертали кілька днів. Самота ще
тяжчим каменем налягла на Бенедєву голову. Важка
і незвична для нього праця думок кинула його мов
у гарячку, висмоктала прудко його сили. Він схуд і
зблід, тільки його довгобразе обличчя ще дуже ви-
тяглося, тільки очі, мов два розпечені вуглики, не-
спокійно, гарячково палали глибоко в ямках. Але при
всім тім він не покидав своїх думок, не тратив віри
і прихильности до тих бідних людей, що байдуже,
холодно і безнадійно з кожного закамарка поглядали
на неприязний світ і тихо, без опору готувалися вми-
рати. Бачивши їх, Бенедьо нічого не міг думати, а
тільки глибоко, всім серцем і всіми нервами своїми
почував: треба їх рятувати! Але як рятувати? Об те,
як мов об гостру неприступну скелю, ламалася йому
думка, розбивалися його сили, але він не тратив на-
дії, що ту трудність можна буде побороти.

Одного вечора Бенедьо пізніше, ніж звичайно, вер-
нувся з роботи додому і застав під хатою Сеня Ба-
сараба, Андрусевого брата. Із звичайним виразом не-
порушного спокою на червонім, трохи оббрезклім

— А що якби всі змовилися разом: не будемо робити...

обличчі, сидів він на призьбі під вікном і пикав люльку. Привіталися.

— А що, нема Матія?

— Нема. А Андрусь?

— Також ще не прийшов. Ані Стасюра.

— Ти чув, що сталося?— спитав Сень по хвилі, входячи з Бенедом до хати.

— Ні, або що такого?

— Причта.

— Яка?

— Ба, яка! Не стало одного панка. Знаєш, того, що то на нього так скаржився наш Прийдеволя, того касира, тямиш?

— Тямлю, тямлю! Та що з ним сталося?

— А що ж би таке! Від кількох днів десь подівся, а нині витягнули його з ями. Вже й комісія приїхала, будуть бідне тіло краяти, нібито воно скаже, яким світом до ями дісталоя, ще й за ребро на паль зачепилося!

Бенедя мороз пройняв за цим оповіданням.

Бенедьо не допитувався далі, він ясно розумів Сеневі слова.

— Ну, і що ж?— спитав він по хвилі важкої мовчанки.

— Як то що? Носив вовк, понесли й вовка. А кінці в воді.

— А що люди на те?

— Які люди? Комісія? Комісія наїсть, нап'є, тіло покрає, пошматує та й поїде собі.

— Ні, я не про комісію, а так, ріпники що кажуть?

— Ріпники? А що ж мають казати? Постояли, подивилися на небіжчика, головами похитали, дехто стиха шепнув: „Злодій був небіжчик, бог би його побив“, та й далі до роботи.

— Значиться, діло страчене, і праці шкода!— процідив крізь зуби Бенедьо.

— Як? Страчене? Шкода?— здивовано допитував Сень.

— Другим від того не буде легше.
— Але одним злодієм менше на світі!
— Ну, не бійся, на його місце завтра вже новий настане.

— Але буде бодай боятися.

— Овва, не знати чого! Як не відкриють, хто це зробив, то оголосять, що випадково посковзнувся, або що. А відкриють, ну, то візьмуть чоловіка і запакують, і кого буде злодій боятися?

Сень, здивований, слухав тої бесіди. Він сподівався, що Бенедьо радітиме, а натомість стрінув закиди.

— Ба, то чого ж ти жадав би?

— Я хотів би, щоби, як що робиться, а ще й такий великий гріх на душу береться, то щоби вже робота була до чогось пригідна, щоби принесла якусь користь не для одного, а для всіх. А інакше, то я не знаю, по що й зачинати.

— Еге-ге!—покрутив головою Сень, попрощався і пішов.

Ще тяжчі думи охопили Бенедя коли пішов побратима. „Що ж,—думалося йому,—може воно й так... може і ліпше, що одним лихим чоловіком менше на світі?.. Але чи від того ліпше добрим людям? Зовсім ні! Чи від того легше стане хоч би тим самим ріпникам, що тішаться з його загибелі? І то ні. Прийде другий касир на його місце і буде так само або й дужче кривдити їх. От як би так за одним разом та всіх злих людей не стало... Але ні, це де-де-де!... Що й думати про те! Краще про те думати, що в нас перед носом, що ми можемо зробити!“

Побратимство ріпників, до котрого так несподівано був прийнятий Бенедьо зараз як вступив в бориславське життя, живо захопило його думки і надавало їм певного, хоч зразу не дуже ясно накресленого напрямку. Вже на перших зборах, коли так глибоко зворушили його уяву оповідання ріпників в думці його промайнув образ такого побратимства, вели-

кого і сильного, котре могло би злучити до купи дрібні сили робітників і тою сполученою силою охоронити кожного кривдженого і страждущого робітника. Серед ненастанної праці думок, серед страшних та хапаючих за серце подій, образ такого побратимства чимраз більше вияснювався і зміцнювався в Бенедевій голові. Йому здавалося, що тільки таким з'єднанням своїх власних сил до спільної допомоги й оборони, робітники зможуть добитися бодай деякої пільги для себе. І він постановив собі, будь-що-будь, виступити зі своєю гадкою на найближчих зборах побратимів та повернути увагу і силу побратимства на таку ширшу і спокійнішу та, як здавалося Бенедеві, разом з тим і кориснішу роботу.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИ

Збори побратимів було призначено на неділю увечорі. Опівдні тої неділі повернулися з Дорогобича Матій, Андрусь, Стасюра, і ще деякі ріпники.

— Усе добре, небоже, все добре!

Ще не стемнілося гаразд і Матій лише що засвітив на припічку каганець, наповнений земним воском, коли до хати ввійшли юрбою побратими. Поперед всіх вшмигнувся, мов ящірка, Деркач, мовчки привітався з Матієм і Бенедом і почав по-своєму ходити з кута до кута, засукувати руки та зиркати на всі боки. Далі повходили інші: брати Басараби, понурі і мовчазні, як звичайно. Стасюра дуже щиро стиснув Бенедя за руку. Останнім ввійшов Прийдеволя. Його молоде лице було якесь бліде і мов вискотане, косим поглядом він позирав довкола і все мимоволі тримався в темнім куті близько порога. В цілім товаристві якось менше було руху, менше гамору, ніж звичайно. Всіх немов щось давило, хоч ніхто й не признавався. Всі відчували, що наближається якась важлива подія, де прийдеться їм виступити одверто і сильно. Недавній випадок з убивством касира був—усі почували це—передвісником нового звороту в подіях Борислава. Але який це мав бути зворот, що за нові події наближалися і як їм стати супроти них, цього наші побратими не знали. Один тільки Андрусь Басараб немов не чував нічого надзвичайного. Він засів на своїм місці коло столу під вікном і окинув оком товариство.

— Ну, всі зібралися,—сказав він,—можемо починати свою справу. Ану, Деркачу за палицями!

Деркач, слухняний і звичний, уже протискався був крізь побратимів, що стояли серед хати, коли старий Стасюра встав і попросив слова.

— Ну, що там такого,—сказав неохоче Андрусь,—кажи, побратиме Стасюро, хоч, я думаю, все таки ліпше було б, щоби у Деркача ті палички були під руками. Не завадить закарбувати, скоро дещо цікаве.

— Ні,—сказав твердим голосом Стасюра,—я не буду говорити нічого такого, що придалося б до карбування.

— Ну, а що ж таке?—спитав Андрусь.

Він оглянув всіх побратимів і побачив, що ті сиділи або стояли з похнюпленими обличчями і не дивилися на Стасюру, а тільки немов готувалися слухати його.

Андрусь помітив, що вони змовилися.

— Побратиме Андрусю,—почав сміливо старий ріпник,—пора би нам найти собі якусь іншу, ліпшу роботу, аніж те карбування. Що ж то ми—діти, чи що? У побратима Деркача цілі в'язанки покарбованих палиць, а яка з них користь? Кому допомгло те карбування?

Андрусь здивованими очима дивився на старого. В такий спосіб ніхто ще тут не говорив, і йому самому в голові ворухнулося питання: „Та й справді, до чого здалося карбування?“ Але що на таке питання він зразу не находив достаточної відповіді, то й вирішив стояти далі на своїм, щоб докладніше з'ясувати справу.

— Кому допомгло?—сказав він звільна.—Ну, але чи для якої допомоги ми це робимо? Чи ти забув, що це ми робимо для помсти?

— Для помсти, так, так! Але як же ти тими палицями будеш мститися, то я гадаю, треба іншого шукати способу, а не тратити марно час на дитячі

забавки. Як мститися, то треба сили, а з тих палиць тобі, певно, сили не приросте.

— Так,—відповів Андрусь,—але ж ми хотіли, як прийде пора, зробити правдивий суд над своїми кривдниками, щоби мати чисту совість.

— Пуста наша робота,—сказав на те Стасюра.—Чисту совість ми й тепер можемо мати, бо кожний чув аж надто добре, скільки і що і як терпить. А щоби помститися, щоби запобігти лихові, треба, крім чистої совісти, ще й сили, а в нас яка сила?

— Так, так!—загули довкола побратими,—яка в нас сила? Хоч би у нас було й три вози накарбованих палиць, то це нам не додасть на три п'яді більше сили!

— Га, а відки ж нам сили взяти?—спитав Андрусь.

— Треба припускати більше людей до свого побратимства, треба громадити всіх докупи, вказати всім одну мету,—обізвався Бенедьо.

Всі глянули на нього якимось недовірливо і боязко, тільки один Стасюра притакнув радісно:

— І я так кажу, і я так кажу!

— Але ж бійтеся бога, побратими, чи ви подумали що з того вийде? Перший-ліпший видасть нас, поскаржиться у місті, і нас усіх пов'яжуть і засадять до Самбора, як розбійників!—сказав Андрусь.

Морозом переняли ті слова побратимів, і всі вони стурбовано й цікаво позирнули на Бенедя, мов чекаючи, що він на те скаже.

— Може то й правда,—сказав Бенедьо,—але як правда, то що це значить? Значить, що з такою метою, яку ви досі мали, не можна показуватися між людей. Що, хочаби згромадити їх докупи, треба їм показати не саму лише помсту, бо помстою ніхто ситий не буде, але треба їм показати якусь користь, якусь допомогу, якесть поліпшення!

— Еге-ге, все він свою допомогу тиче!—обізвався від дверей грубий голос Сеня Басараба за той час,

коли Бенедеві з великого зворушення не стало духу в грудях і він замовк на хвилину. Він чув, що його кров почала розігріватися, що думки, котрі досі так уперто йому не давалися, тепер мов якимсь чудом пливли і розвивалися в його голові. Слова Сеня Басараба, напівгнівні, напівзгідні, були для нього мов острога для коня.

— Так, я все про допомогу говорю і не перестану говорити, бо мені здається, що тільки ми самі можемо собі допомогти, а більше ніхто нас не порятує. Аджеж наші пани не турбуються про те, щоби робітників ліпше жилося. Вони ще якби могли, то погіршили би його життя, бо їм аж тоді добре, як робітник докраю доведений мусить здатися на їх ласку й неласку. Тоді вже вони присилують його до всякої роботи і заплатять, що самі схочуть, бо голодному та голому робітникові нема вибору! Ні, тільки ми самі мусимо допомагати собі, як не хочемо довіку отак гинути. А мститися, міркуйте самі, до чого то доведе. Від ніякої помсти нам ліпше не буде, х'ба ми схотіли б зробити в цілім краю яку війну, або що! А так: покараєте цього або того кровопийцю, на його місце другий уже давно нагострився. Та й навіть постраху не буде на них, бо до того ж будете примушені робити все потай, і ніхто не знатиме хто це і за що зробив. А як дізнаються, ну, то ще гірше, бо візьмуть чоловіка і кинуть, і гний! Я гадаю, що треба нам гаразд спинитися і шукати іншого виходу.

Знов замовк Бенедьо, мовчали і всі побратими. Бенедеві слова невтримною силою втискалися до їхніх переконань, але, на нещастя, вони валили те, що там досі стояло: надію на помсту, але натомість не ставили нічого нового. Один тільки Сень Басараб, сидючи на порозі з люлькою в зубах, похитував недовірливо головою, а не говорив уже нічого. Сам Андрусь склонив свої потужні плечі і опустив голову: Бенедеві слова примусили і його замислитися, хоч,

очевидно, весь той новий поворот в думках деяких побратимів був для нього дуже неприємний і небажаний.

— То, певно, було би, добре,—сказав він нарешті,—але як це зробити, як допомагати собі самим, коли у нас сили нема й настільки, щоби кожний сам собі допоміг?

— Отож то й є, що в одинокого нема сили, а як збереться багато, то й сила буде. Ти один сотнарового каменя не підіймеш, а кілька нас підійме його як ніщо. Не важко ріпникові з кожного заробітку дати на тиждень певний внесок, а з нього збереться сто таких, то вже маємо чималеньку суму тижнево і можемо бодай в наглій потребі допомогти кільком нещасливим! Чи правду я кажу побратими?

— Гм, та воно то правда, розуміється, так, так!—почулося з різних боків. Лиш там в кутку коло дверей понуро мовчав Прийдеволя і невдоволено воркотів Сень Басараб:

— Добре йому, міському чоловікові, говорити про внески! Ану спробуйте чи на весь Борислав найдете десять таких, що вам схочуть давати ці внески!

— Ну,—відказав на те жваво Бенедьо,—це вже ти, побратиме, так собі на вітер говориш. Ось нас тут є дванадцятро, і я думаю, що кожний з нас радо до того пристане.

— Пристанемо, пристанемо!—загули деякі побратими.

— Тільки треба добре обмірковувати, на що складаються ті гроші і що з ними робити!—сказав з повагом Андрусь.

— Ну, розуміється, от зараз і обміркуємо!—підхопив Стасюра.

— Ба ні,—сказав Беденьо,—поперед усього треба знати, чи взагалі матимемо внески. Тут бачу, деякі побратими не раді тому, хотіли би, щоби все осталося так, як досі...

— Ти бо також крутиш,—перепинив йому бесіду напівгнівно Матій, що досі мовчки сидів коло Андруса, немов думаючи про якісь сторонні речі, але що далі, то цікавіше і уважніше прислухався до всього, що говорилося в хаті,—ти не питай, чи то кому приємно чи неприємно слухати. Знаєш щось доброго і розумного і для всіх корисного, то виїжджай з тим на „пляц“, говори просто з моста. Як побачимо, що твоя рада ліпша від інших, то приймемо, а як твоя буде гірша, то аж тоді можеш нас перепрошувати, що дурницями час нам забираєш!

Після такої пропозиції Бенедьо почав говорити „просто з моста“.

— Бо то,—сказав він,—знаєте, якщо погодимось на внески для своєї допомоги, то вже треба зовсім усе змінити, не так як досі було. Карбування всяке набік, головництво набік (при тих словах Бенедеві здалося, що горячково запалені очі Прийдеволі з темного кутка зирнули на нього і пропалюють йому обличчя своїм їдким, палким поглядом, і він спаленів і похилив обличчя додолу), зовсім інакше треба говорити до людей. Не помсту їм показувати, а рятунок. Розуміється, кривди і злочинства не закривати, але наводити людей на те, щоби в'язалися до купи, бо проти багатих та сильних один одинокий робітник не встоїть, а всі як зберуться до купи, то певно краще зможуть устояти.

— Зможуть устояти?—обізвався знов недовірливо Сень,—рад би знати, як зможуть устояти? Всилюють багатіїв, щоби більше за роботу платили, чи що?

— А що ж, не могли би всилювати?—підхопив живо Бенедьо.—Ану, якби так усі змовилися і сказали: не підемо робити, поки нам плата вища не буде? Що тоді багатії зробили б?

— А! А й справді! От гадка добра!—скрикнули побратими в один голос. Навіть Андрусево обличчя трохи роз'яснилося.

— А що зробили б,—відповів Сень,—позбирали б з усіх околиць нових робітників, а нас прогнали б.

— А якби стали лавою і не пустили б тих нових і просили їх, щоб заждали хоч доти, доки наша справа виграє? Можна би в такому разі повисилати своїх людей і по околичних селах, щоби там оголосили: до такого і такого часу не йдять ніхто до Борислава, поки наша війна скінчиться!

— Гурра!—закричали побратими,—то мені до вподоби! Війна, війна з багатіями і здирцями!

— Ну, і я гадаю, що така війна ліпша, ніж усяка інша,—говорив далі Бенедьо,—раз тому, що та війна спокійна, безкровна, а подруге й тому, що можемо підняти її зовсім одверто і сміливо, і ніхто нам за неї нічого не може зробити. Кожний може сказати: не йду на роботу, бо замало платять. Заплатять стільки й стільки, то піду, та й годі.

Радість побратимів була дуже велика, коли почули ту раду, та й сам Бенедьо тішився не менше від інших, бо порада спала йому на думку зовсім несподівано під час суперечки з Сенем Басарабом.

— Ба, добре ти кажеш; війна, припинити робити! Але хоч би усі пристали на те, то скажи ти мені, будь ласкав: з чого вони будуть жити за той час безробіття? Адже тяжко й припустити, щоби багатії зараз першого дня та пом'якли і згодилися добровільно давати нам більшу плату. Може прийдеться сидіти без роботи й тиждень, або й ще довше. Ну, то з чого тоді житиме стільки народу?

Закид був справді важкий, і обличчя робітників знов посумніли. Їх свіжо розбуджена надія на таку новітню війну і перемогу над багатіями була ще дуже слаба і непевна і зараз за першим закидом почала бліднути.

— Отжеж то на те й треба зробити внески, щоби забезпечитися на таку пригоду. Аж якби з тих внесків набралася вже сума порядна, така що виста-

чила би, візьмемо, на тиждень, або на два тижні, то тоді можна робити змову. Розуміється, тих, котрі не хотіли би належати до змови і йшли опісля на роботу, тих зараз чи по волі, чи по неволі, за карк та й геть з Борислава, нехай не псують нам справи. Так само під час безробіття могли би наші такі люди найматися де на іншу роботу, до ліса, до тесельки або де, тільки щоби не до нафтових робіт. Таким способом ми швидко зламали би ту панську пиху і домоглися б певно ліпшої плати.

— Добре говорить! Так треба робити! Добра рада!— відгукувалися ріпники. Почався жвавий гамір в хаті, всі нахвалялися, що прикрутять дерунів, кожний давав свої ради і не слухав чужих, кожний доповнював і відміняв Бенедеву думку, прикроюючи її до своєї вподоби. Один тільки Сень Басараб сидів мовчки на своїм місці і з жалем дивився на ту рухливу громаду.

— Що з ним зробиш,—воркотів він,—коли вони ладні бігти за кожним, хто їм два-три красні слова прокаже! Ну, про мене, нехай біжать за тим медівником, побачимо, як їм посмакує. Але я своєї стежки не покину! А ти, побратиме?—обернувся він до Прийдеволі, що все стояв в темнім кутку і непевно позирав то на Бенедя, то на гамірливих, оживлених ріпників.

Він стрепенувся, коли Сень звернувся до нього, а опісля швидко сказав:

— І я, і я з вами!

— З котрими вами?—спитав грізно Сень,—бо тут ми тепер, як бачиш двоякі. Чи з ними, чи зі мною і братом?

— Так, з тобою і братом! Ти чув, що цей про головництво казав? Мов розпеченим ножом мене в серце шпигнув.

— Е, але ти знов так дуже тим не турбуйся!— уговорював його Сень тихим голосом.—Що ж такого

великого сталося? Адже той собака певно заслужив на те. Ти забув за свою?..

— Ні, ні, ні, не забув! — перервав Прийдеволя. — Певно, певно, що заслужив! Сто разів заслужив!..

— Ну, так чого ж тут гризтися? Хіба суду боїшся? Не бійся, комісія поїхала цілком певна того, що він сам упав до ями; ще господаря на кару засудять, чому яму не затнув!

— Ні, ні, ні, — знов якимось гарячково-болісно перехопив Прийдеволя, — не боюсь комісії! Що комісія? Мені здається навіть, що якби комісія... тев... відкрила, то мені легше було би!

— Тьфу, най бог боронить, ти що таке торочиш?

— Послухай лишень, Сеню, — шепотів Прийдеволя, нахилившись до нього і судорожно стискаючи своєю міцною рукою його плече, — мені здається, що той... панок, знаєш... той, що в ямі загинув, що він не був винний, що котрийсь другий усе зробив, або що!

— Як? Як? От також щось! Хіба ж він не був при тім?

— Так, так, був, і сміявся навіть, але чи вже за те смерть, що сміявся? може він не робив нічого, а тільки ті?

— Але відки тобі такі думки до голови спадають, хлопче? — спитався здивований Сень. — Впав батько з гори, дідько його бери! Загинув той, ну і добре!

— Але, як він не винний? Знаєш, як здивав його і вхопив у руки, і він почув, до чого це воно йде, то так заверещав: „Даруй життя, даруй!“ А як я в тій же хвилі пхнув його... знаєш... то він тільки зойкнув: „Не винен, не винен!“ Опісля задудніло, затріщало, я полетів геть. Але той голос його все зі мною, все в мені, так і чую його! Господи боже, що я зробив! Що я зробив!

Бідний парубок заламував руки. Сень даремно силувався потішити його. Йому все здавалося, що вкинений до ями касир був невинний.

— Ну, як той був невинний, то ти поправся,—сказав нарешті розлютований Сень,—і пошли й винних тою самою дорогою! Нехай невинний дармо не покутує!

Ті слова були мов удар обуха для Прийдеволі. Приголомшений ними, він похилив голову і знов застися в свій куток, не говорячи й слова.

А між тим побратими кінчили нараду.

— Головна річ тепер,—говорив Бенедьо,—вербувати людей до нашої кумпанії. Хто з ким на роботі стоїть, або в шинку здибається, або на вулиці розбалакається, зараз і нав'язувати про те! Все розказувати: яка плата нужденна і який порятунок можливий. І внески збирати. Я гадаю, щоби кожний збирав між своїми знайомими, а назбиране щовечора віддавав головному касирові, котрого тут нині треба вибрати.

— Добре, добре, треба вибрати касира!—гукали всі.—Ану, кого би тут на касира?

Радили, то цього, то того, нарешті погодилися на тім, що нема ліпшого касира, як Сень Басараб.

— Що,—сказав неприязно Сень, почувши це,—я мав би бути вашим касиром? Ніколи! Я віднині й зовсім не хочу належати до вас! Ані я, ані мій брат.

— Не хочеш належати? А то чому?—скрикнули всі.

— Бо ви сходите з тої дороги, на котру раз стали. Я своєї дороги не попускаю!

— Але хто ж яку дорогу змінє?—сказав Андрусь.—Тут зовсім нічого не змінюється!

— Що? І ти з ними?—спитав понуро Сень.

— Так! З ними!

— А присягу забув?

— Ні, не забув.

— А ногами топчеш, хоч і не забув.

— Не топчу! Послухай лишень і не сердься.

І Андрусь приступив до нього і почав щось стиха

говорити йому на вуха, що очевидно, не припадало йому до смаку. Але що далі, то більше лагіднішало Сенева обличчя, і нарешті майже радісно скрикнув він:

— А, коли так, то добре! А я, дурний, і не догадався! Здорові, побратими, буду вашим касиром і сподіваюся, що не пожалуєтеся на мене!

— А тепер ще одне,—сказав сильним, радісним голосом Бенедьо, котрий нині раптом із звичайного побратима став немов головою і провідником усіх.— Побратими-товариші! Ви знаєте, я простий робітник як усі ви, виріс в біді і нужді, бідний мулярський помічник і більше нічого. Несподівано й непрошено впала на мене панська ласка і мене Гаммершляг поставив за майстра, а далі і за будівничого коло нової нафтарні. Дякувати йому не маю за що, бо я його не просив о ласку, а тільки йому ж з того користь, що не потребує окремо платити будівничому. А мені дає по три ринські денно; як на мене, бідного робітника, то ця сума дуже велика. У мене в Дорогобичі бідна стара мати, їй мушу післати щотижня часточку зі свого заробітку, нехай два ринські, другі два ринські потребую на тиждень для себе; значиться, лишається за кожний тиждень ще чотирнадцять ринських. Усе те я обіцяюся давати до нашої каси!

— Гурра!—закричали побратими,—нехай жие побратим Бенедьо!

— Я також обіцяю по ринському на тиждень!

— Я по п'ять шісток!

— Я по п'ять шісток!

— Ось мої три шістки!

— Ось мої!

— Ось мої!...

Бенедєва бесіда, а ще більше його приклад розбудили у всіх запал і охоту. Сень Басараб тут таки зібрав на початок скількись грошей, а Прийдеволя,

котрий знав трохи писати і котрого Сень упрѣсив собі за помічника, позазначував столярським олівцем на клаптику паперу з обгортки тютюну.

Весело розійшлися побратими, радісні надії виринули в їх головах з-поза темних теперішніх сумороків і пестили їх щирі серця, мов схід сонця рожевим блеском красить порожні, каменисті і сумовиті вершини Бескиду.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Восени, коли квіти вже повідцвітали, і бджолине жниво скінчилося, починається на якийсь час голосне, гамірливе життя в вуликах. Бджоли, так як і люди, скінчивши свою нелегку роботу, люблять погупорити, зібратися купками перед очками та коло затворів, погомоніти та потріпати крильцями. Спочатку зовсім ще не можна зрозуміти, що воно і до чого йде. Ще у вулику не сталося нічого нового. Ще кілька пильніших робітниць уперто вилітають щодень на поле, щоби по цілоденнім шуканню вернутися вечором додому з невеличким здобутком. Ще ситі трути гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповненими медом коморами та виходячи що день божий в полудне на верх вулика погрітися на сонечку, подихати свіжим повітрям, розправити і розмахати неробочі крильця. Ще, наче цілковитий спокій, примірна згода у вулику. А між тим уже у вулику іншим духом повіяло. Бджоли-робітниці якось таємничо шепчуться поміж собою, якось підозріло похитують головками, якось зловісно стрижуть своїми щипчиками та пручають своїми лапками. Хто знає, до чого це все і що таке готується в бджолинім царстві? Трути певно того не знають.

От таке саме почало діятися і в Бориславі. Хто його знає, відки й як, досить того, що новим духом повіяло в Бориславі. І коли звичайно нова хвиля свіжого повітря найперше і найсильніше замітна в горішніх верствах, то тут сталося зовсім протилежне. Спідні, густі і сірі верстви перші почули новий

подих, перші стрепенулися від нього. І хто його знає, відки й як воно почалося! Ні з цього, ні з того при корбах, при млинках, при воскових крамницях, по шинках, усюди почалися між ріпниками розмови про те, як то всім тяжко жити, яка тяжка робота в Бориславі і як багатії без суду, без права, по своїй волі уривають чимраз більше з платні, кривдять, і туманять, і поштуркують і ще й висмівають обдурених робітників. І ніхто не зміг би сказати, від кого почалися ті розмови, бо у кожного всі ті важкі історії здавна глибоко закарбовані були на власній шкірі і стверджені власним досвідом. Раз почавшись, розмови ті вже не втихали, а ширилися чимраз далі, ставали чимраз дужчі і голосніші. Всі люди немов би лише тепер побачили своє сумне, безвихідне становище, не хотіли й говорити про ніщо інше, і кожна їхня розмова кінчилася болючим, важким питанням: „Господи, чи вже ж так вічно мучитися? Невже ж нема для нас виходу? Невже ж не можна тому лихові запобігти?“ Але порятунку не було нівідки. А розмови про те не втихали, навпаки—ставали чимраз голосніші і гостріші. Люди, котрі зразу говорили про свою біду байдуже, мов про неминучий засуд, гаразд поміркувавши і порозмовлявши зі знайомими, щирими приятелями та старшими ріпниками або взагалі бувалими людьми, почали переконуватися, що не так воно є, що лиху можна би допомогти. Не бачивши і не знавши, як можна б допомогти, вони ставали роздратовані, нетерплячі ходили і говорили мов у гарячці, хапали пильно кожне слово, котре могло їм прояснити їхнє безпросвітне становище. Аж до найдальших хаток, до найтемніших закамарків доходили ті розмови, розбігалися на всі боки, мов огонь по сухій соломі. Малі хлоп'ята-лип'ярі, дівчата та молодиці, що в кошарах вибирали віск із глини,—і ті заговорили про бідність свого становища, про те, що конче треба їм якось радитися поміж себе і шукати для себе рятунку.

— І ти тої самої співаєш?—говорили не раз старші ріпники, всміхаючися та слухаючи нарікання молодих хлопчаків.

— От так, нібито нам не така сама біда, як і вам?—відповідали молоді.—Нам ще гірше, ніж вам! Вас і не так швидко проженуть з роботи, вам і не так живо з платні урвуть. А хоч і вривають, то все таки вам більша плата, ніж нам. А їсти ми потребуємо так само, як і ви!

— Але хто ж вас навів на такий розум, що треба собі який порятунок давати?

— А хто мав нас наводити? Нібито чоловік і сам не знає, що, як пече, то треба прикладати зимного? Та й ще якби то не так дуже пекло! А то, бачите, дома голод, не вродило нічого, тато й мама там десь пухнуть та мруть з голоду; гадали, що ми тут дещо заробимо і їм хоч трохи допоможемо, а тут от що! Народу прийшло по роботу страшенна сила, плата мала і чимраз ще меншає, а тут ще злодії-багатії хліба не привозять, дорожнечу от яку зробили: до хліба докупитися тяжко! Ну, кажіть самі, чи можна так жити? Радше вже або зовсім відразу згинути, або хоч якось врятуватися!

Сварки між робітниками і наглядачами ставали тепер чимраз частіші. Наглядачі ті звикли були віддавна вважати робітника за худобину, за річ, котру можна втурити, де хочеться, пхнути ногою, викинути, коли не вподобається, і навіть смішно говорити про якесь людське поводження з нею. А й робітники самі із околичних сіл, зносили терпляче ту наругу, до якої призвичаювало тяжкими товчками від дитинства їх убоге життя. Правда, часом траплялися і між ними дивним способом уцілілі, міцні, неполомані натури, як от брати Басараби, але їх було мало, і бориславські багатії дуже їх не любили за їхню непокорливість і гострий язик. Але тепер нараз почало все змінюватися. Найсмирніші робітники, хлопці й дівчата,

котрих досі можна було, не соромлячись ані трохи, кривдити і ганьбити,—і ті замість давніх жалібних облич, прохань і сліз ставилися тепер гостро і грізно. А найдивніше, те, що в кошарах, де поперед кожний терпів, робив і журився сам про себе, якимсь чудом вродилася дружність і співчутливість всіх до одного, до всіх. Ненастанний живий обмін думок, почуття власної недолі, зміцнене і піднесене почуттям недолі других, виробило ту дружність. Скоро тільки багатій чіплявся несправедливо до робітника, починав ні з цього, ні з того лаяти та ганьбити його—вся кошара обрушувалася на нього, притишувала його то лайкою, то насміхами, то погрозами. При тижневих виплатах почалися тепер чимраз бурхливіші та грізніші крики. За одного покривдженого вступалося десять товаришів, до них не раз прилучалися ще інші десять з інших кошар і всі вони юрбою ввалювалися до канцелярії, обступали касира, кричали, домагалися повної виплати, грозили і звичайно ставили на своїм. Пани спочатку кидалися, кричали, загрожували й собі ж, але, бачивши, що ріпники не уступають і не лякаються, але навпаки чимраз більше роз'ятрюються, уступали. Вони все ще не признавалися самі собі, що становище стало вже не те і може статися грізне,—вони ще, а особливо великі власники, походжали собі гордо по Бориславі, погордою позирали на робітників і радісно потирали собі руки, чувши, що голод по селах збільшується, бачивши, що людей з кожним днем більше прибуває до Борислава. Ще вони не думали ні про що, крім своїх спекуляцій, ще не снилося їм, що робітники можуть в якийсь спосіб перебаранчити їм їх пляни і зірвати серед тої гонитви за золотом також й свого кусника. Ще вони спали спокійно і не чули чимраз голоснішого гомону внизу, не чули понурої задухи в повітря, котра звичайно, залягає перед бурею.

І скоїлася та важна переміна серед бориславських робітників несподівано швидко. Аж самі наші знайомі побратими, здивувалися, бачивши, яким голосним відголосом лунають по Бориславі їхні слова. Навіть брати Басараби найнедовірливіші, бачивши, як пильно хапають ріпники їхні слова і як живо розривають їх далі по-свому, почали щиріше приставати до нового руху. Вони побачили, що Бенедьо і Стасюра правду казали, що треба вийти з дотеперішнього тісно-гурткового побратимства і понести своє слово і свою думку між широку громаду. Вони тепер переконалися, що серед тої громади ґрунт добре приготований під засів такого слова, і що те слово набере великої сили. Зрештою, брати Басараби й деякі інші завзятіші побратими думали так, що коли б не вдалася Бенедева рада (а в її успіх вони й тепер ще мало вірили), то тоді можна буде повернути цілу величезну силу збентеженої робітницької громади на те діло, для котрого вони зав'язували своє побратимство. Тому то вони не тільки не пострікали Бенедя за те, що своїми радами відвів побратимство від його первісного напрямку і повів його за собою по іншій стежці, а навпаки, вони дякували йому за те, що він почав єднати для їхньої мети більшу силу і повів туди, куди вони досі не наслідувалися ступити. Значиться, с'як чи так, а Бенедьо, працювавши для всіх робітників, працював і для них.

Зате, яке життя, який рух пішов тепер в невеличкій хаті край Борислава, де жили Матій і Бенедьо. Щодня вечорами приходили побратими по два, по три, розповідали, як іде справа, як приймають ріпники їхні слова, як домагаються ради, як виступають проти панів. Народи тривали не раз досить довго, і перед очима наших знайомих чимраз ясніше виднілася дорога, котрею далі треба йти. Ще в самім початку, коли наші побратими вирішили вербувати до свого побратимства широку громаду бориславських

ріпників, вони цілі два вечори радилися про те, як це почати, щоби і найлегше довести своє, і не звернути передчасно на себе увагу. Тоді ще в живій пам'яті були переслідування і арешти поляків-учасників повстання 1863 р., і деякі побратими побоювалися, щоби в разі викриття поліція не захопила їх і не обвинуватила в якімось заколоті,—а в такому разі і вся робота загинула б нізащо. Нарешті, Бенедьо порадив так: спочатку підказувати робітникам свої думки немов з боку, випадково, повільно, але вперто; в кожній розмові, будити у всіх почуття свого бідного, нужденного становища і zarazом показувати всім в далекому майбутньому можливість виходу. В такий спосіб,—говорив Бенедьо—між людьми прокинеться неспокій, роздратовання, бажання порятунку—одним словом, створиться серед маси ріпників напруження, котре, піддержане і побільшуване, допоможе відповідної хвилини повернути раптом і з великою силою на справу. Та рада дуже подобалася всім побратимам. Не минуло й двох тижнів, а ту мету майже цілком досягнуто. Робітники по роботі юрбами ходили по Бориславі, гомонячи та радячись. Шинки порожніли чимраз більше, а роздратування і неспокій між народом щодалі зростали. Нетерплячі побратими чимраз голосніше домагалися, щоб виступити їм одверто і взяти на себе провідництво в широкім робітницькім русі. Але Бенедьо, а за ним і брати Басараби стояли на тім, що треба ще трохи почекати, поки вище і бурхливіше битимуть хвилі робітничого роздратовання.

А ті хвилини, двигані правдивими злиднями і утисками, піддувані вдало-пекучо-правдивими словами побратимів, били чимраз вище і бурхливіше. Простий чоловік—ворог усякого довгого думання та міркування. Правда, власним розумом не швидко він доходить до ясної закінченої думки, мучиться довго гадкою, що заліза йому в голову. Але коли вона уся-

дється і проясниться, зложиться в закінчений, твердий і ясний образ, тоді вже йому не до забавки, не до міркування, тоді він усією силою свого ества намагається обернути думку свою на справу, тоді скінчена боротьба між ним і противниками його думки. От так само було й тут. Швидко з безвідрадного та сумного чуття народилося грізне завзяття, мимовільна дружність і непокірливість своїм кривдникам. Від слів почало доходити до діла. Ось одного дня пронеслася Бориславом звістка, що десь робітники набили в якімсь завулку касира, що замість звичайних двох центів* почав брати з робітників по чотири центи „касирного“. Та звістка була немов заклик, за котрим швидко пішли кілька подібних випадків. За кожною звісткою про подібну подію зростало завзяття і відвага ріпників. Вони вже просто в очі всяким касирам, наглядачам та контрольорам почали нахвалятися, що не будуть довше терпіти над собою кривди. Страх почав охоплювати всякі людські п'явки. А коли одного дня пронеслася по Бориславі чутка, як один наглядач несправедливо нарахував високу кару ріпникові, а касир при виплаті хотів йому стягти кару з платні, то ріпники підняли при касі великий крик і гамір, почали вимагати до себе наглядача, щоби виправдався, за що це так покарав їхнього товариша. Наглядач сховався десь, а касир жартом, щоби їх позбутися, сказав їм: „Ідіть і шукайте його, а як знайдете, то приведіть його сюди за вухо!“ Ріпники з криком кинулися на всі боки і по хвилі знайшли наглядача і таки силою справді за вуха притягли його до касира. Розуміється, привели потовченого, подряпаного і з понадриваними вухами. І хоч кількох ріпників за те арештовано і закинуто в поліційнім арешті, та проте між ріпниками та звістка наробила великого галасу і шуму, а панам завдала чималого

* Цент — коло $1\frac{1}{2}$ копійки.

постраху. Ріпники того самого вечора величезною юрбою під проводом братів Басарабів, пішли до бориславського в'їта і випросили у нього на волю всіх заарештованих,—і тоді величезний сміх радості пішов поміж робітників. Пісні і погрози загули по вулицях Борислава. Увільнених водили від шинку до шинку і поїли і по тисячу разів допитували їх, як то вони провадили наглядача за вуха до каси.

Поки гула п'яна радість по вулицях Борислава, в убогій Матієвій хатині сиділи побратими і радилися, що діяти. Всі погоджувалися, що тепер пора, що треба взятися до діла.

— Скликати збори! Скликати збори!—говорили всі.

І вирішили, не видаючи свого побратимства, скликати збори усіх ріпників за Бориславом на толоці. В неділю опівдні мали там усі зійтися на нараду.

Мов громова іскра, так пронеслося на другий день з уст до уст, від ями до ями, від кошари до кошари, від нафтарні до нафтарні нечуване досі слово:

— В неділю опівдні! На толоку коло Борислава! Нарада, нарада, нарада!

Ніхто не знав, що це буде за нарада, про що радитимуться, хто скликає! Та й ніхто й не питався про те. Але всі почували, що це буде велика хвилина, що від неї багато буде залежати,—і всі поклали великі, хоч і невиразні надії на ту хвилину. Нарада! Нарада! Нарада! Це слово, мов які чари, прояснювало зів'ялі, збідлі обличчя, кріпило мозолясті руки, випростувало здавна похилені плечі. „Нарада! Наша нарада!“ лунало то голосно, то шепотом по всіх закутках, і тисячі сердець з нетерплячкою білися, чекаючи на неділю і нараду.

З нетерплячкою чекали на то й наші побратими, а особливо Бенедьо і Андрусь Басараб.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Буря збиралася над Бориславом—не з неба, але з землі і проти неба.

На широких болоню*,—на бориславській і банській толоці збиралися грізні хмари: це ріпники сходилися на велику робітничу нараду. З гамором або шепотом, більшими або меншими купками, з горішнього й долишнього кінця або і з-середини Борислава плили-напливали вони. Чорні, зароплені кафтани, лейбики, сіраки та гуні, такі ж сорочки, переперезані то ремнями, то шнурками, то ликом, бліді, пожовклі та позеленілі обличчя, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи, жовнірські шапки, бойківські повстанні крисані та підгірські брилі, все те густою, брудною, сірою хмарею вкривало толоку, товпилося, хвилювало, гомоніло, мов повінь.

— Що тут довго радити?—гомоніли в одній купі.— Тут рада одна: пани світ забрали, пани нам жити не дають, пани голод навели на нарід!

— Треба нам взятися докупи, не піддаватися панам!—вигукували в другій купі.

— Добре вам казати: не піддаватися. А як голод притисне, заробітку пан не дасть, тоді й ви опустите хвоста і піддастесь сухій вербі, не то панові.

Голод—велике слово. Мов грізна примара, стояв він у кожного за плечима, і на згадку про голод притихли голосні смілі крики.

— До ями кожного, хто з нас знущається!—гомоніли в другім кінці.

* Болонь—пустир, пасовисько, толока.

— Та що з того,—втихомирював старий Стасюра.— Раз, що хто кидає другого до ями, той піде гнити до криміналу.

— Овва, ще хто знає, чи піде,—сказав сумовито Матій.—А от злодій Мортко кинув мого Іваника, ще й гроші його забрав, і донині ходить по світі та на-сміхається з робочих людей.

— Е, то багатій, то багатій!—закричали деякі.— Багатієві все можна! А нехай би, бідний чоловік зробив щось подібного, ну, ну!

— А подруге,—говорив далі Стасюра,—сто зну-щається з нас, а тисяча обдирає нас по праву, так що й не можна сказати, що шахраює; і чемно і ладно з вами: на тобі, що тобі належить, а проте чує чоловік, що з нього шкіру міхом деруть. В тім наша біда!

— Правда, правда!—гомоніли ріпники.

— Та що то,—говорили інші,—на то вже мабуть нема ради.

— Як то нема ради,—сказав Стасюра,—на кожную хворобу зілля є, треба тільки пошукати. А що ж, хіба ж би на наше горе не було ліків? Треба пошукати. На то ми нині зійшлися такою громадою, щоби про те поговорити. Аджеж знаєте: громада—великий чоловік; де один розумом нічого не вистачить, там громада все таки швидше ладу дійде.

— Коли б то сталося, щоби ми нині до якогось ладу дійшли,—говорили ріпники. — А потреба уже велика, біда до кости догризає!

Такі і подібні розмови чулися по всіх кінцях і по всіх кутках. Побратими розділилися і підготовували всюди народ до своїх думок, додавали їм віри в можливість поліпшити і налагодити їхнє нужденне життя, зміцнювали їхню надію на громадський розум і громадську силу. А тим часом все нові громади напливали і напливали. Сонечко стояло вже серед неба і пекло немилосердо, підносячи хмарою густу,

смердючу нафтову замороку понад Бориславом. Понад Ділом, що синів високою стіною, мерехтіли хвилі розігрітого повітря. Від річки віяло лагідним холодом.

— Ну, що ж, пора починати раду... починати раду... вже всі зійшлися! — загомоніли робітники з усіх боків.

— Хто має що говорити, нехай виходить на середину, на оцей камінь! — сказав своїм потужним, звучним голосом Андрусь Басараб.

— Ставайте довкола... зробить місце довкола каменя, — гомоніли ріпники, обступаючи.

На камінь виступив Бенедьо. Він не звик говорити перед такою великою громадою і був трохи змішаний: в руці обертав свою шапку і озирався на всі боки.

— Це що за один? — закричали з усіх боків ріпники.

— Я робітник, муляр, — сказав Бенедьо.

— Ну, то говори, що маєш говорити!

— Я й небагато що маю говорити, — сказав Бенедьо, потрохи наслідуючися. — Я тільки те хотів на разі сказати, що кожний і без мене знає. Біда нам, робітникам. Працюємо тяжко: ночі не досипляємо, вдень і відпочити не маємо коли, мозолі на руках набиваємо; старі ще не злізли, а вже нові росли, і що нам з того? Кажуть: гірко заробиш, солодко з'їси; а ми чи багато солодко їмо? Гірко заробляємо, то правда, але ще гірші наші вжитки. Та й то більше мліємо голодом, ніж ситости зазнаємо. Та й ще коли б хоч не збиткувалися над нами, не кривдили, не зневажали нас на кожнім кроці! А то, самі бачите, яка до нас повага. Робочий чоловік у них гірший за худобину!

— Правду говорить, правду говорить! За худобиною, за псом більше стоять, як за бідним чоловіком! Гей, гей, чи то бог дивиться на те?

— Та й ще розважте, — говорив далі Бенедьо, — на кого ми працюємо, хто з нашої роботи користь

має? Пани! Власники! Бідний ріпник сидить по шість, по вісім, по дванадцять годин у ямі, в замороці та смородах мучиться, гепає та копле штольні попід землю; другі робітники стоять при корбі, при млинку і крутять, аж їм мозок у голові крутиться і послідні цюмоги* з них тягне. Власники же продають воски й нафти і збирають тисячні суми і панують. Вони будують будинки муровані, вбираються та їздять в каретах та бризькають болотом на бідного чоловіка! І слова доброго від них він ніколи не почує. От на кого ми робимо і яку подяку маємо за те!

— Най їх бог покарає за нашу працю і наші злидні!— гукнули з усіх боків.

— Так то воно так,— говорив далі Бенедьо по короткім перепочинку,— що най їх бог покарає. Але то ще хто знає, чи бог схоче їх покарати, чи ні, а подруге, хто знає, чи нам від того буде легше, як їх бог покарає. Бог якось більше любить нас карати ніж їх! От і тепер покарав бог наші села голодом, а пани в Бориславі і собі нас карати. Вони зменшують щотиждень плату. А коли хто наважиться домагатися, то ганьблять в очі: „Іди собі,— кажуть,— коли тобі кривда, я десять знайду на твоє місце за таку саму плату!“ От і поміркуйте ж собі самі, що нам допоможе кара божа!— Я гадаю, що ліпше так робити, як говорять наші люди: бога взивай, а рук прикладай. Кара божа, карою божою, а нам треба собі братися докупи і радитися, як би тут власним заходом з біди видряпатися.

— Ба, в тім то й штука! Як видряпатися, коли ми бідні і допомоги нівідки не маємо?— крикнули робітники.

— Ну, я на те наказу не можу дати ніякого,— сказав Бенедьо,— але коли би ваша воля послухати, то я сказав би вам, яка про те моя гадка.

* Цюмоги — жили.

— Кажи, кажи! Слухаємо! — загули ріпники.

— Ну, коли казати, то казатиму. Правду ви кажете, що допомоги нам нівідки немає. Тут тільки ми самі, дружною силою, можемо собі допомогти.

— Ми самі? А то як? — почулися недовірливі голоси.

— Правда, — сказав Бенедьо, — що на тепер не зможемо собі цілком допомогти. Бо яка допомога можлива, коли чоловік працює не на себе, робить-робить, а другий з його праці користується? Поки вся наша праця не буде йти на нашу користь, доти нам добра цілковитого не буде. Але піднятуватися зможемо. От дивіться, скільки разів трапляється чоловікові лишитися без роботи! Ходить чоловік, як погорілий, мечеться, мов у гарячці, сюди й туди, а роботи годі дістати. Мліє чоловік з голоду, іде до пана і напрошується на якубудь хоч би й на найпоганішу роботу, щоби тільки з голоду не згинутися. А якби ми, скільки нас тут є, обов'язалися щотиждень, по виплаті, складати по центові, нехай по два, то почисліть самі, яка би сума з того вийшла. Якби нас найшлося таких тисяча, то нікому би той цент не впався так тяжко й не затяжив би на кишені, а з того щотижня зібралася би така сума, що можна би на несподіваний випадок допомогти десятком людям.

— Правда, правда! — загомоніли робітники.

— Не велика то підмога, правда, — говорив далі Бенедьо, — але вважайте лишень, що це не буде й така вже мала допомога. Бо коли на якийсь час порятується людина чи ринським, чи півтора, то вона не буде потребувати йти до пана і вклонятися йому і набиватися до роботи за якубудь мізерну плату, не муситиме знижувати плату іншим робітникам. А те, що йому дасться, він може поволеньки та потрошки виплатити назад, як тільки дістане ліпшу роботу. В такий спосіб наша робітницька каса не тільки що не зменшувалася б, але, навпаки, все би більшала.

Ріпники стояли мовчки і роздумували. Зразу діло видалось їм справді немов і хороше і всі ладні були відразу приступити до нього. Але швидко почулися закиди.

— Е, що з того, — говорили деякі ріпники. — Ну, нехай би й так: ми будемо складати, а хто з того буде користати? Буде так, як по селах, де є громадські каси. Багатії повизичують гроші, користаються з них, а бідний тільки мусить складати, а користи з них ніякої не має. Або й ще одне, виберемо касира, розуміється, також ріпника, як і всі ми, то хто нам заручить, що він грошики не візьме і не втече?

Бенедьс слухав ті закиди спокійно.

— Думав я над тим також і от що надумав. Насамперед, нема чого боятися, щоби користалися з наших грошей самі багатії, бо між нами багатіїв нема, усі ми бідні. А подруге, ми не лихварі, гроші на процент зичити не будемо, а будемо видавати тільки в разі правдивої потреби, слабости, безробіття, будемо допомагати там, де вже для кожного очевидно, що допомогти треба. Хто опісля зможе, той віддасть нам і поверне видатки, а хто не зможе, ну то його також не повісимо. А з касиром, я гадаю, найліпше буде ось як зробити. Як би нас найшлося багато таких, щоби приступили до тої каси, то при кожній кошарі або при кількох сусідніх кошарах ви собі самі вибирайте свого касира з тих, кого добре знаєте. Такий касир міг би збирати гроші тільки з тих кошар, що його обрали. А знаючи, скільки в них людей робить і скільки обов'язалося платити, дуже легко кожному буде вирахувати скільки касир має грошей у себе. Коли один в чім не сподобався, можна обрати другого. Ті самі кошари, що матимуть свого касира, мали би обов'язок допомагати злиденнішим з-поміж себе, бо вони найліпше знатимуть, хто і скільки потребує.

— Так, так, — загомоніли робітники, — такий касир буде у нас під оком, а як їх буде багато, то

у кожного сума буде невелика, через що й менша спокуса до циганства, і навіть якби вся та сума пропала, то й це би втрата була невелика. На те можна згодитися.

— Дозвольте, ще не кінець на тім, — говорив Бенедьо. — Хто знає, може часом трапитися потреба такої допомоги, на котру не вистачить засобів з одної кошари. Може трапитися зробити дещо такого, що було б придатне для добра всіх бориславських робітників, а на те треба б більше грошей, більшої каси. То я гадаю зробити ось як. В кожній такій касі при одній або кількох сусідніх кошарах усі гроші, що надходитимуть, поділити на три частини. Дві такі третини лишилися би при кошарі на частковій допомозі, а одну третину здавати до одної, головної каси. З тої каси вже не міг би видавати ані касир, ані одна кошара, а тільки цілі збори бориславських робітників, розуміється тих, що платять до каси. З неї видавати якнайменше, а громадити гроші для більшої спільної потреби.

— А яка ж би то могла бути така потреба? — питали ріпники.

— Про ту потребу я вже думав, — сказав Бенедьо. — Як бачите, тепер пани так дуже впевнилися, що нас багато і, що голод зжене робітників чимраз більше до Борислава, що не питають: чи можна нам прожити, чи ні? А знижують нам плату раз-у-раз. І не перестануть ще далі знижувати доки піддаватимемося.

— Ей, чи ми не опиралися! Що то pomoже!

— Ба, стривайте, нехай я вам скажу, як би то опиралися! То певно, що говорити їм, чи добром чи й погрозою, нічому не допоможе, не послухають. Тут треба не загрожувати, а зробити таке, щоби вони й не отямилися, відки це на них упало. От що треба зробити. Всі скільки нас тут є, і ті котрих тут нема, одним словом, усі, разом одного ранку,

кожний при своїй роботі, приходимо і кажемо: годі, не будемо робити, не можемо робити за таку малу плату, волімо сидіти дома. Доки не буде більшої плати, доти і пальцем не кинемо. І, сказавши те, всі додому!

Ріпники аж роти пороззявляли з диву, почувши таку раду.

— Ба, та як же це, покинути роботу?

— На час, на час, доки пани плату більшу дадуть.

— Але ж це може тривати довго.

— Ну, дуже довго воно не потриває. Аджеж уважайте: пани поробили з різними купцями контракти: на той-та-той час постачити стільки воску, стільки нафти, ну, а як на час не постачати, то їм втрата буде десять разів більша, ніж та надвишка в нашої платні. А самі до ями не полізуть; потримуються, може, кілька днів, та й мусять таки до нас „прийдіте поклонімося“.

— Але ж вони собі понаймають інших робітників!

— Га, то треба нам так зробити, щоби не понаймали. Вислати відси людей на всі околичні села і розпустити наказ: щоби на такий та такий час ніхто не йшов до Борислава, бо таке та таке там робиться.

— А як мазурів* заклинуть?

— То не пустити! Хоч намовою, хоч силою, а не пустити.

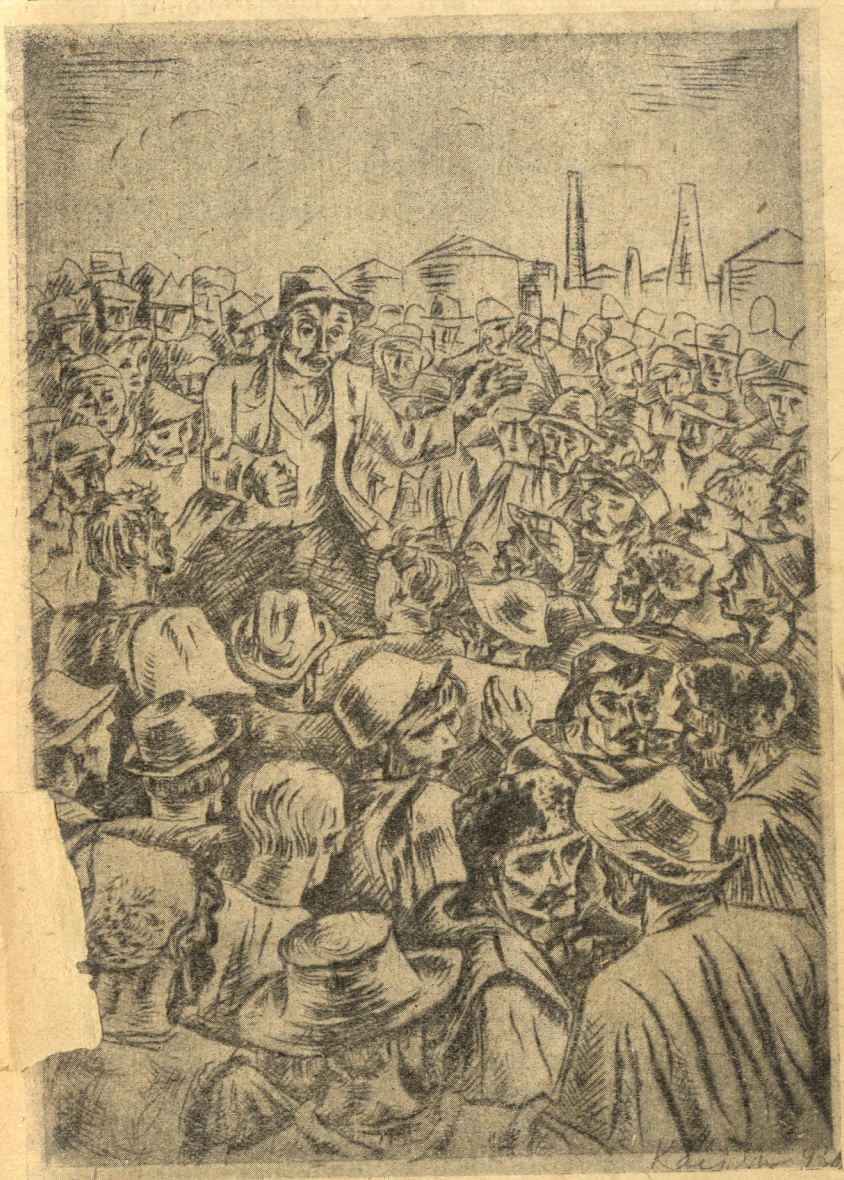
— Гм, та це то б можна. Але як же нам прожити за той час безробіття?

— Отож то на те я гадав би зложити таку головну касу.

— А пани змовляться і хліба не довезуть, схотять нас голодом взяти.

— Ми й купувати від них не будемо. Як у нас будуть свої гроші, то собі спровадимо самі з міста, ще за менші гроші!

* Мазури — селяни, що мешкають в західній, польській частині Галичини.

Ріпники аж роти пороззявляли з диву, почувши таку раду.

— І гадаєш, що з того буде нам допомога, що підвищать плату?

— Я гадаю, що мусять, скоро тільки ми витримаємо твердо.

— Але таку громаду народу прогудувати, то треба величезної суми грошей!

— Можемо на час безробіття відправити одну частину людей на села або де до міста, до інших фабрик або де, щоби менше було тягару. Та й то, не пориватися до такої великої справи, поки у нас не буде досить грошей, щоби можна було продержатися хоча б тиждень. І заки зачнемо, то поперед уладити все порядно, і людей по селах розіслати, і хліба наставити і всього. Але про те буде ще час поговорити. Тепер скажіть, чи пристаєте на те, щоби у нас були каси: і часткові при кошарах і головна каса?

— Пристаємо! Пристаємо!

— А на те чи пристаєте, щоби дві третини лишилися в часткових касах, а одна третина щоби йшла до головної каси?

— Ні, нехай дві третини йде до головної каси! Волімо давати по два центи, а щоби тільки нам усім швидше яка полегкість вийшла!

— А до головної каси я гадав би вибрати до початку трьох людей, котрих добре знаєте і котрим можете довірити. А головна річ, щоби каса була у такого чоловіка, що тут має яку свою посілість.

— Ба, а де ж тут такого знайти, коли усі ми зайшли, бідні?

— Я знаю такого чоловіка, старого Матія, що в нього тут своя хатина. Я гадав би, що найліпше касу у нього помістити. І то так, щоби кожний частковий касир міг кожного часу прийти і перерахувати, що і відки є в касі, і оповістити про те своїх людей. Два інші при головній касі мали би щотиждень ходити по кошарах і збирати гроші. В такий спосіб

усе було б безпечніше, що ніхто ані не оциганить нікого, ані собі грошей не привласнить. Чи пристаєте на те?

— Пристаємо! Пристаємо!

— А де є той Матій? Хочемо бачити його! — закричали деякі, що не знали Матія.

Матій виліз на камінь і вклонився громаді.

— Ти що за один? — закричали до нього.

— Ріпник, люде добрі!

— В тебе є своя хата?

— Своя, не своя, а так, якби своя. Моєї невістки хата, але вона в службі, не сидить тут.

— А приймешся, щоби в тебе була наша каса і щоби ти мав нам за неї давати відповідь?

— Як перед своїм сумлінням так і перед вами. Коли ваша воля на те, я ладний послужити громаді. А зрештою вас тут з половина знає мене.

— Знаємо, знаємо! — озвалися багато голосів. — Можна покластися на нього!

— Ну, а кого ж на інших касирів обирати? — питали ріпники.

— Обирайте, кого знаєте, а головне таких, щоби могли добре бігати, — сказав Бенедьо.

— Будь ти!

— Ні, я не можу, слабовитий, як бачите, та й занятий надто при роботі, не зможу бігати. А що зможу, те й без вашого вибору робитиму.

За цим Бенедьо подякував громаді за згоду і зліз із каменя. Почався шум і гамір між ріпниками. До Бенедя тислися ріпники, щоби стиснути його за руку, глянути йому в обличчя і голосним, щирим словом подякувати за добру раду.

Між тим робітники швидко згодилися вибрати за двох інших касирів Прийдеволю і Сеня Басараба.

— Дякуємо за вибір і за вашу добру віру! — гукнув Сень до громади, — постараємося добре послужити нашій загальній справі! А тепер, хто що може,

прошу скинути по центові, по два, щоби наша каса від початку не стояла порожня!

— Гурра! По центові до каси! — закричали робітники.

— Скидайте кожний по центові, але кожний, — сказав Матій, то в такий спосіб, порахувавши, будемо знати, скільки нас тут є!

Приста́ли й на те, і коли зібрано гроші, почислили 35 ринських.

— Півчверта тисячі нас зійшлося! — крикнув Сень Басараб. — В касі нашої тридцять і п'ять ринських! А чи тяжко нам прийшло скинути таку суму!

— Що то за сила громада! — говорили між собою ріпники. — Добре то якийсь сказав: громада плюне по разу, та й одного потопить.

Гамір змігся, але був це вже не понурій, тривожний гамір прибитої, безпорадної маси; це був веселий гамір бджіл, що і для них настала весна і зацвіли цвіти і ожила надія щасливішого життя.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Справи йшли дуже добре. Леон Гаммершляґ ходив, не дотикаючися землі з гордошів і радощів. Все йому вдавалося щасливо, і хоч це був тільки початок головної справи, але, вже той початок віщував про добру вдачу цілого. І так поперед усього від „Воскової спілки“ з Росії Леон одержав ось-яку звістку: „Постачайте церезину, коли можна, ще й перед контрактовим терміном. Спілці добре пощастило. За допомогою, знаєте, відомих тутешніх способів нам удалось скласти з св. синодом контракт на приставку церезини до православних церков. 100.000 завдатку внесено. Ждемо від вас звістки, коли буде готовий перший ладунок“ *.

Прочитавши ту звістку, Леон мов на крила злетів. Отже справа стоїть міцно і тривко. Він зараз же рушив до Борислава, щоби поглянути, як посувається будова фабрики. По дорозі він дуже жалкував, що будова ще аж за тиждень має бути готова і що не можна так таки від завтра почати фабрикувати віск. Що ціла фабрикація була властиво контрафакцією **, шахрайством, — про це Леон ані крихти не думав. Почуття справедливости було в нього взагалі дуже невиразне, а вже ж того почуття, що постанови і державні закони зобов'язують до чогось кожного громадянина, цього почуття в Леона, як і взагалі в інших власників, ледве чи був і слід якийсь.

* Ладунок — погрузка, вантаж.

** Контрафакція — підробка, крадіж.

Полагоджуючи усякі біжучі справи в Дорогобичу, надто зайнятий закупованням сирого воску земного від різних дрібних власників, Леон уже більше як тиждень не заглядав до Борислава і не знав, що і як там діється. Він у всіх поклався на Бенедя, переконавшись вже попереду, що свою справу він робить сумлінно і добре. Але як же здивувався Леон, коли, приїхавши до Борислава, побачив, що при новій будові робітників нема, крім кількох, що докінчували прибивати дах, і коли Бенедьо заявив, що його справа вже скінчена, будова вповні готова і остається тільки йому оглянути все доочно і відпустити його. Леон сам не знав, що й казати на таку радісну несподіванку, і коли б Бенедьо був „пан“ будівничий, а не простий робітник і недавній мулярський помічник, він був би обняв і поцілував його з великої радості. Значиться, щастя незмінно всміхається йому. Значиться, воно підслухує його таємні думки і бажання і, біжить наперед нього, щоби в одну мить сповнювати їх. Радість широко розлилася по Леоновім обличчю. Він почав дякувати Бенедеві і пішов з ним оглядати будову. Вона стояла перед ним у всій своїй показності: довга-довга, низька, з невеличкими дверима і віконцями позираючими де-де, мов, присліпуваті злодійські оченята. Два височезні комини стриміли до неба. Довкола будови була досить обширна площа, обведена височезним парканом, з широкою брамою для в'їзду і вузьенькою фірточкою обіч для проходу. Площа була гладко втолочена, ями-вапнярки були позасипувані, навіть обширна шопа для робітників і для складу нафабрикованого воску була готова. Стіни, небілені ані тиньковані, червонілися ясночервоною фарбою. Словом, усе було, як треба, аж Леонові серце раділо. А до середини він і не пішов, до цього, казав треба привезти майстра-нафтарника,—він найліпше знатиме, чи так усе зроблено, як треба. Рури і казани і все приладдя, замов-

лені у Відні, вже надійшли були і стояли на площі у величезних пакунах. Леон не дав і спочити ні собі, ні коням,—негайно погнав назад до Дорогобича, щоби привезти Шеффеля. Бенедьо за той час мав прилагодити робітників, що за керівництвом Шеффеля поуставляли б і повмуровували б казани та машини.

Приїхав і Шеффель. Оглянувши нутро фабрики, розміривши, що, як і куди, висловився дуже похвально про будову. Леон ходив слідком за ним та тільки поцмокував і руки засукував. Бенедьо тим часом з нанятими робітниками порався на подвір'ю коло машин, розбирав дошки та пачки, розмотував перевесла та шнури і приладжував дерев'яні вали та гереги*, щоби затягнути все те, куди треба, до середини.

До пізнього вечора тривали в новій фабриці стукання та брязкоти: це уставлювано і утверджувано машини. Де треба було проробити більшу дірку в мурованій стіні щоб встановити рури, де треба було підмурувати казан до належного становища,—Шеффель примірював і запоряджував, а Бенедьо з робітниками виконував його розпорядження. Нарешті з сумерком все було готове.

Леон і Шеффель ще лишилися всередині фабрики. Світло невеличких воскових каганців миготіло, відбиваючися сотнями іскор в блискучім череватім казані з полірованої міді. З кутків здіймалися бовдурі пільми, звисали з дерев'яної голої стелі, немов загрожуючи повалити тих кілька слабих крапок, що ледве блимали.

— Так завтра почнете?—спитав Леон.

— Почнемо,—сказав Шеффель.—А робітники готові?

— А правда, робітники,—сказав Леон.—Ну, будуть і робітники. Тепер того зілля в Бориславі досить.

* Гереги—дрючки.

— А тільки, знаєте, — сказав Шеффель, — наша справа тее, не зовсім ясна. То треба вам подбати щоб було кілька, принаймні три робітники таких, на котрих можна би покластися. Щоб вони де не розбалакали, та наплели що. Тих вмістити треба би у головнім відділі дестилярні, хемічній коморі, де, знаєте, остаточно виробляється церезина. Щоби інші робітники думали, що це проста парафіна. Ось про що потурбуйтеся!

— Гм, — міркував Леон, — трьох робітників, на яких можна б цілком покластися! Правда ваша, треба пошукати. Та тільки то штука з-поміж тої збиранини винайти таких робітників!

Тим часом на подвір'ю нової фабрики зібралися робітники довкола Бенедя. Вони чекали на Леона, щоб одержати від нього решту плати і подякувати йому за роботу. Місяць сховався за хмарою, де-де з-за білої, напів прозірчастої мряки проблискували млявим світлом золоті зорі. Робітники посідали на каміннях та урізках з деління* — і балакали; глухий гомін їхньої розмови йшов на поле і мішався із срібним шепотом річки, що тут обіч булькотіла на камінню. Відома річ, бесіда йшла про одне, про недавні робітничі збори, про внески і майбутні надії.

— По правді кажу вам, — говорив Бенедьо, — диво сталося з тутешнім народом. Коли я місяць тому прийшов до Борислава і почав допитуватися, чи намагалися вони якось рятуватися, то всі або головами похитували або сміялися з мене. А нині, самі бачите, як усі, старе й мале, тиснуться до внесків. Адже досі вже маємо 150 ринських в одній тільки головній касі!

— Сто п'ятдесят ринських, — повторив з розтановою один робітник, — ну і що ж! Для одного була би це допомога, але для стількох тисяч... що то значить?

* Деління — дерев'яні бруси.

— Правда, що мало значить,—говорив Бенедьо,—але ж бо вважайте, що ще тижня нема, як почалися наші внески. За місяць назбираємо хоч п'ятсот.

— Ну, з п'ятьма стами можна зачинати те, що ви загадали.

— Гм, треба добре обрахуватися з силою і з грішми,—сказав Бенедьо.—Числячи на прожиток одному чоловікові лише півтора ринського на тиждень, числячи далі, що безробіття потягне тиждень і нам прийдеться прогодувати через той час лише тисячу люда, то в касі мусить бути щонайменше півтори тисячі ринських. Найменше, кажу, бо, крім прожитку, будуть ще інші видатки.

— Півтори тисячі ринських!—скрикнули в один голос робітники.—Господи милосердий, коли ж ми таку суму зложимо? Та за той час половина нас тут голодом перемре, а з сіл десять тисяч нових прийде!

— Що ж робити,—сказав сумно Бенедьо,—на те вже, бачу, нема ради.—Більших внесків робити не можна, бо й так власники вривають на кожному кроці, а як дізнаються про наші внески, то ще більше будуть уривати. Треба стояти при своїм, складати і терпіти ще хоч три місяці!

— Три місяці! Хто знає, що за три місяці може статися.

Замовкли. Бенедьо важко похилив голову долі. Він і справді почував, що справа пекуча, що найбільша сила цього люду в його хвилюв'ї розбудженню і що не скористуватися з того розбудження значить випустити з рук головну пружину справи. Але що ж було робити? Грошей не було, щоби раз зачати змову. Доводилося все ж чекати.

— А тут іще одна річ,—промовив Бенедьо, прокинувшись з задуми.—Мені прийдеться вертати до Дорогобича.

— До Дорогобича? А то по що? — скрикнули робітники.

— Ну, по що? Тут моя робота, як бачите, скінчилася.

— Шукайте іншої.

— Або ж тут без мене не обійдеться? Правда, жаль чоловікові покидати таку справу, над заснованням якої трудився і думав...

— Ну, той не покидайте!

— Це певно, що треба б не покидати, якби тільки була змога.

Робітники почували це добре, а навіть і в Бенедя прокидалася не раз та думка, що без нього ціла справа могла би легко зійти на фалшиву дорогу і через те зовсім не вдатися. Правда, він почував з другого боку аж надто добре безсилість і своєї думки і був переконаний, що не спіткайся він в Бориславі з побратимством і з такими тверезими думками людьми як Матій і Стасюра, він не певен, що сам дійшов би до того.

Зсередини фабрики вийшов Леон в супроводі Шеффеля, обидва вони наблизилися до робітників. Робітники повставали.

— Ну, люди, — казав голосно Леон, — робота ваша скінчена і добре скінчена. Дякую вам за пильність вашу.

Почалася виплата. Бенедьо стояв обіч. Коли виплата скінчилася, Леон наблизився до нього.

— А вам, панє майстре, дуже, дуже дякую і за роботу і за швидке скінчення, за все! Дуже мені не хочеться з вами розстатися... Але тепер за те, що ви таку мені зробили радість, прийміть від мене оце на пам'ятку.

І він втиснув в руку Бенедеві обвинених папірцем десять ринських самим сріблом.

„От зараз буде в нашій касі 160 ринських“, — подумав собі Бенедьо, приймаючи з подякою Леонів дарунок.

— І ще прошу вас, — сказав на закінчення Леон до

Бенедя,—зайдіть зараз до мене на моє помешкання, я маю з вами де про що поговорити.

За цими словами Леон і Шеффель пішли, за ними вийшли робітники. Бенедьо залишився, щоб позами-кати всі двері і брами, і опісля пошкандибав за Лео-ном, роздумуючи, що такого він має йому сказати. По дорозі він зайшов до хати, застав там Матія і передав йому для робітничої каси десять ринських сріблом, котрі дарував йому Леон.

* * *

— Що би я вам сказав,—заговорив до нього Леон, коли Бенедьо прийшов до нього на помешкання.— Ви, як бачу, чесний чоловік і порядний робітник, і я, як кажу, не хотів би з вами розстатися. А мені тут до моєї нової нафтарні якраз потрібно кількох чесних і щирих людей до одної, і то не дуже тяж-кої роботи. Так от що хотів я вам сказати: чи не схотіли би ви, коли вам у мене робота вподобалася, лишитися й надалі?

— Але яка ж це буде робота? Отже мулярська вся скінчена?

— Е, ні, не до мулярської, а так, до нафтарської, при воску,—сказав Леон.

— Але чи зумію я робити ту роботу, коли досі при ній не був і не знаю, на що йде?—спитав Бе-недьо.

— Е, е, е, що тут уміти!—сказав Леон.—А про-стий хлоп, робітник більше вміє? А робить. Тут нема що вміти: пан директор покаже вам усе. Тут треба, аби чоловік був щирий і сумлінний, та щоби, розу-мієте, щоби...

Леон затявся якось на слові, немов вагувався чо-гось.

— Щоби,—кінчив він по хвилі,—не розговорив ніде, що як робиться у фабриці. Бо, бачите, тут секрет

невеличкий... Мій директор вигадав новий спосіб фабрикації воску, то не хотів би, щоби то розголошувалося.

— Гм, та воно то так...—проговорив Бенедьо, не знаючи, що ліпшого сказати.

— Бо то бачите,—торочив далі Леон,—у нас є такі люди погані, скоро що є зараз перехоплять, та й що з того: їм зиск, а мені втрата. То я для того хотів би...

— Але ж бо тяжко буде. Ну, нехай, що я не скажу ніщо нікому, але ж на фабриці, крім мене, ще робітників буде багато.

— Ну, не всі бачитимуть та знатимуть. В цілій фабриці все робитиметься так, як по інших фабриках, тільки буде одна така комора окрема, і в ній буде трохи інакше. Там буде директор, ну, і треба буде пару робітників йому на допомогу. Що ж, можу на вас сподіватися?

— Та що,—сказав Бенедьо, ледве приховуючи свою радість,—про мене. Як лише потраплю, то робитиму. Мулярської роботи тепер і так важко розшукати, буду братися ще й за нафтарське ремесло. А за те, щоби через мене ваш секрет не видався, за те будьте певні.

— Ну, ну,—сказав, усміхаючися, Леон,—я й сам те знаю, що ви не такий чоловік. Але знаєте, якби то ще кількох, от хоч би двох-трьох таких, як ви!.. От, ви тут робили, пізнали декого з робітників, може би ви ліпше могли дібрати до себе таких людей, яких мені треба? Я вам того дармо не схочу. А ще одне! Перша річ, розуміється, плата. Знаєте самі, то вже не мулярська робота, такої плати, як досі, не можу вам дати...

— Ну, то розуміється!—сказав Бенедьо.—Кравця та шевця не можна одним ліктем міряти.

— Ото ж то! А ще бачите, як тут тепер у нас. Робітників назбиралася сила, плату скрізь знижують, бо, розуміється що мені за інтерес платити дорожче,

коли я можу того самого робітника мати за дешевшу плату? Але з вами, то інша річ, розумієте мене. Тож я вам і тим другим, що будуть разом з вами робити в окремій коморі, обіцяю по ринському денно, і то наперед забезпечую, що зниження ніякого вам не буде, ані касирного не маєте платити. Чи пристає на таке?

Бенедьо стояв і роздумував.

— Волів би я,—сказав він по хвилі,—щоби ви самі вибрали собі й інших людей до своєї окремої комори! А так виберу я, а потім станеться щось такого... Знаєте, чоловік на чоловіці завжди може помилитися, ну, а на мені буде вся відповідальність! А на роботу і на плату нехай і так, я погоджуюсь.

— Ні, ні,—настоював Леон,—і товаришів собі доберіть. До іншої фабрикації підійдуть будь-які люди, а тут треба вибрати. А ви їх тут ліпше можете знати, на кого можна покластись.

— Про мене,—сказав Бенедьо,—нехай буде й так. Постараюся добрати трьох людей, котрим можна буде довірити. А коли починається робота?

— Завтра. Треба поспішати. Віск уже замовлений. В окремій коморі будете й прасувати і пакувати його.

Бенедьо пішов.

— Що це за штука така може бути?—думав він, ідучи присмерком бориславською вулицею від Леона додому.—Вигадав новий спосіб фабрикації і боїться, щоби робітники не зрадили його! Нібито робітник на тім розуміється? Але побачимо, що то таке буде! Взагалі добре сталося! Ні з цього, ні з того трапилося робота, та й не злий заробіток, є можливість лишитися в Бориславі й надалі, й до каси все таки і від мене щотижня вплине хоч по чотири ринські. А ще три... котрих би тут трьох вибрати?

Бенедьо довго думав над тим, котрих би трьох вибрати, але якось не міг зважитися. Він вирішив

порадитися з Матієм. Бенедьо рад би був вибрати усіх трьох із побратимів, але Матій відраджував, боячися, щоби в разі чого це не звернуло на них якого підозріння.

— І так,—казав він,—власники тепер стурбовані нашими зборами. Певна річ, що між робітниками найдуться деякі, що викажуть власникам, що і як ми радили. Ну, якщо так, то певна річ, що власники почнуть шпигувати, і коли побратими робитимуть купую, це зможе їх навести на слід.

Бенедьо відповів, що шпигунство можливе, але на його думку нема чого боятися, що викриють побратимство, хоча б навіть побратимів кілька робило вкупі. Аджеж про свої справи вони не потребують говорити голосно при чужих людях. Зрештою,—додав Бенедьо,—не в тім головна річ, кого вибрати, але в тім, щоби взяти тих із побратимів, що зараз не мають роботи. А таких було два: Деркач і Прийдеволя. Отже, Бенедьо пішов шукати їх, щоб закликати їх до фабрики Гаммершляґа, а на третього вибрав собі одного чесного ріпника, котрий хоч не належав до побратимства, але дуже жваво захопився думкою про робітничі каси і котрого побратими жартом прозвали Побігайком за його невтомну рухливість і готовість бігати від ями до ями, чи то збирати внески, чи й так, притягувати що раз нових людей до робітничої спілки.

* * *

А Леон Гаммершляґ, згодивши Бенедя, накинув на себе легке пальто і вийшов на вулицю пройтись та побалакати з деякими знайомими власниками, що звичайно в той час проходилися вулицею. Швидко його оточила ціла громада, стискаючи його руки і бажаючи йому щастя з нововибудованою фабрикою. Далі почалися розмови про всякі біжучі справи, що найбільше цікавили капіталістів. Відома річ,

поперед усього почали деякі розпитувати Леона, як стоять такі та такі курси, чи не потребує ще більше воску, як багато думає вироблювати тижнево парафіни в своїй фабриці, а коли їхня цікавість була заспокоєна, зійшла балачка про бориславські новини.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt * — сказав, важко зідхаючи, низький і грубезний Іцик Бавх, один з дрібних власників кількох ям, — що тут у нас діється, то аж розказувати страшно! Ви не чули, пане Гаммершляг? Ох-ох-ох, бунтація та й годі! Чи я те віддавна не казав: не давати тим поганим, тим розбишакам, такої високої плати, бо гадатимуть, ох-ох-ох, що їм ще більше належить! А тепер бачите, самі бачите, що по-моєму стало!

— Та що таке? Що за бунтація? — сопів недовірливо Леон.

— Ох-ох-ох. Gott über die Welt! — сопів далі Іцик Бавх, — прийдеться швидко всім чесним людям утікати з Борислава. Бунтуються робітники, чимраз гостріше ставляться до нас. А в неділю, ох-ох-ох, ми вже гадали, що то буде наш останній день... — Фу-у! — що зараз кинуться різати! На толоці стільки їх зійшлося, що тих круків на падлі. Ми всі з переляку трохи не померли. Ніхто, розуміється, не наважився приступити, бо були би розірвали на шматки, аджеж знаєте, дикий нарід! Ох-ох-ох, що вони там говорили між собою, того не знаємо і довідатися не можна. Я питав своїх робітників; кажуть: ми так собі, гагілки ** грали! Брешуть бестії! Ми бачили добре з даху, що один виліз на камінь і щось довго говорив, а вони слухали-слухали, а далі як загомонять: Віват!... Ох-ох-ох, страшні речі, страшні речі!

— Але ж я у всіх тім не бачу нічого страшного, — сказав, гордо усміхаючися Леон. — Може і на правду гагілки грали.

* Бог над світом.

** Гагілки — гуртова гра в галицькому селі.

— Ох, ні! ох, ні!—говорив далі Іцик Бавх.—Уже я знаю, що ні! І повертали відтам такі веселі, співаючи, а тепер між ними якісь змови, якісь внески. Gott über die Welt, буде лихо!

— Я все ще не бачу...—зачав було знов Леон але інші перебили його, потверджуючи слова Іцика Бавха і додаючи ще від себе багато подробиць. Треба сказати в честь бориславським робітникам, що вони зразу добре порозуміли свою справу і бодай на той час ніхто з них не зрадив і не висказав, яка була мета їхніх зборів і що вирішено на їхній нараді. Зрештою, може бути, що лише невелика частина робітників чула та розуміла все доразу, що й до чого було ухвалено: ті, що розуміли, не казали про те, а ті, що не розуміли, то й не могли їм багато цікавого сказати. То тільки дізналися власники, що між робітниками робляться якісь внески, що вони хочуть самі допомагати собі і що до всього того нарадив їх муляр Бенедьо Синиця.

— Бенедьо! Той, що в мене нафтарню мурував?—скрикнув здивований Леон.

— Той сам.

— Внески? Допомагати собі? Гм, я не гадав, щоби в Бенедя було настільки розуму. Мулярський помічник, родився і виріс в Дорогобичі, і видки до всього того дійшов?

— Е, чорт його там побери, відки дійшов? Дійшов?—забурчав Іцик Бавх.—Але як він сміє нам тут людей бунтувати? Післати до Дорогобича по жандармів, нехай в ланцюги, та шупасом* відси!

— Але прошу вас, панове,—сказав, зупиняючись, Леон,—не розумію, чого це ви так турбуєтеся? Що в тім усім страшного? Я бував по Німеччині, так робітники скрізь сходяться, радяться, складаються, як їм захочеться, і ніхто їм того не боронить і ніхто

* Шупасом, цюпасом—етапом.

того не лякається. І гадаєте, що зле на тім виходять? Навпаки! Як робітники самі собі допомагають, то значиться, що вже капіталіст не потребує їм допомагати. Чи там окалічіє хто на фабриці, заслабне, постаріється: Selbsthilfe!* Нехай собі роблять внески, нехай собі допомагають самі, аби тільки ми їм не потребували допомагати! А вже ми дбатимемо щоб їм роги не надто високі росли: скоро що трохи зачнуть носитися бутно**,—а ми цап, плату знижимо, і свищи тоді тонко, так як ми хочемо!

Леон виговорив усю ту річ з таким запалом внутрішнього переконання, що в значній мірі заспокоїв і потішив своїх слухачів. Один тільки грубий, червононосий Іцик Бавх недовірливо хитав головою, і коли Леон скінчив, він важко відсапуючи сказав:

— Ох-ох-ох! Коби то воно так було, як ви кажете, пане Гаммершляг! Але я боюся, що воно не так буде. Що нашого робітника, дикуна бойка, рівняти до німецького! Де нашому робітникові до якої розумної Selbsthilfe? Ох, ох, ох, Gott über die Welt! А якби він Selbsthilfe не порозумів так, що треба брати за ножі та різати нас? Га?

Всі слухачі, не виключаючи самого Леона, стрепнулися на ті зловісні слова, мороз пішов у них за плечима. А до того в тій хвилі коло них перейшла з гомоном юрба ріпників, з-поміж котрих, на цілу голову вищий від усіх, йшов понурий Сень Басараб. Він грізно позирав на власників, а особливо на Бавха, свого хазяїна. Бавхові від його погляду чогось не добре зробилося і він замовк на хвилю, поки юрба перейшла.

— От, дивіть, які вони,—говорив він, коли ріпники зникли в темнім заулку,—дичина та й годі! От той високий серед них, він у мене робить, чи не цілковитий ведмідь? Та ви тому лише ска-

* Самодопомога.

** Бутно—гордо.

жіть слово Selbsthilfe, а він зараз візьме ножа та й заріже вас!

Але Леон, а за ним і інші власники, почали перечити Бавхові. Вони то живіше перечили йому, що більше самим було лячно, і, переконуючи його, що небезпеки нема ніякої, намагалися властиво переконати себе самих.

— Ще воно так зле не є, — говорили вони. — Люд наш хоч, може, непривітливий з вигляду, але не є такий злий, і кровожадний, як здається Бавхові. І що випадки правдивої, порядної спілки і в нас не рідкі і людям тутешнім зовсім не чужі. І що коли б мало було прийти до яких „непорядків“, то було би вже прийшло зараз по перших зборах. І що Бенедьо чоловік слабовитий і характеру лагідного. І що Леон зараз, завтра, поговорить з ним і розпитається його про все, і що Бенедьо мусить йому все чисто розповісти, бо Бенедьо зобов'язаний йому, Леонові, до вдячності, і що наперед можна впевнитися, що небезпека ніяка нікому не загрожує.

— Ох-ох-ох, де більше язиків, там більше й мови! — говорив невгамовний Бавх. — Але я вам раджу: не вірте тим розбійникам, розбийте їхні внески, а надто знизьте їм плату так, щоби собака один з одним не мав про що й змовлятися, то тоді і внесків усяких не схочеться!

— Еге-ге, побачимо, чи не схочеться! — проворкотів крізь зуби Сень Басараб, котрий поза кошари і плоти підповз до того місця і підслухав усю ту розмову. — Еге-ге, побачимо, небораче, чи не схочеться! — воркотів він здвигаючися на ноги з-за плота, коли власники розійшлися. — Коби лише тобі скорше де-чого іншого не схотілося!

І Сень поспішив до Матієвої хати, щоби там розповісти побратимам про те, як то власники говорять про їхню нараду і що про неї знають.

Другого дня рано перед роботою Леон здивався з Бенедом уже на фабриці. Бенедьо представив йому Деркача. Прийдеволю і Побігайка, яко вибраних до роботи в окремій коморі. Леон тепер шкодував трохи, що вчора поквапився дати Бенедеві те доручення, бо був переконаний, що Бенедьо вибрав до того своїх однодумців. Він починав навіть боятися, чи не підозріває дещо Бенедьо про його нечисту справу з цезезиною, і для того наказав Шеффелеві, щоб і з тими вибраними робітниками був якомога обережний. Але назад брати своє слово було тепер запізно, Леон, хоч і з помітною турботою, вирішив: що має бути, хай буде. Треба тільки розпитати Бенедя самого про ту справу.

От він, сказавши кілька слів щоб заохотить нововибраних робітників, покликав Бенедя з собою до окремої комори і прямо спитав його, що це були за збори у них і що він там говорив робітникам? Він міркував собі, що коли в Бенедя є що злого на думці, то такий прямий запит оголомшить і змішає його. Але Бенедьо був уже від учора до цього підготований і, не показуючи й найменшого змішання, відповів, що деякі робітники підняли були думку допомагати внесками, і він радив їм зробити в себе таку касу, яку мають на містах цехові ремісники для допомоги, і до заснування тої каси запросити по рівній мірі обраних людей з ріпників і панів підприємців. Леон ще дужче здивувався, почувши ту мову від Бенедя, котрого він уважав досі за зовсім простого робітника.

— Відки ж ви набралися такого розуму—спитав Леон.

— Та що, прошу пана,—сказав Бенедьо,—у нас у місті так заведено, то я й тут так радив. Це не мій розум, куди мені!

Леон похвалив Бенедя за таку раду і додав, що до закладання такої каси конче треба вибрати кого з письменних підприємців, котрий умів би вести рахунки, і що треба укласти статuti тої каси і подати їх до затвердження намісництву. Додав навіть, що він сам ладний подбати для них про такий статут, за що Бенедьо наперед подякував. На тім вони й розійшлися.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Минуло кілька тижнів після робітничих зборів. Цілковита, несподівана тиша настала в Бориславі. Власники, яких недавні грізні рухи робітників чимало таки були налякали, тепер зовсім збилися з пантелику, не знали, на яку ступити і про що думати. Правда, були між ними такі, що сміялися з усього несподіваного руху і несподіваного втишення. Вони казали, що робітники так, як пустий вітер: пошумлять, пошумлять, а дощу не наженуть, і що тепер, коли вони знову зробилися м'які та податливі, пора знову надавити на них твердою рукою, пора вигнати з них охоту до всякої буйності. Робітник добрий лиш печений! — говорили вони, — ти йому дай полегкість, а він собі подумає, що це йому так і належить, і буде собі чимраз більшої ваги надавати, як той кіт на решеті. Тільки в ненастаннім притиску, в ненастанній погрозі привчиться він до послуху, до покірливості, до пильності та точності, станеться він, як любив говорити Леон Геммершляг, „чоловіком здатним до вищої культури“. І всі бориславські підприємці згодилися на те, що тепер, коли розбурхана хвиля робітничого руху раптом притихла, треба з подвійною силою надавити на непокірних. — Не всі підприємці погоджувалися з тим поглядом, що хвиля та після наглої бурі зовсім і остаточно втихла, уляглася, заспокоїлася! Ні, деякі, а особливо Іцик Бавх уперто доводили, що це заманлива, поверхова тиша, тиша перед страшною бурею, треба їм саме тої тиші і тої вдаваної покірливості найдужче боятися. Та таємність і безшум-

ність свідчать про те, що робітники щось поганого мають на думці і що роблять це систематично і ненастанно. І всюди, де тільки сходилися підприємці: чи то на вулиці випадково, чи то де в світлиці на якусь нараду, скрізь Іцик Бавх не переставав остерегати товаришів перед небезпекою, не переставав намовляти їх до того, щоб удатися до начальства в Дорогобичі і просити повести гостре слідство або хоч надіслати сильний загін жандармерії на побут до Борислава. І хоч в основі ніхто нічого не мав проти того і кожен рад би був мати щохвилини напоготові жандармерію для охорони, але подати спільне прохання якось не могли зібратися. А ще ж, безперечно, і раптове втишення того руху відняло в них пряму причину до такого кроку. Про що доносити? За чим тут влада має стежити? Що за кілька тижнів показувалися турботні ознаки якогось робітничого руху, і швидко зникли? Чому ж не донесено про них своєчасно? Так уся та справа й завмерла, поки несподіваний і досить таємничий випадок розбудив підприємців з їхнього заспокоєння, мов наглий гуркіт грому з невеличкої темнявої хмарочки.

Не треба, здається, і казати, що поворот від неспокою до тиші і покірливості був ділом наших побратимів. Вони мали на меті зменшити, послабити чуйність та підозрілість підприємців. Бесіда Іцика Бавха, яку почув був Сень Басараб, переконала побратимів, що підприємці можуть їм багато зашкодити а то й розбити за допомогою начальства всю справу, коли її вестимуть так, як досі, одверто та гомінно. От вони й почали умовляти всіх—притихнути до пори, податися, придавити в собі бурхливі чуття гніву й радощі, поки прийде пора. Великої праці поклали побратими, на те, щоб потишити бурю і держати її немовби на припоні, щоб вона денебудь за першим товчком не вибухла передчасно. Великої праці коштувало це і держало їх в ненастанному острасі, що ось-ось

може вибухнути щось таке, що підприємцям не пошкодить, а робітників зрадить і розіб'є. Грошей досі внесено лише вісімсот ринських до головної каси,— внески покищо плили правильно, але підприємці почали ще тугіше виплачувати платню ніж попередю, і треба було сподіватися, що внески незабаром зменшаться і що в часткових касах мусить лишатися більша частина грошей на допомоги для злиденних, хорих і безробітних. А в такий спосіб багато ще місяців потрібно, щоб набралася потрібна сума! А коли так, то й задумана війна не зможе початися швидко, і робітники почнуть зневірюватися в своїй силі, і запал їхній завмре і все загине. Або коли ні, то роздратований нарід вибухне завчасно, вибухне без ладу і без певної мети, втратить силу надармо, а задумана справа все ж загине.

А вже коли кого мучили і гризли такі думки, то, певно, найбільше Бенедя. Аджеж справа ця, то була його кровна справа, вистрадана тисячними муками і трудами, оповита в блискуче проміння надії. Аджеж в тій справі—він чув це виразно—лежало тепер його серце, всі його сили, ціле його життя. Він не знав, не бачив нічого поза ним і можлива невдача цієї справи показувалася йому рівнозначною його власної смерті. Тому не диво, що коли тепер здійснялися його заміри, почали насуватися чимраз нові труднощі, Бенедьо днями й ночами про одне тільки й думав— як їх побороти або обминути. Він позеленів і схуд докраю і не раз довго-довго ночами, мов сновида, ходив по Бориславі, сумний, понурий, мовчазний, а тільки час від часу важко зідхав, позираючи в темне, непривітне небо. А труднощі чимраз зростали, і Бенедьо чув, що йому починає не ставати сили, що його голова мов довбнею прибита, мозок мов омертвілий, нездужає вже з давньою силою працювати, не може напасти на ніякий щасливий слід.

От так діждався Бенедьо знов того вечора, коли

в Матієвій хатині зійшлися побратими на пораду. Що діяти? Народові не терпиться. Чому не подають знаку, чому не починають, чому нічого не роблять? Люди починають опускати руки. Внєски поступають менше, підприємці знов зменшили плату ще і проти давнього. Голод по селах трохи зменшився, але жнива такі вбогі, яких ще не пригадують люди від найгірших років: рідко кому вистачить свого прожити до великого посту, більша половина ледве дотягне й до Покрови. Нарід незабаром, ще дужче почне йти до Борислава, ніж досі. Коли б що починати, то тепер найліпше, бо тепер найлегше стримати людей по селах, щоб не йшли до Борислава, бо навіть можна би більшу половину з Борислава виправити на села на яких два-три тижні, щоби тут тим легше було триматися без роботи. А тут грошей нема на стільки,— в тім біда! Коли побратими домовилися до того „сука“, то всі стали і понурили голови, не знаючи, що на те порадити. Мертва тиша залягла хатину, тільки нерівне, турботне зідхання тих дванадцяти людей чулося між низькими, покривленими стінами хатини. Довго тривала мовчанка.

— Не журіться,— скрикнув нараз Сень Басараб.

— Я знайду вихід!

Той голос, та несподівана рішучість серед загальної тиші і безсилости вразили всіх побратимів, мов наглий постріл з рушниці. Всі зірвалися і обернулися до Сеня, що сидів, як звичайно, на стільчику коло порога з люлькою в зубах.

— Ти допоможеш?— запитали всі в один голос.

— Я допоможу.

— Але як?

— То моє діло. Не допитуйтеся нічого, тільки рожодьтеся. А завтра у цій годині будьте тут, побачите!

І більше не сказав нічого, і ніхто його не допитував більше, хоч у всіх, а особливо у Бенедя, на серці

залягла якась турбота, якийсь холодний біль. Але ніхто не сказав нічого, і побратими розійшлися.

На вулиці Сень Басараб узяв за руку Прийдеволю, і прошепотів до нього:

— Підеш зі мною?

— Піду,—сказав парубок, хоч його рука не знати чого тремтіла.

— Робитимеш, що я скажу?

— Робитиму,—сказав знов парубок, але непевним, мов недобровільним голосом.

— Ні, ти не лякайся,—вважав за потрібне заспокоїти його Сень,—страшного нічого нема в тім, що я задунав. Тільки сміло і живо—і все буде гаразд!

— Не пендич, а кажи що робити,—перебив йому Прийдеволя.—Адже знаєш, що мені все одно!

Ніч була вже досить пізня. Майже у всіх хатах, крім шинків, світло не світилося і бориславська вулиця була зовсім темна. Обидва наші побратими йшли мовчки вулицею. Сень пильно поглядав по вікнах. Дійшли вже на середину Борислава, де будинки були трохи оглядніші, пофарбовані то жовтою, то синьою, то зеленою фарбою, з заслонами на широких вікнах і з важкими клямками при дубових дверях, з ганочками або й без ганочків, а перед кількома були навіть малесенькі за огорожою садки з нужденними квітами. Тут жили бориславські „головачі“ та „тузи“—головні підприємці. На середині, найкращий з усіх, стояв будиночок Германа Гольдкремера, критий бляхою і тепер зовсім порожній, бо Герман рідко коли ночував в Бориславі. Побіч нього, трохи віддалік від решти, стояв другий, не такий гарний і далеко не такий огрядний будинок Іцнка Бавха. В однім його вікні було ще світло,—очевидно, що Іцник не спав ще, бо вікно було саме з його кабінету.

Сень Басараб знав цей будинок. Він довгий час робив в Іцнкових ямах і не раз приходив сюди по плату. Він знав, що крім одної старої служниці і Іцнка

самого, не було нікого в тім будинку, і що служниця певно вже спить в кухні. Цього тільки йому й треба було. Він шарпнув за собою Прийдеволю і коло найближчої ями оба обмастили свої обличчя нафтою, щоб їх зовсім не можна було пізнати.

— Іди за мною і не кажи ані слова, а роби, що я скажу,—шепнув Сень і вони пішли. Обережно підповзли вони до одних, далі до других дверей дому, але двері були позамикані. Це зовсім не знеохотило Сеня і він почав оглядати вікна. Тихий посвист дає знати Прийдеволі, що він найшов, чого шукав. Справді, одна кватирка в кухоннім вікні була незащеплена і легко далася отворити. Сень встромив через неї руку, повідсував засовки і відчинив вікно. Влізли до кухні. Кругом було тихо, як у домовині, тільки сонне сапання служниці чути було з-за печі. Побратими навшпиньках пішли до дверей. Кухонні двері були незамкнені, і вони вийшли до сіней. Сень намацав двері до Іцкового кабінету і хотів поглянути в дірку від ключа, але побачив, що в дірці був ключ. Спробував тихенько покрутити клямку і переконався, що двері були замкнені. Але Сень і тут не довго вагався. Прошепотівши кілька слів Прийдеволі, він голосно погрюкав клямкою і заверещав хрипким, бабським голосом, подібним до голосу старої служниці:

— Пане, пане, отворіть!

— Що таке?

— Почувся всередині грубий Іцків голос, потім важкий скрип черевиків, а нарешті брязкіт ключа, що відчинив замкову пружину. Двері тихо відчинилися, смуга світла впала з кабінету до темних сіней і в тій хвилі два хлопці, зачорнені, як чорти, кинулися на Іцка і заткнули йому рота, раніше ще як він встиг крикнути. Несподіваний напад так налякав Іцка, що той, як був з простягнутими руками і запитливим, дурним виразом обличчя, так таки в тім положенню і задеревів. Тільки кліпання вибалушених

сірих очей давало знати, що це не бездушна купа м'яса і товщі, але якась живина.

— *Wie geht's Herr, wie geht's?** — пищав Сень усе ще бабським голосом. — Не бійся, небоже, ми тобі не хочемо нічого злого зробити, ні! Ми ще не правдиві чорти, що мають прийти по твою душу, ми тільки прийшли взяти від тебе трохи грошей!

Іцик не пручався, не кричав, не стогнав, а все ще стояв так, як спершу, одубілий, непритомний, з затканим ротом, важко дишучи ніздрями. Товариші взяли його за плечі, завели до фотеля і посадили.

— Держи ж його добре і не дай йому кричати! — пропищав Сень до Прийдеволі, — а коли що задуши! А я тим часом обшукаю його хатину!

Але Сеньова погроза була даремна. Іцик не рушався і, мов безвладний труп, дав Прийдеволі зв'язати собі руки на плечах. А Сень між тим, все збоку поглядаючи на Іцка, почав озиратися по хаті. Очевидно, Іцик робив обрахунки, бо на бюрку перед ним лежала велика книжка, а побіч бюрка стояла отворена невеличка залізна каса. Сень покwapно сягнув до неї і почав виймати порядно поскладані пачки банкнотів. В тій хвилі з грудей Іцка перший раз видобувся якийсь глухий, глибокий звук, мов останнє стогнання зарізаного вола.

— Мовчи, бо смерть твоя! — пискнув Сень і порався далі коло каси. Він робив це зовсім спокійно і шепотом числив купки банкнотів, попереv'язуваних вузькими папірцями, котрі виймав з каси і клав собі за пазуху. Банкноти були по ринському, а з грубости купки Сень догадувався, що в одній купці мусіло бути сто штук. Він нарахував уже тридцять купок.

— Досить, пора нам іти, — прошепотів він до Прийдеволі. Оба глянули на Іцка. Він усе ще дихав ніздрями, але його грубе, одуте обличчя страшенно

* Як вам поводитьcя, пане?

почервоніло і вирячені очі мали якийсь дурний, запитливий вираз.

— Мовчи, бо смерть твоя!—прошепотів йому до вуха Сень.

Коли Прийдеволя розв'язав йому руки, руки були холодні і звисли, мов неживі. Прийдеволя підвів їх і опер в бюрко. Опісля Сень прошепотів до Прийдеволі:

— Я піду наперед, а коли почуєш свист на вулиці, то вийми йому з рота шмаття і тікай!

Потім Сень обережно вийшов. Прийдеволя думав, що Іцик почне пручатися і кричати, і ладний був в крайнім разі задавити його. Він стояв над Іцком блідий, тремтячий, збурений до дна душі,—але Іцик мов і не знав і не розумів нічого, сидів на своїм кріслі з виряченими очима, та дихав, посвистуючи носовими дірками. Вже й повіками не кліпав.

Аж ось почувся легенький свист під вікном. Тремтячою судорожно рукою вийняв Прийдеволя Іцкові шмаття з рота, певний, що в тій хвили пролунає страшенний крик і збудить цілий Борислав, певний, що в тій хвили збіжиться сила народу до цієї тихої хати, зловлять його, і зв'жуть і поб'ють і поведуть вулицями, і вкинуть хто зна в яку підземну яму і що це остання хвилина його вільного життя. Але ні, Іцик і оком не змигнув. Він зачав дихати вільніше, але й чимраз повільніше, та й тільки всього. Прийдеволя стояв ще хвилину над ним, не розуміючи, що це такого діється, і коли б не виразне, голосне сапання, він був би думав, що Іцик неживий. Але, коли почув другої свист під вікном, то покинув Іцка і тихо вийшов із світлиці. „Та ні,—подумав собі,—треба погасити світло!“ І ще раз вернувся, замкнув касу, з котрої Сень набрав грошей, підняв шмаття, що ним затуляли Іцкові рота, погасив світло, і виходячи, позамикав двері, зашпечив кухонне вікно, крізь котре виліз на двір, і свиснув стиха на Сеня.

В тій хвилі з грудей Іцка перший раз видобувся глухий звук...

— Ну, що?—спитав Сень.

— Нічого,—відказав Прийдеволя.—Сидить, не рухається.

— Може задушився?

— Ні, дихає.

— Гм, мусів таки дуже перелякатися. Ну, про мене, нехай йому завтра відливають переполох! А нам пора йти спати! Тридцять пачок маємо, гадаю, що вистачить. А обличчя зараз теплою водою і милом, ані знаку не буде. Ну, що то скаже завтра Іцко, як протверезиться! Тепер уже певно, що сам побіжить до жандарів!

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Але Іцкові було не до жандарів. Чорна пільма і мертва тиша залягла його кабінет. Він усе ще сидів у фотелі, з руками, опертими на бюрі, вираченими очима, але давно вже не чути було його важкого сапання. Так знайшло його й ранішнє сонце, коли ви-зирнуло з-понад чорних бориславських дахів і крізь вікно заглянуло в мёртві, скляні очі. Так знайшла його й служниця, так знайшов його й голяр і знайомі, що на їх крик позбігалися, і ніхто не знав, що це таке з ним сталося. Голяр говорив, що Іцка „шляк трафив“*,—бо на його тілі не було ніяких найменших слідів насильства, одіж була в порядку і нічого не свідчило про якийнебудь напад. Служниця, правда, говорила про якийсь шелест, про якесь тупотіння вночі і чула, як пан відмикав двері, але все те говорила вона дуже непевно і неясно, не знаючи, чи це був сон, чи дійсна ява. Далі прийшли й представники влади, зревівували весь будинок, і все довкола, але нічого підозрілого не знайшли. Відімкнено касу: в касі були гроші і цінні папери. Правда, коли зведено докупи рахунки, над котрими вчора ще сидів небіжчик, то показалося, що в касі не вистачає трьох тисяч ринських. Тільки ж і тут виникли сумніви. Рахунки, очевидно, були нескінчені, останнє число написано було тільки до половини: може бути, що небіжчик сам іще кудинебудь видав ті гроші. А подруге, коли б тут був грабунок, то грабіжники, певно,

* Параліж узяв.

забрали б були й решту готівки—ще дві тисячі. При тім же годинник і гаманець з дрібними грішми, все було в кишенях небіжчика не займане, так що годі було говорити про правдоподібність грабіжницького убивства. Тільки дві чи три плями з кип'яги на обличчі і білій сорочці небіжчика наводили всіх на якесь неясне підозріння, котрого, однак ж, ніхто не міг вияснити. Дехто з підприємців казав, що, може, в тім була рука ріпників, котрі дуже ненавиділи Іцка, і слова ті, безперечно, не одного підприємця проймали таємним жахом, але вголос усі цьому перечили, то більше, що судовий огляд трупа й справді вказав, що Іцик вмер від апоплексії, до якої здавна мав органічний нахил.

* * *

Похолонуло в серці у Бенедя і у інших побратимів, коли другого дня почули про наглу Іцкову смерть. Вони й хвилини не сумнівалися в тому, що та нагла смерть стоїть в безпосереднім зв'язку з учорашньою обіцянкою Сеня Басараба. А коли вечором знов зішлися до Матієвої хати, то довгу хвилину всі сиділи мовчки і понуро, мов почували спільну вину в якійсь поганій справі. Перший перервав мовчанку Сень Басараб.

— Ну, що ж ви так посідали та й сидите, мов води в роти набрали?—сказав він, гнівно сплюнувши.— Отченаші відмовляєте за Іцкову душу, чи що? Чи треба мені присягатися перед вами, що я нічого злого йому не зробив, і що коли його „шляк трафив“, то з власної волі? А, зрештою, хоч би й ні, то що з того? Те, що я зробив, те зробив на власну руку, а ви беріть від мене внесок і робіть своє діло. Ось вам три тисячі ринських! Що Іцка „шляк трафив“, це навіть краще для нас, бо не буде шукати, а інші не домозгуються, бо я навмисно решту грошей лишив. Взагалі одною п'явкою на світі менше! Де дрова

рубаять, там тріски летять! Аджеж не викинете ті гроші тому, що вони не дуже в чистий спосіб нам дісталися! Не бійтеся це не Іцкова праця, це наша праця, наша кров, і бог не покарає нас, коли з неї скористуємося. А, зрештою, чи ж то ми для себе їх потребуємо? Ні, для громади! Беріть!

Ніхто не відповідав на ті Сеневі слова, тільки Бенедьо, мов під тиском якоїсь важкої руки простогнав:

— Чиста справа чистих рук потребує!

— Певно, певно,—відказав живо Андрусь Басараб,—але будь тут мудрий зробити щонебудь чистими руками, коли, крім рук, треба ще й підойми, міцної підойми! А по-моєму, коли хочеш вагу підняти, то бери підойму, яка є, чи чиста, чи не чиста, щоб тільки міцна!

— Гній же не шовком вимітають, а гнойовими вилами!—докинув з кута Прийдеволя. І прийшлося Бенедєві хоч-не-хоч здатися. Зрештою і виходу іншого не було.

По тій важкій суперечці побратимство значно ожилося. Всім немов полегшало, немов камінь хто зняв з плечей. Почали радитися про те, що тепер робити. Певна річ, загальні робітничі збори скликати не можна, це знов збудило б увагу підприємців,—війна мусить вибухнути раптово, несподівано, мусить приголомшити і змішати їх, і тільки в такому разі можна сподіватися перемоги. Треба отже передавати робітничому загалові усякі вісті без шуму, без гвалту, найліпше через окремих посланців та через касирів часткових кас. З ними також порадитися як надсилати харчі до Борислава на час війни і яких робітників на той час треба і можна буде вислати з Борислава. Висилання, певна річ, мусило бути добровільне: кожному, хто виїздив з Борислава, малося дати дещо на дорогу, і виїздити мали вони звільна, день-поза-день, малими грумадками і буцім то з різних причин. Складати

продукти вирішили у найманих шпіхлярах* — в сусідніх селах: Попелях, Бані, Губичах та Тустановичах, де мала також стояти робітнича варта. Тут же вирішено вислати двадцять посланців в різні боки, щоби йшли по селах і вмовляли людей: не йти якихось тижнів два до Борислава, поки тамошні робітники виборюють собі і всім взагалі ліпшої плати. Якнайскорше, а коли можна, то й взавтра мали вибратися Матій і Сень Басараб до Дорогобича закупати хліб. Матій мав там знайомого пекаря і сподівався, що через нього можна буде без шуму і без підозріння замовити таку велику кількість борошна й хліба, а перевезти бодай більшу половину замовлених запасів можна буде ще перед вибухом, на протязі тижня, в діжках та пакунах, в яких звичайно возять віск і нафту. В такий спосіб усі приготування могли б зробитися швидко і непомітно, а саме в тім лежала б найбільша запорука вдачі для робітників, бо підприємці переконалися б їхньої сили і доброї організації цілого заміру, а самі робітники, побачивши себе забезпеченими від голоду і злиднів, набрали б сміливости і певности. Так само мав Андрусь Басараб з Деркачем піти по сусідніх селах і до знайомих господарів (брати Басараби були родом з Бані в найближчім сусідстві Борислава і знали багато господарів по околичних селах) позамовляти будинки для своїх складів. Інші побратими мали лишитися в Бориславі і наглядати, щоб усе йшло в порядку і щоб підприємці завчасно не дізналися про те, що загадали зробити робітники.

А що того дня була неділя і нарада скінчилася досить рано, то побратими розбіглися, щоб зараз скликати на нараду часткових касирів і обговорити з ними, як стоїть справа. До пізньої ночі були збори в Матієвій хатині; старі й молоді, пожовклі і рум'яні обличчя мерехтіли в тьмяно освітлених вікнах, поки на-

* Шпіхляр — гамазея.

решті геть уже до півночі порозходилися всі по домах.
Борислав під покриттям темноти спав уже давно гли-
боким сном, тільки десь далеко на Новім Світі з од-
ного шинку доносився хрипкий спів якоїсь підпитої
робітничої кумпанії:

Ой, не жалуї, моя мила, що я п'ю,
Тоді будеш жалувати, як я вмру!

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Ще тиждень тривала тиша в Бориславі. Ще тиждень безжурно нишпорили підприємці вулицями, ходили в своїх справах, торгували, шахрували, брали й видавали гроші, захоплені тільки біжучою хвилиною і біжучими рахунками. Робітники також ходили по-старому нужденні, похилені, обмашнені нафтою; вони по-старому залазили до ям, крутили корбами, їли сухий хліб і цибулю, рідко коли куштуючи теплої страви. Голосних, гучних піянок тепер не видно було, в шинках не засиджувалися громади людей, але шинкарі, що звичайно заразом були і власниками ям, не дуже на те нарікали: пора була гаряча, робота дуже покvapна, з усіх боків ішли замовлення на віск, а з тверезим робітником все ж більше можна зробити, ніж з п'яним. Життя пливло, мов річка, плитка і намулиста, і здавалося, що так воно плистиме й довіку. А між тим це був останній тиждень!

І в Матієвій хаті було тихо. Останніми часами вона обернулася на справжній осередок робітничого руху, куди щоночі, чи дощ, чи година, то вулицею, то околичними стежками пробиралися робітники з усього Борислава на нараду, для перегляду каси, для внесення внесків або й так тільки на розмову. Бенедьо працював по-старому в новій фабриці цезезини в Леона, а Матій по двох днях, повернувшись з Сенем Басарабом з Дорогобича і розказавши побратимам, що і як полагодили, ходив далі на роботу до одної ями, що належала також Леонові. Старий був тепер мов відроджений. Таким охочим, веселим і жартов-

ливим ще й не бачив його Бенедьо. Він про все турбувався, про все дізнавався, не ходив, а бігав, і здавалося, усіх сіл докладав, щоби й собі чимсь спричинитися до якнайліпшого успіху початої справи. Бенедьо, хоч зайнятий іншим, мусів це помітити і в душі радів з тої переміни.

А між тим готування до робітничої війни швидко кінчилося. Брати Басараби наглядали за перевозом закупленого в Дорогобичі хліба, пшона і іншого збіжжя до своїх складів в Губичах, на Бані і в Тустановичах, де вже також найняті були господарі, котрі мали щодень довозити певну кількість худоби до Борислава. Закуплено три величезні казани, де мала варитися каша для робітників; навіть про полотно для наметів не забули побратими, щоб було де помістити безпритульних, коли б власники, змовившись, повикидали їх з помешкань. На суботу все було готове, і по всіх кошарах пролунав радісний, з zarazом турботний шепіт:

— Настає пора! пора! пора!

Так, коли на лан спілого жита повіє легкий літній вітерець, тихі, похилі стебла ще дужче похиляться, потім здвигнуться вгору, знов похиляться, розмірено хвилюючи, а повні надії колоски шепочуть спочатку тихо, а потім чимраз сміливіше: „пора! пора! пора!“ А вітер гуляє, далі і далі, чимраз нові хвилі збуджуючи, чимраз ширшим чолом забігаючи, а з ним разом чимраз далі, чимраз ширше, чимраз голосніше несеється благодайний шепіт: „пора! пора! пора!“ Двадцятьма дорогами з Борислава поспішали робітничі посланці по селах і містечках, розносячи звістку про нову війну. Їх бачили на Уровім і Підбужжі в Гаях і Добрівлянах, в Стрию і Мединичах, в Самборі і Турці, в Старій Солі і Дзвинячу, в Доброгостові і Корчині. Їхню звістку зустрічали бідні з утіхою, багатії глузливо та з невірою; подекуди частували їх горілкою та хлібом, подекуди питали о паспортти і загрожували

заарештувати, але вони, не лякаючись, ішли далі, не минали ні одного присілка, прохали і намовляли—не йти на роботу до Борислава кілька тижнів, доки вони не скінчать свою війну з власниками. Тисячні чутки пішли по селах про ту війну, поплутані, страшні, які звичайно плодять великі злидні і безвихідне становище. То казали, що бориславські робітники задумали вирізати всіх власників; то знов, що хочуть їх вигнати з Борислава. Ті звістки дійшли і до жандарів, і вони почали бігати по селах, загрожуючи та залякуючи та допитуючи, відки взялися ті чутки. Двадцять однакових реляцій подано до староства в Дорогобичі, про якихось таємних людей, що поширюють по селах соціалістичні засади. Староство стурбувалося і наказало ловити їх, але поки та переписка в урядовій формі дійшла до призначених місць, наші ріпники всі вже були в Бориславі, розворушивши три чи чотири повіти своїми вістями. Довго ще опісля ганялися жандарі по селах, ловили студентів на вакаціях та мандрівних міських робітників,—їм і в голову не спадало, що можуть бути за „соціалістичних емісарів“ і ті в брудних зароплених кафтанах, і що ті самі емісари не раз спокійно, схилені і згорблені, проходили повз них.

Нарешті приготування всі вже були скінчені і в неділю розпочалася війна. Перша військова справа була та, що більша половина робітників, серед них всі несміливі, слабовиті, багато жінок та недорослих тої таки неділі громадою виступили з Борислава. Деякі побратими бажали, щоби той вихід, вирішальний для повної вдачі змови і для повного притиснення підприємців, відбувся тихо, без галасу, малими громадами, щоб підприємці не швидко догадалися, що воно таке і до чого йде. І сам Бенедьо зразу так думав, але опісля, гадаючи і роздумуючи ненастанно, дійшов тої думки, що коли війна, то нехай же буде одверта, і що перший її крок, зроблений голосно

і з належним натиском може відразу нагнати підприємцям значного страху і ослабити їхнє завзяття. Тож він і домагався, щоб „вихід з неволі єгипетської“ відбувся громадно, голосно. Адже й так, завтра рано мало розпочатися „святкування“ — чому ж не дати підприємцям зразу зрозуміти, відки вітер віє?

В неділю опівдні почали вулиці Борислава в незвичайний спосіб заповнювати робітники і робітниці. Гомін стояв, мов на ярмарку, — робітників сходилося чимраз більше. Половина їх мала через плечі торби, під руками свитки, на собі всю свою одіж.

— Що це таке? Куди ви збираєтеся? — питали підприємці то цього, то того з-поміж ріпників.

— Додому, на села, — була звичайна відповідь.

— Чого додому?

— А що ж, треба! Ще роботи в полі, а тут і так нічого не заробимо.

— Як не заробите? Отже заробляєте.

— Е, з таким зарібком! І прожити нема за що, не то, щоби яку допомогу для господарства. Буде з нас! Нехай інші заробляють!

Рікою поплив нарід вулицями, спокійно, сумовито. За Бориславом на толоці вже стояли нові громади. Почали прощатися.

— Бувайте здорові, товариші! Дай вам боже щасливо докінчити, що задумали! Подавайте вістку, що тут буде чувати!

— Ходіть здорові! Швидко в ліпшій долі знову побачимось!

Звільна на всі боки, на гори і на доли, між лісами і полями розійшлися громади робітників, часом озираючись на покинений Борислав, що спокійно мрів собі на сонці, мов безжурний кіт вигрівається і простягається і мурликає поблизу залізної, зубатої пастки, що ось-ось клямсне і вхопить його своєю залізною пащею і потроще йому ребра і лапки.

Правда, бориславські підприємці не зовсім були

подібні до того кота. Вихід такої маси робітників стурбував їх чимало. Вони не могли зрозуміти, що це таке сталося робітникам і чого вони хочуть. Але все таки вони хоч почасти заспокоїлися, міркуючи собі: що ж половина пішла, а половина все ж лишилася, а коли б тих було замало, то швидко надійдуть нові, і більше ніж треба. З тою надією підприємці спокійно переспали ніч.

Другого дня ранком велика частина кошар стояли цілком порожні. Наглядачі поприходили, повідмикали двері і дивувалися, що робітники не приходять. Де-котрі лютувалися і проклинали робітників, інші спокійнішою вдачею, посідали при входах на свої лавочки, обіцяючи собі в душі добре набити поганих ледачих за таке нечуване запізнення. Але і одне і друге надаремно. Вже сонце геть-геть зійшло на небі, а робітників як не було, так не було. Наглядачі може, ще довго ждали б і нудилися, коли б гомін, а далі крики та лайки з сусідніх кошар не сповістили їх, що й там, хоч робітники снувалися, мов оси, а таки сталося щось неладне, незвичайне і нечуване. А сталася проста річ. До котрих кошар прийшли робітники, то вони, ставши лавою при дверях, мовчки дожидали наглядача. Приходить наглядач, відмикає двері, робітники мовчать і стоять, не йдуть до кошари.

— Ну, до роботи!—гукає наглядач.

— Е, маємо час,—відповідає холодно цей або той ріпник.

— Як то, маєте час?—кричить наглядач.—Але я не маю часу!

— Ну то лізь і роби сам, коли так ніколи,—кричать робітники і регочуться.

Наглядач синіє зі злости, стискає кулаки, ладний першому-ліпшому заїхати в зуби.

— Не лютуйся, Шльомо!—заспокоюють його робітники.—Ми лише того прийшли сюди, щоби тобі сказати, що не будемо більше робити!

— Не будете робити? — лепоче приголомшений на-
глядач. — А то чому?

— Раз, що не хочемо такого пса за наглядача, як
ти, мати, а подруге, що нам замало платять. Бувай
здоров! А перекажи своєму панові, що як дасть
нам ліпшого наглядача і по дванадцять шісток денно,
то вернемося до роботи.

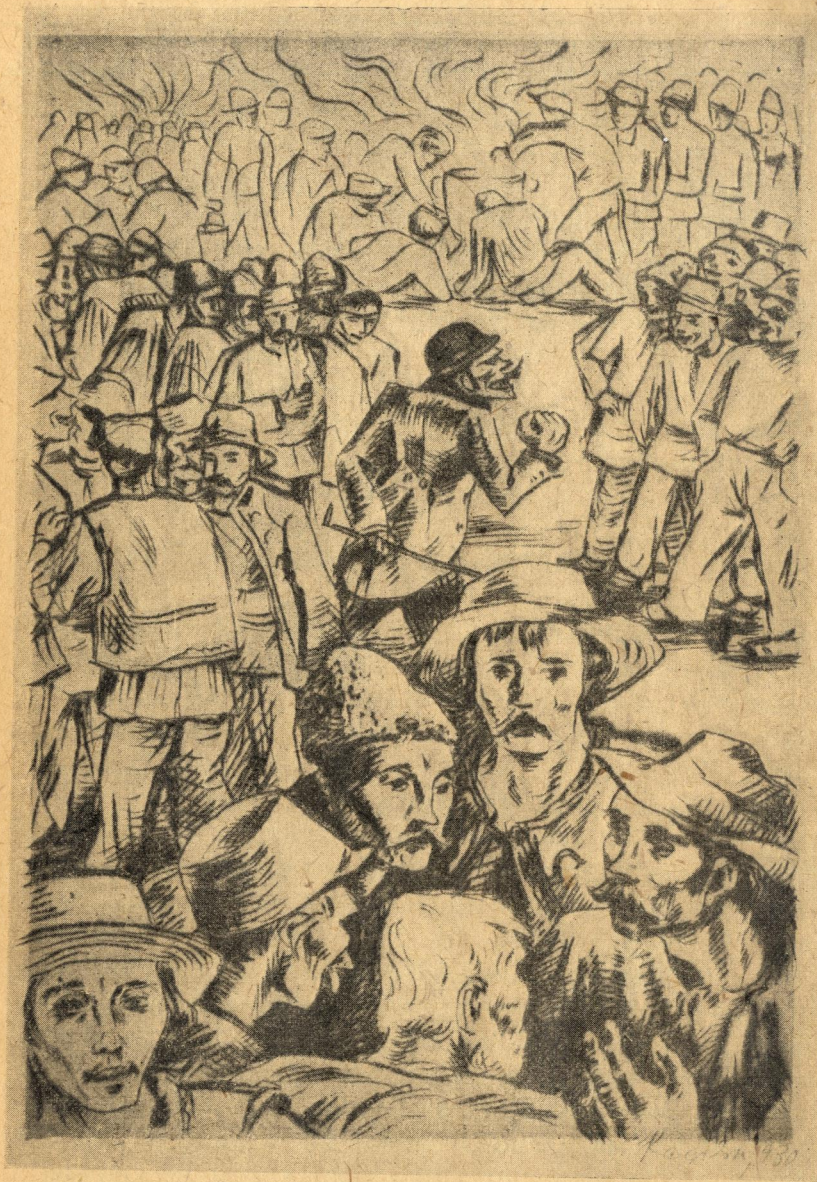
І це сталося разом, рівночасно, одностайно по всіх
кошарах, по всіх Бориславі! Один величезний зойк
здивування, гніву і безпорадності вирвався з уст
підприємців і луною понісся від одного краю до
другого.

Деякі наглядачі поставали, як стовпи, з роззявле-
ними ротами, почувши ту безбожну, нечувану звістку.
Інші вибухали безмірним гнівом, впадали в лютість,
кидалися на робітників з кулаками, нахваляючись,
що п'ястуками і стусанами примусять їх робити. Інші
знову недовірливо насміхалися, брали це за жарт, а
коли робітники й справді розходилися, вони махали
рукою, воркотячи: „Тьфу, що за нарід! Дується, мов
порося на орчику. Немов то крім них нікого нема
в Бориславі. Найдемо, братіку, найдемо крім вас ро-
бітників, і ліпших і покірніших; ще й дешевших!“ Знов
інші наглядачі мов наївшиися дурійки, бігали вулицями
до своїх хлібодавців, розповідали їм, що сталося
і просили дальших розпоряджень, що діяти в таким
разі. Але й для хлібодавців цей удар був так само
несподіваний, як і для їхніх вірних вірників. До са-
мого полудня того понеділка вони не знали навіть
докладно, чи справді воно так сталося, чи справді у
всіх ямах, і кошарах, і крамницях і нафтарнях робіт-
ники не взялися до роботи. Вони довго бігали по
вулицях, мов мисливські пси, хапали кожного стріч-
ного ріпника за плечі тремтячими руками, і хоч, оче-
видно, пальці їх раді б були, мов залізні гаки, вп'я-
стися в робітницьке тіло, проте, хоч силуючись, вони
питали ласкаво:

- Ну, Грицю, чому не йдеш до роботи?
- Не маю роботи.
- Як нема? У мене є.
- А багато заплатиш?
- Ну, не питай, а йди роби. Скільки люди, стільки й я.
- Не піду. Мало.
- Не підеш? Як то не підеш? А що ж будеш робити?
- То вже моє діло. Не питай!

Мов скажені, бігали підприємці вулицями, полюючи на робітників, але живо переконалися, що даремна їхня робота і що робітники, очевидно, змовилися. Правда, багатьом не хотілося вірити в можливість робітничої змови в Бориславі, а інші, хоч і вірили, то так були приголомшені тою подією, що й самі не знали, що робити і як собі радити. В своїй безрадянності вони бігали, підраховували свої можливі втрати, кричали про нечуване зухвальство робітників, про упадок гешефтів в Бориславі, але нікому не спало й на думку подбати про якусь допомогу, крім хіба жандарів. Навіть того не намагалися дізнатися підприємці, чого властиво хочуть робітники. Так минув перший день війни в спокою. Обидва ворожі табори зворушені і знепокоєні новою й нечуваною досі появою, намагалися заспокоїтися, зібрати свої думки до купи, зважити своє нове становище. Припинивши роботу робітники якимось несміливо ходили по вулицях, не збиралися у великі купи, а тільки малими купками громадилися по закутках та розмовляли про те, що далі діяти. Тільки за Бориславом, на толоці була більша купа: там варили кашу і розділяли між голодних у великому порядку, по кашарах; там також був осередок ради, були всі побратими, був Бенедьо.

Бенедьо був на вид спокійний, говорив рівним звучним голосом. Тільки очі незвичайно блискучі, обличчя незвичайно бліде, і свіжі, глибокі зморшки на чолі

Припинивши роботу, робітники збиралися малими купками..

свідчили про те, що його думка працювала з великою натугою. Радилися про те, які поставити вимоги підприємцям на випадок угоди. Майже всі радили вимагати небагато, щоб тим певніше одержати. На те сказав Бенедьо:

— Правда ваша. Хто менше жадає, скорше дістане. Але знов у нашій справі погано й вимагати замало. Аджеж коли ми підняли війну, то вже треба, щоб мали з неї якусь користь. А головна річ, як я гадаю, поставити такі вимоги, котрі не тільки полегшили б наше щоденне життя, але zarazом дозволили б нам ще більшої сили набрати, стати ще міцніше на ногах. Бо воно, бачите, і так може бути, що підприємці тепер, під натиском пристануть на все, особливо, як побачуть, що ми ні самі не робимо, ні інших не допускаємо до роботи. Але потім, скоро ми пристанемо на їхні обіцянки і покинемо війну, а вони бух, і назад прикрутять нас ще гірше, ніж поперед було. Ось через що я й кажу: треба нам такі вимоги поставити, щоб ми були забезпечені, наколи підприємці зламають слово, щоб ми мали силу кожної хвилини наново розпочати таку саму війну, коли того буде треба.

Всі визнали справедливість тої поради.

— І мені здається,—говорив Бенедьо дальше,—що доки ми триматимемося купи, доти багатіям не вдасться взяти верх над нами. Отже, треба тепер поперед усього поставити їм такі вимоги, щоб опісля наша громада не тільки не розпадалася і не була розбита, але, навпаки, зміцнювалася чимраз більше. Щоби наша робітничка каса не випорожнювалася, а все більшала. Тоді громада зможе в кожній біді робітники врятувати, і підприємці будуть змушені нас боятися і не посміють зламати свого слова, не посміють обходитися з робітником, як з худобою або й ще гірше.

— Так, так!—загомоніли навколо робітники,—але чого ж в таким разі вимагати?

— Я б гадав ось чого, поперше, розуміється, щоб плату нам підвищено, тим, що до ями йдуть, найменше дванадцять шісток, тим, що нагорі,—ринського, а найменше вісім шісток: подруге, щоби ніхто не смів брати жодного касирного; потрете, щоби до робітничої допомогової каси, крім робітників, давали внески також і пани, кожний найменше по ринському місячно; далше, щоби в разі нещасливого випадку, смерті, каліцтва обов'язані були платити за шпиталь і ліки; а також рятувати осиротілу робітничу родину хоч пів року. Я гадаю, що це вимоги не надто великі, а для нас із них вийшло б значне полегшення.

— Так, так, — крикнули гуртом робітники. — Того тримаймося! А як у нас буде опісля своя каса, то й пізніше зможемо домагатися дальших уступок.

Підприємці не знали нічого про ту нараду. Що ближче до ночі, то більший страх огортав їх перед робітниками. Хати були позамикані. На вулицю рідко хто показувався. Тільки глухий гомін і шепіт і турбота ходили по Бориславі, мов пошесть, що охоплює тисячі людей, мов осінній вітер по гаю.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Леон сидів вдома.

Почувся важкий стук кроків на коридорі і тут же вскочив до кабінету задиханий, запылений, почерво-нілий Леонів касир з Борислава. Леон, побачивши його, зірвався на рівні ноги.

— А це що? Ти чого прибіг?

— Пане, нещастя!

— Яке?

— Робітники змовилися і не хочуть робити.

— Не хочуть робити? А то чому?

— Кажуть, що замало їм платимо.

— Того не може бути. Ти хіба п'яний!

— Ні, пане, так є! Я прийшов до вас за порадою, що діяти?

— Чи тільки при ямах не роблять, чи й при фаб-риці?

— І при фабриці.

— Gott über die Welt! Оце нещастя! Що тут діяти? Робота на фабриці мусить іти доконче! Слухай, Шльомо, біжи до міста, наскликай тут робітників і веди до Борислава, я сам також їду.

Герман Гольдкремер перший раз нині не знав, на яку ступити. Нова, нечувана досі в Бориславі подія робітничої змови завдала йому загадку. Приїхавши вчора увечорі до Борислава, він довго вночі не міг заснути, роздумуючи над тим, що чув і бачив. Як же бо змінився Борислав з часу, як він останній раз виїхав з нього! Немов яка чародійська сила перевер-

нула все в нім догори коренем. Що раніш, бувало, підприємці ходять гордо купками по вулицях і згори позирають на робітників, тепер підприємця на вулиці не побачиш, а зате купи робітників, мов рої шершенів, ходять вулицями, гомонять, регочуться, загрожують та співають. Що раніш, куди було глянь по ямах, усюди корби крутяться, сотні рук рушаються, робота кипить,—тепер коло ям, по кошарах мертво, порожньо, корби бовваніють, мов брудні кістки, з котрих обпало тіло, а млинки зазирають своїми темними гирлами до ям, немов запитуючи, чи не жадає там хто свіжого повітря. Затє на толоці край Борислава, там тепер життя, там рух! З Германового вікна видно дим, що куриться з вогнища під величезним казаном, в котрім робітники варять собі кашу. З Германового вікна чути гомін нарад, чути оклики варти, розставленої по всіх шляхах, по всіх стежках, що ведуть до Борислава.

„Чорт би їх побрав! Що вони собі гадають?“—думалось Германові. І він нетерпляче чекав на восьму годину, о котрій мали до нього посходитися на нараду позапрошувані власники.

— Ні, це так не може бути!—говорив він сам до себе, ходячи по світлиці, ми мусимо переломати їхній опір. Мені конче потрібно робітників, багато робітників, ще цього тижня. Я конче мушу ще цього тижня віддати „Спілці визискування“ цілих п'ятдесят тисяч сотнарів воску і взяти від неї гроші. Чорт би там з ними далі морочився. І „Спілка“ леда день вбехне, а ті прокляті розбійники ладні якої погані наробити. Хіба я дурний ризикувати! Якби ще дві тисячі сотнарів видобути, зараз віддам панам з „Спілки“ на місяць,—а вони нехай собі роблять, що знають, лиш мені нехай гроші платять. А добра то річ була, що я поділив законтрактовану масу воску на дві партії, тепер ще пару день, і та перша партія буде готова. Чи треба буде ще й другу постачати.

Це хіба бог святий знає, але як треба буде, то для мене ще й ліпше.

От так міркував собі Герман, ходячи по світлиці, і всі міркування його сходилися на тому, що все було б дуже добре, коли б робітники не бунтувалися, а стали до роботи,—все було б добре!

— Але вони мусять! То не може бути!...—говорив він далі.—Хоч би мав і переплатити, все ж я стільки їм не переплачу, скільки мені зиску прийде!

Тоді він пригадав собі, що вчора послав Мортка, зібрати в Дорогобичі всяку голоту та всіх незанятих робітників і неробів, водоносів, смітярів та глинярів, що пообіцяв їм добру плату і провадив усе те до Борислава. Герман знав добре, що роботи з тої голоти не буде, він хотів тільки такою перехресною штукаю зламати опір бориславських робітників.

„Це ж і найліпші ліки на їхню недугу,—думав він,—потираючи руки з радости. Як побачать, що я можу без них обійтись, що маю своїх робітників, то тоді сами прийдуть, ще й напрошуватись будуть. Ану, побачимо, чия візьме!“

Дивний якийсь гомін, що йшов від толоки і змагався чимраз дужче, притягнув Германа до вікна. Але вгледіти він не міг нічого, окрім цілої купи заляканих підприємців, що поспішали вулицею до його будинку.

— Це що там таке?—спитав їх Герман через вікно.

— Бійка якась! Б'ються!—відповіли хором підприємці.

— Хто з ким б'ється?

— Тутешні робітники б'ються, але не знати з ким. Якась громада надійшла від Губич, вони не хочуть їх пустити до Борислава, ну, і розпочалася бійка.

Гомін тривав іще хвилину, а опісля почав притихати.

— Гурра! гурра!—розляглося потім у повітрі. Всі підприємці, разом із самим Германом, чогось зблідли

і затремтіли, але ніхто не казав і слова. Мовчки турботно слухали далі.

— Гурра! гурра!—лунали далі радісні крики, але, крім того, „гурра“ не можна було нічого більше розібрати.

— Прошу, панове, заходьте до покою, поради-мося,—сказав по довгій мовчанці Герман.

Ледве ввійшли підприємці, ледве затих гомін привітання, аж тут відчинилися двері і впав блідий і заляканий Леон Гаммершлаг. Одяг на нім був запо-рошений, а декуди й пошарпаний; він дихав тяжко і, влетівши до покою, кинувся на фотель і довгий час сапав, нічого не кажучи. Підприємці обступили його і дивилися на нього з виразом такої тур-боти. немов це був віщун їхньої неминучої загибелі.

— Що сталося, господи боже, що сталося?—допиту-вали вони, але Леон не швидко спромігся на слово.

— Gott soll sie strafen! *—крикнув він, нарешті, зриваючися з фотеля.—Вони нас усіх вирізати хо-чуть, от що! Розбійники змовилися на нашу душу!

— Як? Що? Чи правда? Хто казав? Відки знаєте?—гомоніли підприємці, тремтячи зі страху.

— Ніхто й казати не потребував! відповів Леон.— Сам бачу своїми очима. Бачите, як виглядаю! Чули крик? Все те вони! Ох, що то з нами буде, що з нами буде!

— Я то давно казав: послати по жандарів, нехай їх кольбами ** женуть до роботи!—крикнув один під-приємець.

— Що жандарів?—поправив другий,—що тут по-радять жандарі? Тут цілого загону війська треба, щоб їх половину перестріляла.

— Але що ж сталося?—допитували підприємці Леона.—Розповідайте, як що було!

— Погана справа, та й годі. Ранесенько вийшов я

* Щоби їх бог скарав!

** Кольба—ложа гвинтівки.

на толоку, чекаю на тих робітників, що казав по-
наймати в Дорогобичі. На толоці вже їх, як того гай-
вороння. Снідання! І відки вони стільки борошна та
каші дістають? Та на дві тисячі людей, цілий день
варять та й варять, їдять та й їдять! То вже не без
того, щоби їм хтось не допомагав.

Леон замовк на хвилину, щоб додати тим більшої
ваги своїм останнім словам, а погляд його, облетівши
всю світлицю, упав на Германа, що в задумі стояв
коло вікна і пальцями тарабанив по шибі. Багато
підприємців і собі ж туди зиркнули, а деякі аж скрикну-
ли, немов просвічені наглою здогадкою.

— Невжеж! Не може бути!

— Хіба я знаю,—відказав ніби байдужно Леон,
здвигаючи плечима.—Знати не знаю,—але кажу, що
гадаю!—Його погана совість казала йому бачити
в Германові свого заклятого ворога, і він вдоволе-
ний був тепер, що в серця своїх слухачів кинув іскру
підозріння, буцімто весь робітничий заколот—справа
Германа, піднята з тою метою, щоб усіх дрібніших
підприємців, а навіть і самого Леона, приперти до
стілки.

— Але, слухайте ж, що далі було. Іду я собі, аж
тут мені назустріч ціла юрба тих голодранців.—
„Куди?“—питають. Я відважно:—„А вам що до того?“—
кажу.—„Нам до того!“—відповіли.—„Не бачите, що ми
тут варта, пильнувати маємо. Щоб ніхто з Борислава
не виходив!“—„Що ви дурниці плетете,—скрикнув я,—
не зачіпайте людей посеред дороги. Нічого вам не
роблю, дайте мені спокій!“—„Ну, то дайте же і ви
нам спокій,—відказують,—верніться собі подобру
до Борислава, а туди ходити не вільно!“ Та й,
не вдаючися зі мною в дальші розмови, за плечі
мене, та й назад. Я почав видиратися, кричати,
а вони в сміх. Стисли мене, мов обценьками, від-
провадили аж до входу Борислава і пустили. Ой, біда,
подумав я собі, а тут сам змучений, ледве дихаю.

Став я, озираюся назад, аж бачу йдуть мої робітники з Дорогобича. Га, гадаю собі, господи, тобі слава, іде допомага! З Борислава не пускають, але до Борислава чей же пустять. Та й іду назустріч до них, аж радію, що їх так багато, більш, як сто люда! Але ще я недалеко уйшов, аж тут та проклята варта до них: „Гов! Хто йде?“—крикнули.—„Добрі люди, робітники“, відповідають тамті.—„А куди тут ідете?“—„От ідем на роботу, отуди, до Борислава“.—„Не можна!“—„Як то не можна?“—„Так, що не можна. Ви хіба не чули нашого прохання, що ми з ним посилали скрізь своїх людей і прохали, щоб ніхто тих кілька день не йшов сюди на роботу, поки ми для всіх ліпшої плати доб'ємося?“—„Ні не чули“,—кажуть дорогобичькі. „Ну, то чуйте ж тепер і просимо вас добром вертайте назад, відки прийшли!“ Робітники почали вагатися, деякі, очевидно, мали охоту вертатися назад і почали з тими розбійниками перешіптуватися, інші знов, хоч може і не вірили тій бесіді, але боялися, бо їх тут багато зібралося. Досить того, що уся та громада стояла, сама не знавши, що діяти і що почати. Це вивело мене з терпцю. Я скочив посеред них і крикнув:—„Не слухайте їхніх слів, люди! Вони розбійники, нероби! Кримінал їм буде, а не більша плата! Ходіть до роботи, не зважайте на них! По вісім шісток денно на кожного, що вам більше потрібно!“ Ті слова трохи немов приголомшили всіх. Прийшли почали ворухитися, щоб попертися наперед. Але ті стали лавою.—„Стійте! Не пустимо нікого!“ Я собі знов кричу! „Далі за мною!“ Гармидер зробився, далі п'ястуки почали сипатись, штурханці, а далі й каміння... На крик поназбігалосся їх багато, почалася бійка така, що й світа не видно стало. Я й сам не тямлю, що зі мною сталося. Кілька кулаків заїхало мені то в обличчя, то поза вуха, то в потилицю, то між плечі, так що я й не отямився, коли потрапив в найгустіший стиск, а відтам викинуто мене

знов на бориславську вулицю. Я озирнувся, бійка вже скінчилася, прийшли розбіглися врозтіч і погнали до Губич. Крик, регіт, „гурра! гурра!“, аж оглушало мене, і я, бачивши, що нічого не вдію, вернувся сюди. Отаке то!

І Леон, скінчивши своє оповідання, сплюнув і прокляв ще раз „тих розбійників“, що ні з цього, ні з того наробили їм стільки клопоту і ладні ще і більшої біди наробити. Всі підприємці стихли на хвилю, всі роздумували над тим, що чули, а ніхто не вмів нічого придумати, окрім одного: жандарів і війська. Тільки Герман досі не мішався до їхньої наради, а все ще стояв коло вікна і думав. По його зморщенім чолі і твердо в одну точку впертих очах видно було, що думка його працює з незвичайною силою. Та й справді, ця справа варта була великої роздуми. Хвиля наближалася рішуча, в котрій не можна було нині ручитися за завтра, в котрій треба було добре напружити увагу, щоб пройти щасливо через усі закрутини ворожої долі.

— І ще прокляті сміялися з мене,—викрикував почервонілий від жару Леон,—коли побачили, який я обшарпаний і обпорошений. Але стривайте, побачимо ще, хто буде наслідку сміятися, чи ми, чи ви!

„Чи ми, чи ви,—думалось і Германові,—а радше сказавши: чи я, чи ви! Га, що за думка!“ і він махнув рукою, немов хотючи зловити щасливу думку, що тої хвилини блимнула в його голові.—„Отак, отак, це правдива дорога, туди треба йти! Вдатися може дуже легко, а коли вдасться, ну, тоді й сумніву нема, хто з нас буде сміятися, чи я, чи ви!“

Військовий плян у Германовій голові швидко склався і він зараз же виступив насеред світлиці і попросив у зібраних хвилини уваги.

— Слухаю ваших рад і дивуюся,—почав він своїм звичайним, різким тоном.—Жандарі! Чи жандарі примусять робітників лізти до ям? Ні, поарештують

одних, а решту розгонять, а нам не буде краще, бо нам не порядку треба, а робітників, дешевих робітників! Чи не так?

— Авжеж, що так!—загомоніли підприємці.

— Військо!—казав далі Герман,—це те саме, що й жандарі, тільки що нам на додаток усього довелося б ще й годувати його, а користи й з нього ніякої. Я гадаю, що обидва ті способи ні до чого не здалі.

— Але що ж робити, що робити?

— Ото ж то й питання, що робити! Я гадаю, що той весь заколот то така якась пошесна хвороба, на котру ще загальної рецепти не вигадано, або зовсім не може бути. Але раз допоможе це, другий раз те, як до обставин. Треба вважати, з чого хворість почалася, як виявляється, ну, і після того раду радити. От тут у нас, то певна річ, що плачено їм досі як на нинішній голодний рік, замало.

— Що? Як? Замало?—загомоніли підприємці.

— Мовчімо,—крикнув глузливо Леон,—пан Гольдкремер хоче забавитися, удати з себе адвоката тих розбійників, певно скаже нам пристати на всі їхні вимоги і віддати їм усе, що маємо.

— Я в ніякого адвоката бавитися не хочу,—відказав гостро, але спокійно Герман,—я навіть не хочу бавитися в ліберала, в якого до вчора бавився пан Гаммершляг, і не буду тим розбійникам радити ніякої „самодопомоги“, я тільки казатиму, яко гешефтсман, als ein praktischer Geschäftsmann*, та й годі.

Леон прикусив губи на ті слова. Германова різка відсіч вколола його дуже, але він чув, що не може на неї нічого відповісти, і мовчав.

— Я ще раз кажу,—говорив далі з притиском Герман,—платилось їм замало! Ми тут лише самі свої, то ми можемо в тім признатися між собою, коли нам іде про те, щоб дізнатися про причину того зако-

* Як практичний гешефтсман.

лоту. Аджеж воли не ревуть, як ясла повні! Розуміється, одна справа признатися в тім тут, самі перед своїми, а інша справа говорити щось подібне перед ними! То б нас зарізало!

— О, певно, певно!— скрикнули підприємці, радючи з того обороту Германової бесіди.

— Я це для того кажу,— говорив далі Герман,— щоб вас переконати, що тут нема ніяких сторонніх бунтарів і що це річ дуже серйозна та поважна, котру треба якнайшвидше втихомирити, щоб з неї не виросло яке більше нещастя.

— Нащо вже більшого, як те, що ось тепер на нас упало!

— Е, це ще байка,— відказав Герман,— не те ще може бути, коли не зуміємо швидко спинити бурю.

— Але як, як її спинити?

— Отжеж тут, як бачу, є два способи. Очевидно, що вони до тої змови приготувалися. Бо зважте все! Більша половина пішла з Борислава по селах, посланці їх попідмовляли народ не йти сюди на роботу. Їжі собі наготували, одним словом, забезпечилися. Але, будьте ласкаві, зважте лишень, що все те потребує грошей, багато грошей. А відки у них вони візьмуться? Правда, ми чули щось, що у них внески збирають, але що вони могли наскладати? Певне, що небагато. Значиться, одна моя рада була б: сидіти нам спокійно, не втручатися до них, не панькатися коло них, а чекати, поки всі їхні запаси вичерпаються. Тоді вони, певно, прийдуть самі до нас і стануть на роботу по такій ціні, яку ми їм продиктуємо.

Герман при тих словах уважно дивився на обличчя, щоб вичитати з них, яке вражіння зробить його бесіда. Вражіння мусіло бути не дуже добре, бо багато облич геть поперекривлявалося, мов від гіркої редьки.

— То воно то добре було б,— сказав нарешті Леон,— чекати! Коли б то ми знали, що їм сьогодні-завтра

запасів не стане. Але що, як вони забезпечилися на який тиждень або й ще на довше?

— А відки ж би у них стільки грошей набралось? — спитав Герман.

— Хто знає?—відказали деякі підприємці, зирнувши з Леоном.

— А довго чекати нам не можна,—тягнув далі Леон.— Самі знаєте, у нас контракти, терміни добігають до кінця, робота мусить якнайшвидше кінчитися, куди тут чекати?

— Га, як так, то лишається тільки другий спосіб: вдоволити їхні вимоги.

— Їхні вимоги!—скрикнули підприємці майже всі в один голос,—ні, ніколи! Радше військо і жандарі!

— Але ж панове,—вгамовував їх Герман,—лякаєтесь тих вимог, немов би вони не знати чого зажадали. Ану, скажіть, будьте ласкаві, котрий знає, чого вони жадають?

Підприємці стали, мов теля перед новими воротами. І справді, в цей спосіб вони не завдавали собі досі того питання. Робітники видавались їм досі тільки ворогом, котрого будь-що-будь треба побороти, але входити з ними в якийсь торг, намагатися зрозуміти їхнє жадання, про те вони досі й не думали. Перший Леон спромігся на слово.

— Як то не знаємо! Одного жадають: більшої плати!

— Ну, це ще хто знає, що за більшої плати,—відказав Герман.—Чи хочуть, щоб їм побільшено плату на п'ять центів, чи за двоє проти попередньої. Коли тільки взагалі „більше“, то це нічого страшного, видно, що можна й поторгуватися. Але я кажу, насамперед дізнатися б нам докладно, чого вони вимагають. Може вони й зовсім не того хочуть, або може, окрім того, і ще чого іншого хочуть? Адже ніхто їх про те не питався!

— Правда ваша, треба спитати їх самих, почуємо, чого їм треба!—загомоніли підприємці.

— Але кого ж вишлемо до них в тій справі?— питався Герман.

— Нехай іде, хто хоче, я не піду,— сказав Леон.— Ці розбійники ладні роздерти чоловіка.

— Коли ваша воля покласти цю справу на мене,— говорив Герман,— то я радо для всіх прийму на себе цей труд.

— Добре, добре!— почувся гомін.

— А коли так, то прошу послухати ще ось що. Спала мені на думку ще одна річ, котра може зробить їх прихильнішими до згоди. Як бачимо, на все вони приготувалися, страви закупили, варті порозставляли, але про хати, певно, не подбали. Адже всі вони мешкають в ваших хатах! А що, якби ви зараз ще всіх вигнали з помешкання. Пора вже досить холодна, як на те, цієї ночі вітер схопився холодний, будуть мерзнути під голим небом, то зразу відчують, що не добре з нами війну провадити.

— Воно то правда,— сказали несміливо деякі підприємці,— але хто знає, чи вони схочуть уступитися? Чи то їх дужче не роздразнить?

— Га, побачимо,— сказав Герман,— а спробувати, я думаю, можна! Адже що тут важкого? Кожний має право відмовити комірникові хату, коли йому забажається.

— Ну, спробуємо,— відказали підприємці.

— А коли так, то підемо! Піду там до них, почую, чого вони хочуть. А пополудні, так коло третьої, прошу вас всіх знов до мене, почувєте, чого хочуть, і зможемо вразити напевно, що нам діяти!

З тим підприємці розійшлися.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Узявши капелюх на голову і легеньку паличку в руки, пішов Герман Бориславом аж до толоки, де був робітничий осередок. Він ішов, немов нічого не бачивши і ні про що не дбаючи, аж поки не дійшов до робітничої варти, що стояла на гостинці.

— Гов,—скрикнули на нього вартові,—куди йдете?

— Я? До вас іду!—відказав Герман.

— До кого „до вас“?

— Хотів би поговорити з вами по-доброу.

— Про що?

— Про те, що час би вам на роботу ставати, часу шкода, а тут, стоячи та вартуючи, нічого доброго не вистоїте.

— Ми то самі знаємо, що не вистоїмо,—відповіли деякі із вартових,—але що робити, коли з вами інакше годі до ладу дійти.

— Ну, ну, хто ще знає, чи годі. Ви нас не знаєте. Ви гадаєте, як підприємець, то вже не чоловік. А ми також люди, і знаємо, що кому належиться. Ну, що з вами довго говорити, скажу вам попросту, адже ви знаєте, що я за один?

— Як же не знати, знаємо!

— Ну, то скажу вам по-просту, що тутешні підприємці, бачивши, що силою з вами нічого не вдієш, послали мене до вас, щоб зробити згоду. казали питатися поперед усього: чого хочете? чого жадаєте?

— Ну, так, то щось іншого, так, то розуміємо!—раділи робітники.—От ідіть лишень до онтої хати, там зараз зійдеться наша рада, то зможете поговорити.

Один із вартових попровадив Германа до Матієвої хати, а другий побіг скликати побратимів і інших робітників, щоб ішли укладати згоду. Не довго довелося і чекати Германові. Побратими посходилися, а за ними й ціла юрба святкуючих робітників, котрі не тільки наповнили тісну Матієву хатину, але густо обступили її довкола, цікаві, яка то буде згода.

В хаті посаджено Германа на ослоні, а побратими й ще деякі старші робітники позасідали коло стола, на тапчані і на припічку. Стасюра, найстарший віком, сів у старшій кінці стола, а Сень Басараб, як звичайно, сидів на порозі коло дверей.

— Скажіть же, пане Гольдкремере, усій громаді, по що ви прийшли,—сказав поважно Стасюра.

— Ну, чого я прийшов?—повторив Герман, вставши з ослона і глянувши по робітниках.—Мене прислали підприємці, що ви гадаєте? Чому не хочете ані самі робити, ані іншим не даєте?

— Не можна при такій платі, пане Гольдкремер,—відказав Стасюра.—Замало нам платите. Люди з голоду мруть.

— Платимо, що можемо!—відповів Герман.—Як маємо вам більше платити, коли не можна більше? Кепські „гешефти“, відки взяти грошей? Ми самі швидко зубожіємо, з торбами підемо.

— Ну, вже того ви нам не говоріть! А, зрештою, пане Гольдкремер, скажіть самі по щирості, що нас те може обходити, що у вас кепські гешефти, як кажете? Чи для того, що ви за сотнар воску берете не п'ятдесят, а тільки сорок і дев'ять ринських, то я маю мerti з голоду? Як вам кінці до купи не сходяться при тій гешефті, то ви собі покиньте, може на ваше місце прийде інший такий, котрому кінці зійдуться до купи. А ні, то це буде значити, що цілий той гешефт у нас зовсім не виплачується і його треба покинути, а взятися до іншого. Але це вже ваша справа! Робітника це ніщо не обходить. Ви йому

кажіть і лід орати, воля ваша, а тільки платіть йому так, щоб він міг жити по-людському!

— Добре ви те кажете, і мудро ви те кажете,— відповів Герман—ну, і нехай буде по-вашому. Не будемо про те говорити. Підприємці й самі бачуть, що так далі бути не може, що треба кожному якось жити, підприємці також люди! Скажіть, чого ви собі жадаєте, щоб стали на роботу.

— Ми також люди, пане Гольдкремер,—відказав Стасюра,—а не ніякі розбійники, як вам, може, здається. Ми не для того робимо заколот, щоб вас обдерти абощо, але для того, що нам уже прикро прийшлося, що годі було витримати далі. Тому то й жадання наші невеликі. Отже, уважайте, пане Гольдкремер, чого ми хочемо. Поперше, щоб робітникам плата була вища, а саме: тим, що в яму лізуть,—по дванадцять шісток, тим, що нагорі,—по ринському, а дітям—по вісім шісток.

— Ну,—сказав Герман,—на це можна б згодитися. Що далі?

— Подруге, щоби касирного від робітників ніхто ніякого не брав.

— І це не велика річ, касирам накажемо, та й не братимуть.

— Потретьє, щоб в разі, як якому робітникові при роботі трапиться нещастя: смерть, каліцтво чи що, то щоб власник обов'язаний платити за шпиталь і ліки, а також рятувати осиротілу родину нещасливого хоч пів року.

— Гм, і це ще може б удалося якось зробити. Ну, і кінець?

— Та ніби кінець, а ніби й не кінець,—сказав Стасюра,—властиво, ще саме найголовніше лишилося: щоб ми мали від вас запоруку, що наколи раз зробимо угоду, то ви на другий день не зломите її.

— Запоруку?—повторив здивований Герман.—А яку ж вам маємо запоруку дати?

— І це також не така страшна річ, як на око видається. Ми хочемо закласти собі касу, з котрої був би для нас порятунок у всякій потребі. Отже, ми жадаємо, щоби тепер, заки маємо стати на роботу, кожний власник від кожної кошари вплатив до тої каси десять ринських, а опісля щоби обов'язався так само від кожної кошари давати тижнево по ринському. Та й на тім край.

Герман стояв, вирячивши очі, і не бачив нічого. Ця остання вимога заїхала йому мов добнею в тім'я. Досі чувши скромні і дрібні робітничі жадання, він починав уже сміятися з робітників, що задля такої марниці починали аж цілий заколот. Але тепер почало йому прояснюватися. Він одразу побачив, до чого воно йде з тими вимогами.

— Але що ж вам ця запорука?—допитував він, удаючи, що не розуміє всієї ваги робітничої вимоги.

— Це вже наша річ,—відповів Стасюра.—Зрештою, як самі бачите, запорука не велика, але що ж діяти, така вже наша бідна доля, що й запоруки ліпшої мати не можемо.

„Ще й кпить bestія“—думав собі Герман і сам не знав, що діяти з тим жаданням: чи торгуватися, чи просто відмовити. Але одне і друге видавалось йому однаково небезпечним. Швидко він надумався.

— Ні, не можна цього,—сказав він рішуче,—такого жадання й не висувайте, бо не дістанете! Вигадуйте яку іншу для себе запоруку!

— Яку ж вигадувати? Досить нам цієї одної. Коли ви гадаєте, що цього не можна, то вигадайте ви щось інше, але таке, щоби нам справді допомогло.

— Я би гадав, щоб вам повинно вистачити нашого чесного слова.

— Еге-ге, чесне слово! Знаємо ми такі чесні слова! Ні, вже чесне слово іншим разом, а тепер зробіть так, як ми вимагаємо. Чесне слово хіба в додатку, так буде найліпше.

— Але, люди добрі,—почав умовляти Герман,—що ви собі гадаєте з такими жаданнями? Ви думаєте, що ви тут якісь царі чи самовладники! Не виставляйтеся на сміх! Жадаєте багато, а не дістанете нічого, то весь Борислав з вас сміятиметься!

— Весь Борислав з нас сміятиметься? А хто ж то такий Борислав? Борислав, паночку, то ми! І наша тепер прийшла пора посміятися з вас. Чи ми дістанемо що, чи не дістанемо, це вже потім побачимо, але на тепер від своїх жадань не відступимо, будь-що-будь!

— Як ваша воля,—сказав Герман,—я скажу власникам про ваші вимоги і принесу вам відповідь. Бувайте здорові!

І він хитнув їм гордо головою і вийшов.

— А що, самі бачите,—сказав по його виході Бенедьо,—що добре ми трапили, вимагаючи від власників внесків до нашої каси. Все вони дадуть нам тепер, як притиск на них, але це дати їм найтяжче. А це повинно нас навчити, що саме на тім ми повинні найтвердіше стояти. Будь-що-будь, довго вони не можуть опиратися, треба нам тільки твердо постояти за своїм. Вони добре знають, що як нам тепер дадуть з кожної кошари по десятці, то ми зараз на другий тиждень зможемо їм знов такий самий заколот під носом зробити!

Між тим Герман в тяжкій задумі йшов бориславською вулицею.

„Чи чорт який нарозумив тих людей,—думав він,—чи що таке сталося? Аджеж як їм відразу стільки грошей скинути, то це винесе кілька тисяч, і вони на ту суму щохвилини зможуть нам зробити ще ліпшу „коломійку“*. А так їх задурити, щоб відступили від тої вимоги, то також не вдасться. Чорт би побрав таку штуку!“

* Коломійка—жартівлива пісня. Тут фірлі.

Прийшовши додому, довго ще думав Герман про ту справу і ніяк не міг додуматися до доброго кінця. Вже й полудне минуло, надійшла третя година. Юрбою валять підприємці до Германового будинку, щоб почути від нього вимоги робітників. Але, почувши їх, і світу не раді стали.

— Ні, не можна, не можна!—крикнули всі в один голос,—це нас зруйнує, це нас з торбами меж хати пустить!

— Га, то лишається нам одне: чекати, поки їх засоби вичерпаються.

— І цього не можна!

— Та ви, як діти,—скрикнув гнівно Герман.—Ні дома мене не лишай, ні в поле не бери! То що ж робити? Міркуйте самі, чи є який ліпший вихід.

Підприємці притихли.

— Може би можна дещо виторгувати?

— Ні, не можна. Вже я пробував, і не заходь з того боку.

— Га, то нехай їх усі чорти поберуть, коли так!—скрикнули підприємці.

— І я так кажу,—додав Герман,—але з того для нас допомога не велика.

В тій хвилі Леон, що мовчав під час цілої тої суперечки, присунувся до Германа і шепнув щось до вуха. Герман стрепенувся і напіврадісно, а напівглузливо позирнув на нього.

— Тільки ви знов мені не закидайте мій вчорашній лібералізм,—прошепотів він, усміхаючись.—Що діяти, *Not bricht Eisen**, а лібералізм не залізо.

„Такі то ви всі ліберали, поки дешевим коштом!“—подумав собі Герман, але наголос сказав:

— Що ж, ваша рада не зла! Нам тепер про одне ходить: зламати за всяку ціну їхній опір, а це певно, що їх трохи охолодить. Коли б тільки вдалося.

* Біда ломить залізо.

— Як не вдасться? Мусить вдатися. Треба тільки взятися порядно.

— Та що таке, що таке?—допитували підприємці.

Леон кільком почав шепотіти до вуха свій проєкт, котрий миттю напошепки рознісся по світлиці. Ніхто не наважувався висловити його голосно, хоч усі знали, що вони тут „самі свої“.

— Гурра, ще раз проєкт!—скрикнули радісно підприємці.—Тепер ми їм покажемо, хто з кого на-сміється, ха, ха, ха! Проведемо! Як кітку за стеблом проведемо!

— Так, значиться, погоджуєтесь?—спитав Герман, коли улігся веселий гомін.

— Погоджуємося, погоджуємося, розуміється з тою ключкою.

— Коли так, то збираймося ж всі разом і ходімо до них. Усі жадані гроші треба їм скласти зразу, і завтра нехай на роботу стають.

З гомоном вирушили підприємці з Германової світлиці. Герман лишився на хвилину позаду, прикликав Мортка і довгенько щось з ним балакав. Морткове обличчя, рябе і погане, прояснялося якимось злодійським усміхом.

— Добре, пане, зроблю це для вас, але прошу у вас допомоги у цій справі.

— Не бійся, що в моїй силі, те зроблю для тебе.

І за цим обидва вийшли до громади власників, що гомонячи, стояла на вулиці. Але гомін той не був уже такий безпечно веселий, як за хвилину. Холодний вітер вулиці охолодив трохи й радість власників.

— А хто знає, чи це вдасться? Ризик, ризик!—неслося в громаді, мов шелест зів'ялого листа.

— Га, що ж діяти,—сказав Герман,—ризик є, але у нашого брата кожний крок ризик, то вже ризикуймо й на тім кроці. Удасться, то добре, а не вдасться, то ще таки світу не кінець і вони нам з рук не вирвуться.

Громада йшла вулицею звільна, мов у процесії. Герман пішов вперед до Матієвої хати, щоб першим принести робітникам веселу для них новину. Чутка про процесію підприємців пролунала уже по Бориславі, юрба робітників валила позаду власників, а друга юрба чекала уже проти Матієвої хати. Але ніхто не знав ще, що це все значиться.

— Ну, що?—спитав Герман, коли робітники в хатині засіли по-давньому,—порадилися ви?

— А що ми мали радитися?—відповів Стасюра.— Наша гадка одна. От чей вам бог післав інший розум на душу.

— То зле, що ви такі уперті,—сказав Герман.— Але що вже діяти? Таке то наше, бідних власників. Коли хто з нами по-правді не може порадити, то він береться на нас силою, бо знає, що ми проти сили не встоїмо. Таке й наше з вами. Стали ви на своїм слові, і нам доводиться уступити. Не прийшла гора до пророка, прийшов пророк до гори.

— Що, ви пристаєте?—спитав Стасюра.

— Авжеж, що маємо робити, пристаємо! І то маєте мені завдячити, чуєте, люди? Були між нами такі, що радили спроваджувати на вас жандарів, військо, але я сказав: „Дайте собі з тим спокій!“ І зрештою побачили, що я маю „рехт“*, і пристали на ваші вимоги.

— На всі?

— Авжеж, що на всі. Коня без хвоста не купують. Ось вони йдуть сюди всі, щоб вам до рук, тут на тім місці скласти гроші до вашої каси. Тільки тепер наше питання: коли ми маємо до тої каси платити, то щоб ми мали нагляд за нею.

— А це вам нащо?

— Як то нащо? Аджеж ми платимо. Ану, як хто розкраде гроші?

* Мати рехт—бути правим.

— Ну, про те ще мусимо порадитися, це ще побачимо.

— Нехай і так,—сказав добродушно Герман,—мусимо вам уступити, бо... ну, бо мусимо! Але тепер принаймні одне мусимо знати: скільки грошей нині впливе до каси і де та каса буде знаходитися?

Стасюра не міг на те сам нічого відповісти. Він виліз із-за стола і почав шептатися з Сенем Басарабом, з Матієм і Бенедом. Всі вони не знали, що й думати про ту наглу податливість підприємців, а Сень Басараб відразу сказав, що боїться, чи за тим не криється який підступ. Але Бенедьо, щирий і добродушний, вибив їм з голови підозріння. Зрештою і сама річ не виглядала на підступ. Коли б власники хотіли обдурити їх обіцянками, то що іншого,—але вони хочуть давати гроші, а гроші, то не є нічого фалшивого: візьми до рук, замкни до скрині, і безпечно. Побратими подалися на ті докази і вирішили так, що справедливість вимагає, щоб і підприємці знали, скільки від них грошей до каси вплило, і де та каса знаходиться.

— Нехай буде по-вашому,—сказав Стасюра.—Виберіть двох з-поміж себе, котрі б були при складці: при них гроші складемо до скрині враз із списом, хто що дав, при них скриню й замкнеться і так буде й далі, кожного тижня, доки потім ліпше не урядимось, як вам бути з касою.

Неприхований промінь радості перелетів по Германовім обличчю на ті слова. Ось уже гомін коло хатини сповістив, що прийшли власники. Ось уже вони почали входити до хати, дотикаючи рукою капелюха, вітаючи робітників уриваними „дайбо“. Герман кількома словами розказав їм, як стала умова, і вони швидко порозумілися, щоб при внесках були Герман і Леон. Почалася складка. Прийдеволя записував, хто що дає. Насамперед приступали дрібні власники; ті платили з квасним виразом, з оханням.

деякі торгувалися, інші попросту не додавали по ринському та по два. Більші власники платили з жартами, з притиками, деякі давали по одинадцять і по дванадцять ринських, вкінці Леон дав двадцять, а Герман—аж п'ятдесят. Робітники тільки позирали по собі, за хатою раз-по-раз луналися радісні крики,—це робітники вітали свою першу перемогу в тяжкій війні за полегшення своєї долі.—Першу—і останню наразі!

Складка скінчилася. Перелічили гроші—їх виявилося над три тисячі. Сень Басараб із порога прокричав ту суму цілій робітничій громаді. Радість була без кінця. Германа і Леона трохи на руках не несли, вони тільки всміхалися, почервонілі від задухи, що стояла в тісній набитій людьми хатині. Гроші вкладено до окованої скриньки, котра мала стояти в Матієвій хаті. Серед загальної, шумної радості підприємці пішли.

— Гурра! Наша взяла! Гурра!—кричали довго ще робітники, ходячи товпами по Бориславі. Веселі пісні лунали з одного кінця до другого.

— А завтра до роботи,—говорили деякі зі-
дхаючи.

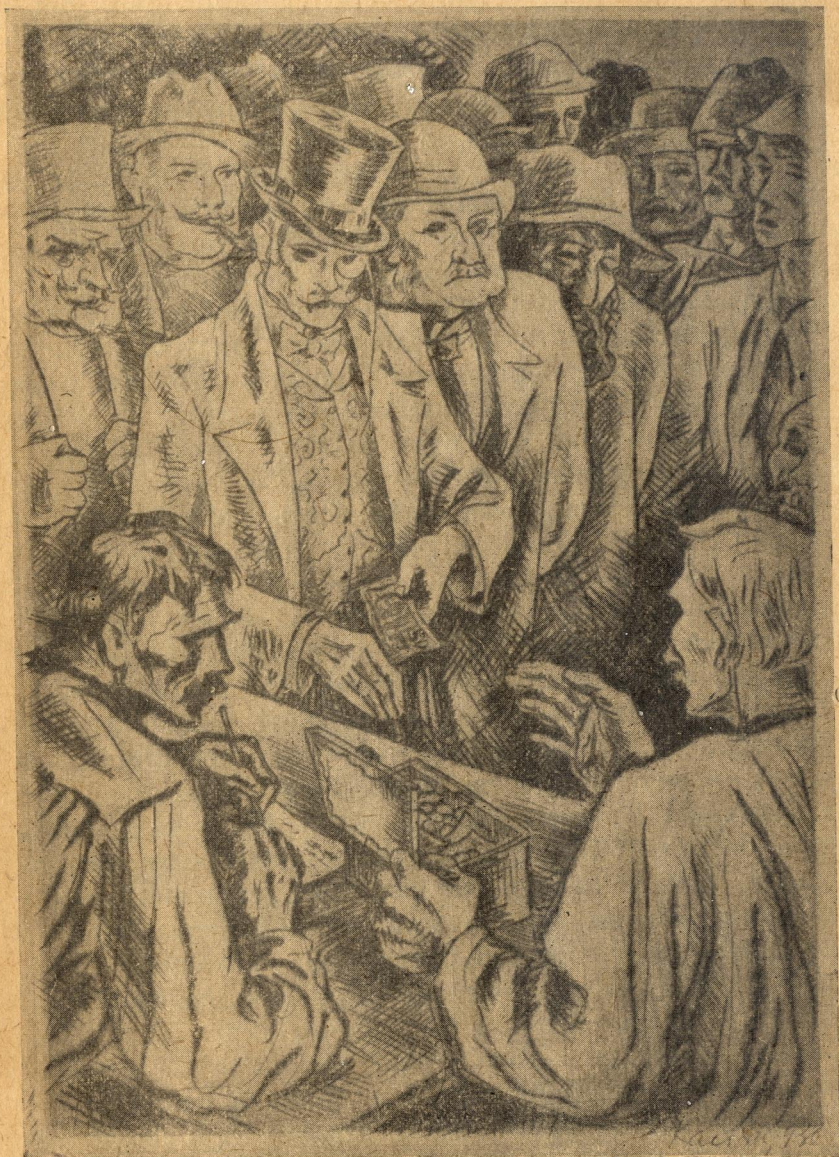
— Ну, і що ж! Не вік же вам святкувати. Провсвяткували три дні, як великодні свята, хіба не досить? Це був наш правдивий великдень!

— А ви,—говорили деякі на radoщах Матієві і Сеневи,—бережіть нам нашої каси, як ока в голові. Три тисячі срібла, та ж то сума.

— Ану, панове ріпники, нафтарі, мазярі, чия ласка зараз до роботи?—голосили по вулицях наглядачі.—До вчора пів шахти! Ану, ану!

Товпа робітників валила за ними.

В Леоновій фабриці від першої хвилі, як згода стала, вже горіла робота. Квапитися мусів Леон. Він хотів завтра скінчити цілий ладунок цезезини, щоб до кінця тижня упакувати і вислати до Росії.

Леон дав двадцять, а Герман — аж п'ятдесят.

Він аж горів з нетерпіння через ті дні примусового святкування, а й Шеффелеві було якось не до соли. Тепер же він ледве міг діждатися згоди, а зараз закликав Бенедя й других тих, що вперед робили на його фабриці, і послав їх до роботи.

Пізно вночі повернувся Бенедьо до хати. В хаті не було нікого. Матій також був на роботі,—сам Герман конче просив його, щоб робив при його ямі, по п'ятнадцять шісток обіцяв, і старий Матій на radoщах подався. Яма була глибока, але більша її часть була забита, нафти не було. Зате в глибині коло двадцять сажнів ішов перший поверх штолень, п'ять сажнів нижче—другий поверх, далі третій, в котрім тепер працювали. Яма була багата,—штольні давали денно коло десять сотнарів воску, а таких багатих ям було у Германа над вісімдесять. І Матій прийшов з роботи пізно вночі змучений, ледве живий, і скоро тільки до хати, кинувся на постіль і заснув, як колода. Він і не бачив, як здалеку за ним на пальцях скрадався вулицями Мортко, як він, коли Матій увійшов до хати, не замкнувши дверей, вшмигнувся до сіней і скулився в кутку, як нарешті, коли Матій замкнув двері, роздягся і заснув,—тихесенько вповз до хати, висунув з-під печі скриньку з грішми, взяв її під пахву і поповз із хати. Ніхто не бачив цього, хіба блідолиций місяць, що часом боязко визирав із-за хмари. І ніхто не чув, як калатнув дерев'яний замок в сінних дверях, як ріпнули двері, як почупкав Мортко вулицею,—ніхто не чув цього, хіба холодний вітер, що різко шумів з устоку на Бориславі, стогнав і завивав у крутих берегах недалекої річки.

На другий день крик і гвалт зробився в Матієвій хаті,—скринька, робітничка каса, зникла без сліду.

Другого дня усі робітники пізнали, що вони завчасно сміялися! Власники стрінули їх глузливо, а то й наругами і погрозами. Плату відразу знизили ще нижче від попередньої, а на безсильні прокльони

і погрози обдурених робітників відповідали тільки сміхом.

— А щоб ви знали, дурні, як з нами воювати. А де ваша каса, га? Ви гадали, що ми ні з цього! ні з того будемо вам касу складати? Постійте трохи, випчихайтесь! Борислав, то ми! І ми тепер сміємося з вас!

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

З дивним якимось почуттям вибирався Ван Гехт з Відня в дорогу до Галичини. Щось немов говорило йому, що в тім новім, незнайомім для нього світі ждуть його чималі бурі і пригоди, жде його читрохи гризоти і прикrostи. Але розум і писаний та легалізований контракт говорили йому, що в тім новім світі жде його маєток і достаток, і він не мав причини не вірити цьому другому, виразному голосові.

Вибираючися в далеку і непевну дорогу, він подумав, що придався б йому помічник, і гадка його скинула зараз на Шеффеля. Де він і що з ним сталося? Він побіг до поліції, — там вказали йому помешкання його колишнього асистента. Але в помешканні Ван Гехт асистента свого не знайшов, — вже кілька місяців як виїхав. Куди виїхав? Цього не знали напевно, знали тільки те, що виїхав кудись nach Polen*. Хоч Ван Гехт і не великий мав нахил до підозрінь, але його здивувало, куди таки nach Polen міг виїхати Шеффель. „А шкода, що його нема, — думалось йому, — міг би був при мені гарні гроші заробити!“

Аж ось перед самим виїздом з Відня одержав Ван Гехт письмо з Росії від одного члена св. синоду** чи що. Достойник запитував його, що це таке сталося з його проектом доставки цезезини і чому наміри його розбилися і чи, може, він продав свій патент „Спілці земного воску“, котра давно вже зробила з св. синодом контракт на ту доставку, внесла

* В напрямку до Польщі.

** Синод — вища церковна управа в царській Росії.

100.000 рублів завдатку і швидко має постачити перший ладунок, 50.000 сотнарів? Грім з ясного неба не перелякав би так бідного Ван Гехта, як цей дружній лист. „А це що таке?—с крикнув він.—Це звідки така кара божа на мене? Хто смів, хто міг це зробити?“—Мов опарений, кидався він сюди і туди, не знаючи, що діяти. Телеграфом запитав свого достойника, щоб був ласкав донести йому, з ким стоїть в контрактах та „Спілка земного воску“ і відки чекає на присилку черезини,—але достойник не відповідав, бо, мабуть, і сам не знав. Тоді Ван Гехт побіг з листом достойника і з своїм патентом до державної прокуратури, сповіщаючи її про заповідану йому шкоду. В прокуратурі сказали йому: „Добре, винайдіть шахрая, і можете бути певні, що він буде покараний“. Ба, винайдіть шахрая! Коли б то він знав його, коли б знав, де він є! Мов лихоманкою битий, побіг Ван Гехт до цивільної влади і домогся розпорядження, щоб усі посилки земного воску, що йдуть з Галичини до Росії і Румунії, підлягали докладній ревізії, а коли б між ними трапилася черезина, то щоб її затримали і, яко *corpus delicti**, надіслали до державної прокуратури. Сам своїм коштом Ван Гехт протелеграфував те розпорядження до всіх прикордонних комор, додаючи від себе обіцянку щедрої винагороди для того урядника, який викриє таку посилку. Так зробивши, Ван Гехт, швидко зібравшись, рушив в дорогу.

Але думка його, до дна розворушена, не переставала крутитися навколо одного питання: хто це міг мені зробити? Очевидна річ, тільки дві можливості знаходив він: або хтось випадково, не знаючи про його патент, винайшов черезину окремо від нього, або Шеффель, що знав його секрет, зрадив його. І коли перша можливість, що більше про неї думав,

* *Corpus delicti*—речовий доказ.

то дальшою йому здавалася, зате підозріння на Шеффеля щохвилі набирало більше сили і правдоподібності. Несподіваною та сильною підпорою того підозріння було й те, що він чув про Шеффелів від'їзд nach Polen. І Ван Гехт постановив собі, скоро приїде до Дорогобича, розвідувати, чи не дізнається дещо про Шеффеля.

Щастя сприяло Ван Гехтові. Приїхавши до Дорогобича, він не застав Германа вдома, але застав тільки карточку від нього, щоб був ласкав завітати до фабрики и оглянути цезезиновий відділ, уладжений за його пляном. Він поїхав до фабрики. Там застав якраз будівничого, котрий кінчив уставлювати казан. Оглянувши цезезиновий відділ, Ван Гехт висловив будівничому своє повне вдоволення, а що будівничий, скінчивши свою справу, мав саме вертати до Дорогобича, то Ван Гехт запросив його до повозу, на котрім він сам приїхав. Посідали. Розговорилися по дорозі. Будівничий розказував Ван Гехтові про Борислав і про те, що там учора вибухли якісь непорядки, про котрі досі нічого ще певного не знати.— „Певно, звичайна хлопська непокірливість, нічого важливого!“ додав він з погордою. Далі перешла бесіда на інші бориславські обставини, на стан воскової продукції і воскового ринку. З розмови виявилось, що про нову цезезину будівничий нічого ще не знає, і Ван Гехт почав думати, що годі буде від нього щонебудь дізнатися про те, чого йому треба. Але будівничий розговорився і казав уже, що йому спадало на думку.

— Я вам кажу, що вся та штука не довго потриває,— балакав він,— хіба день, і все попелом розвіється, збанкрутує. Дрібні власники тримаються тільки якимсь чудом і треба лише якогось випадку, щоб усе те пішло з торбами. А й між більшими власниками, розуміється, крім одного Германа Гольдкремера, нема ні одного солідного гешефтсмана. Усе швіндель, усе дурисвіти! От, прошу вас, тут один з найбагатших

будує недавно нову фабрику, якусь новомодну фабрику і, хочаби замаскуватися, говорить мені, що це має бути паровий млин. Дає мені плян, вже й забув чиеї то роботи той плян був. Ну, нічого, глянув я, бачу, що це нафтарня, а не млин, але гадаю собі, коли твоя воля, щоб це був млин, то най тобі буде млин. А він, дурень, скоро при перших закладах, та й зараз проговорився, і ще й мене скомпромітував! Ну, скажіть же, чи можна з такими людьми солідну справу мати?

Ван Гехта не дуже зацікавило це оповідання. Але щоб не показатися нечемним і таки чимось підтримати розмову, він спитав будівничого:

— То, кажете, новомодна якась фабрика? А не можете мені сказати, що в ній такого новомодного?

— Не можу вам того сказати, бо, як кажу вам, будови тої я не провадив. Але коли ви з тим ділом ближче знайомі, то я вам скажу, якої системи ця фабрика. Дозвольте, дозвольте, тепер собі пригадую: плян фабрики був роботи якогось Шеффеля, певно вам відома його система фабрикації?

Ван Гехт аж зірвався з місця, мов пришиблений наглим ударом електричної батареї.

— Шеффеля, кажете? І що, фабрика та вже готова?

— О, давно готова. Кажуть, що робить день і ніч.

— А власник тої фабрики як зветься?

— Леон Гаммершлаг.

Ван Гехт записав собі ім'я в нотатці.

— А не можете мені сказати, даруйте, що вам так надокучаю, де міститься та фабрика?

— Край Борислава. От цією дорогою як поїдете в долину, понад ріку, через оте село, зветься Губичі, і, не доїздячи до Борислава, наліво, над річкою.

— Дякую вам. Мене дуже цікавить та нова система фабрики, мушу поїхати ще нині подивитися на неї. Бувайте здорові!

Карета зупинилась була саме перед домом будів-

ничого, котрий з чемністю старого елеганга стиснув Вен Гехта за руку, вискочив з карети і пішов до свого будинку.

Ван Гехт добру хвилину думав, що йому робити, а опісля наказав везти себе до Германового будинку на обід.

— Нехай і так,—думав він сам собі дорогою,—тепер маю його в руках, не втече від мене ні в який спосіб!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

І знов побратими зійшлися на нараду в Матієвій хаті. Мов з хреста зняті, сходилися вони, мов розбиті, засідали вони на лавах, з похиленими очима, не сміючи зирнути один на одного, немов то вони були винні в тому нещасті, котре спіткало цілу робітничу громаду. А вже ж найдужче подався Бенедьо. По його впалих, помутнілих очах, по його пожовклім, аж зеленім обличчі, по його надламаний, похилений поставі, по безсило звислих руках видно було, що вся сила його життя віднята, що усміху не буде вже на тих зів'ялих устах, що він живе вже немов чужим, позиченим життям, що робітниче нещастя вбило, роздушило його. Скільки він перетерпів за тих два дні! З яким болем виривав він із свого серця одну по одній золоті надії! Перша хвилина, то була, певно, найтяжча, найстрашніша хвилина в його життю. Всі сили разом покинули його, все тіло так і застигло на місці, вся пам'ять гасла, він стояв, мов палець, і не міг поворухнутися. Звільна вернула його пам'ять, щоб тим тяжче мучити його. Що то скажуть робітники? Що скажуть побратими? Чи не буде найперша їхня думка така, що оба вони, підкуплені підприємцями, видали їм касу? Та страшна думка вогнем палила його серце. „І воно зовсім легко може бути,—шепотів йому якийсь злорадний, упертий голос,—адже два нас у хаті, ніщо не поламає, сліду ніякого,—очевидна річ, що взято скриньку при нас і за нашою згодою! І я—зрадник! Я, що ціле своє життя, цілу свою душу вклав в ту справу, я мав би

причинитися до її повалення!“ І хоч того ж таки дня Мортко сам, голосно й регочучись, признався перед Матієм і перед іншими робітниками, що це він викрав касу, що вона знаходиться в далеко безпечнішій схованці у Германа і що „хто хоче, найде скаржитися, то ще сам піде до діри за недозволені внески“,—то від цього признання не полегшало Бенедеві. Думка його знаходила чимраз і чимраз нове терня, котрим могла ранити свої власні криваві рани. Хто бачив його під час робітничої змови охочого, невтомного, радісного, все задуманого і все готового радити іншим і додавати відваги, а хто бачив його тепер, нужденного, скуленого, тримтячого, той був би подумав, що це або не той чоловік, або що він тяжко хворий. І Бенедьо справді був тяжко хворий, і з хвороби тої, сам він те бачив, виходу для нього не було.

Не менше подалися й інші побратими, особливо Матій і Стасюра. Тільки брати Басараби не змінилися і не дуже сумували. Навіть більше, на їхніх обличчях помітно було щось, немов потаємну радість, немов оце здійснюлося те, на що вони давно сподівалися.

— Що ж, побратими,—сказав Андрусь по хвилині важкої мовчанки,—наш гарний сон скінчився, розбуджено нас!

Ніхто не обізвався на ті слова.

— Що сумувати, брати,—заговорив знов Андрусь і голос його ставав чимраз м'якший,—сум не допоможе. Що впало, те пропало, і воно, вірте мені, мусіло так статися! З нашими підприємцями в такий спосіб не порадимо, я то з самого початку казав. Не такий вони народ, щоб можна з ними вдіяти по-доброму! І то велика справа, що ми довели оце перед кількома днями! А вони б чи тепер чи в четвер оце таки зробили б. Нічого нам тепер і думати про те, щоб поступати з ними так, як досі!

— Так що ж діяти,—не то сказав, не то зойкнув Бенедьо,—невжеж опустити зовсім руки і здатися на їхню ласку?

— Ні, і ще раз ні!—живо підхопив Андрусь.—Ні, побратими, наша війна з багатіями тільки но почалася, але ще зовсім не скінчилася. Це досі, то був тільки жарт, тепер на нас чекає правдива, велика, гаряча битва!

В словах Андруся було стільки сили, стільки запалу і завзяття, що всі мимоволі озирнулись на нього.

— Так, тепер нам треба показати, що й підприємці завчасно сміються з нас, що Борислав, то такі ми, робочі люди! Тепер ми побачили, що в добрий спосіб з ними воювати годі, спробуємо ж не так!

— Ми й досі, Андрусю, не... не зовсім добрим способом воювали. Вони відплатили нам тільки зуб за зуб.

В тих болючих словах був такий гострий, глибокий закид, що Сень Басараб, котрий, плачучи люльку, сидів на порозі, зірвався на рівні ноги й поступив пару кроків до Бенедя.

— Не згадуй, не згадуй минулого, Бенедю!—сказав він з притиском.—Адже сам ти знаєш, що без тих нечистих грошей і твоя чиста війна не могла б початися.

— Я не нагадую нікому нічого,—сумирно відказав Бенедьо,—я знаю сам, що так мусіло бути, що така вже наша нещаслива доля, що тільки неправдою з неправди мусимо видобуватись, але, побратими мої, вірте моєму слову, що менше неправди буде на руках наших, то певніша буде наша дорога, то швидше побороємо ми своїх ворогів!

— Ба, якби то вороги так само думали і так же чесно з нами поводитися, то тоді, певно, і ми мусили б їм дорівняти, а то й випередити їх!—сказав Андрусь.—Але тепер, коли правда зв'язана, а неправда має ніж у руках, то я боюсь, що, заким правда по-правді розв'яжеться, неправда й зовсім заріже її.

Але не про те ми мали нині говорити, брати, а про те, що нам тепер робити? Я гадаю, ще нам тільки одна дорога лишилася, але поки скажу своє слово, хто знає, може з вас хто вигідає що інше, краще... делікатніше, бо моє слово страшене буде брати! Тож прошу вас, хто має сказати, нехай каже. Ти, Бенедю?

— Я... нічого не скажу. Я не знаю, що нам тепер робити! Хіба починати знову утрачене?

— Еге-ге, далека дорога, та й то мости позривані. Ні, вже, щось інше придумай!

Бенедьо мовчав. Що він міг тепер придумати.

— А ви знаєте який спосіб?—спитав Андрусь інших.—Кажіть!

Ніхто не говорив. Усі сиділи з понуреними додолу головами, всі чули, що наближається щось страшене, якесь велике знищення, але чули разом, що вони не в силі його відвернути.

— Ну, коли ніхто не каже, то я казатиму. Одна нам тепер дорога лишилася: підпалити це прокляте гніздо на всі чотири роги. Це моє слово.

Бенедьо здригнувся.

— Не бійтеся, невинні не потерплять разом з винними. Усі вони винні!

Мовчанка стояла в хаті. Ніхто не перечив Андрусеві, але й притакувати йому якось ніхто не зважувався.

— Ну, чого ж ви сидите, мов порізані? Невжеж ви такі вояки, що війни боїтеся? Згадайте лишень, з якою думкою вступали всі ви до побратимства. Аджеж у нас ще є карбовані палиці, і нема тут і одного багатія в Бориславі, на котрого б в нас карбів не було. Ви ще недавно нагадували мені за відплату. Нині день відплати, тільки що до давніх карбів прийшов ще один новий, найбільший: що вони обдурили й обікрали цілу робітничу громаду, що вони показали в той спосіб виразно, що хочуть нас по віку віку тримати в безвихідній неволі. Чи треба ж вам

ще чого більше? Я думаю, що цей один карб вартий всіх!

— Але що ж це буде за відплата: запалите кілька хат, кілька крамниць, і або вас впіймають і посадять до криміналу, а як ні, то підприємці знов скажуть: трафунок*:

— О, ні, не так воно буде. Коли приступати до такої війни, то вже з цілою громадою,—сказав спокійно Андрусь.

— А хіба ж це можна? Нехай один знайдеться серед громади, що вас видасть, і всі ви загинете.

— І так не буде. Кожний з нас, хто приєднається до тої справи й обіцяє руку до нього прикласти, набере собі десять, двадцять таких, котрим може довірити, і, не пояснюючи їм нічого, скаже їм призначеної години зібратися на призначенім місці. Тоді дасть знак. А коли б що відкрилося, то я беру все на себе.

— Але ж робітники тепер люті, роздратовані на підприємців, може статися ще яке більше нещастя,—говорив Бенедьо далі, заперечуючи всяким, хоч і найслабшим, поводам від страшної певности.

— Це ще ліпше, ще ліпше!—аж скрикнув Андрусь.—Тепер найліпше вдасться моя війна, коли твоя роздратовала людей. Ти приготував для мене найбільшу допомогу і за те я сердечно дякую тобі!

— Ти страшний, Андрію!—зойкнув Бенедьо.

— Я такий, яким зробило мене життя і вони, закляті вороги мої! Слухай, Бенедю, слухайте й ви, побратими, моєї повісти і знатимете, що навело мене на гадку зав'язувати таке побратимство для помсти на підприємцях. Батько наш був господар на всю Балю. Це було по скасованню панщини, батько наш взяв у пана пропінацію**, щоб не допустити коршмаря-зайду до села Хісна***, з тої пропінації вели-

* Трафунок—випадок.

** Пропінація—державний продаж горілки.

*** Хосен—користь.

кого зиску він не мав, але те мав, що околичні коршмарі страшенно за нього завзялися. Зразу почали перед паном крутитися, щоб батька підкопати, але пан знав батька і не вірив коршмарям. Бачивши, що з того боку нічого не діб'ються, шинкарі взялися за інші способи. Підмовили злодіїв, а їх тоді багато було по селах, і вони почали шкоду робити батькові. Раз пару коней зі стайні вивели, то знов куфу* горілки випустили, то до комори підкопалися. Але й в такий спосіб батька не могли підтяти. Крадіжка винайшлася, а ті, що куфу випустили, самі на себе виказали і мусіли заплатити шкоду. Тоді вони, що робити, підпалили нас. Ледве ми з душею повихоплювалися, все згоріло. Батько наш був дужий, твердий чоловік: стільки нещастя не зламало його. Він кинувся сюди, туди, до пана, до сусідів, допомогли йому, почав він знов ставати на ноги. Тоді кошмарі підмовили кількох пияків**, давніх панських льокаїв, щоб забили батька. Вони напали на батька вночі серед дороги, але батько вправився з ними, і одного непритомного притяг додому. До всього признався, хто його намовив і що дав. Батько до суду, пішли два кошмарі сидіти. Тоді інші взяли й отруїли батька. Закликали його немов на перепросини і дали щось; як прийшов, так зараз і ліг, мов підкошений, а за тиждень і вмер. Пан, що дуже любив батька, злагодив комісію, комісія викрила отруту, але не було кому домагатися, і справа зам'ялася. Ще й матері зайди пригрозили, щоб і писнути не сміла, бо інакше нещастя буде. Мати злякалася і дала спокій. Але не довго зайди дали нам спокій. Вони, очевидно, вирішили зовсім зруйнувати нас. Мати наша вмерла в холеру, лишилися ми з Сенем, сироти-підлітки. Замість нашого батька взяв уже був пропінацію зайда, отже то він тепер присікався до нас. Сюди-туди він вкрутився за

* Куфа—бочка.

** Пияк—п'яниця.

опікуна над нами і взяв ґрунт у користування, а нас на вихов. Зазнали ж ми тої опіки. Зразу було нам добре, зайда догоджував нам, до роботи не примушував, ще й горілочки додавав. Але що далі, то тісніше, і з рештою повернув нас зовсім собі в наймитів-попихачів. Ми почали домагатися свого ґрунту, але зайда тим часом умів уже так покрутити з панами і з громадським урядом, що нас зовсім відсудили від ґрунту. Але зайда не počував себе ще спокійним і намагався нас зовсім позбутися. Почав намовляти урльоппників *, щоб нас били; далі підкупив війта, щоб нас забрали до війська. Але ми все перебули і, висулживши в війську, прийшли назад до села. Зайда затремтів; він знав, що ми не подаруємо йому свою кривду, і намагався випередити нас. Запросив нас до себе буцімто на гостину і хотів потруїти нас так, як батька. Але цим разом йому штука не вдалася. Ми дізналися про те і нагодували силоміць самого коршмаря тою стравою, котру нам наготував. За тиждень його не стало. Тоді ми покинули своє село і пішли сюди, а по дорозі присяглися до смерти своєї мститися на цих п'явках. Ми постановили собі робити з ними так, як вони з нами: підмовляти проти них якнайбільше людей, шкодити їм, де можна, і то так зручно, щоб вони й самі не знали, відки на них паде лихо. Від того часу минуло вже десять років. Як ми досі сповнювали свою присягу, про те не буду оповідати. Але найбільша наша помста наближається тепер, і хто хоче бути нашим братом, нашим щирим приятелем, хто хоче мститися разом з нами за свої і за громадські кривди, той піде з нами в тій потребі!

Останні слова сказав Андрусь піднесеним, майже благальним голосом. Його оповідання, сухе, уриване, мов знехочу розказане, а проте таке прикре,

* Урльоппник—відпусник-жовнір.

пасувало до понурого настрою всіх побратимів і зробило на всіх велике вражіння. Перший Прийдеволя зірвався і подав руку братам Басарабам.

— Ось моя рука,—сказав він,—я з вами, хоч і до могили! Що буде, про те я не дбаю, а що скажете, то зроблю. Щоб тільки помститися, про ніщо більше я не дбаю!

— А старого Деркача чи також не відкинете,—почувся голос з кута, і обличчя Андрусева прояснилося усміхом.

— Нікого не відкинемо, братіку, нікого,—сказав він. За Деркачем один по одному зголосилися всі побратими, крім старого Матія, Стасюри і Бенедя. Андрусь радів, жартував.

— Ну, ті два старі, з них нам і так користь не велика була б. А ти, Бенедю? Все ще про свої „чисті руки“ мрієш?

— Про що я мрію, це менша річ, це тільки мене обходить. Але те одне бачу, що наші шляхи тепер розходяться. Побратими, дозвольте мені сказати вам ще слово, поки зовсім розійдемося.

— Що там його слухати!—воркнув, спльовуючи Сень Басараб.

— Ні, кажи!—сказав Андрусь, що тепер почував себе по-старому головою і провідником тих людей, відданих йому з душею і тілом, і в тім почуттю набрав знов тої певности і сили, яка його вперед відзначала і яка потрохи зменшилася була під час недовгого Бенедєвого провідництва.—Кажи, Бенедю, ти був добрим побратимом і щиро хотів для всіх добра, ми певні, що ти й тепер того самого бажаєш. А коли шляхи наші розходяться, то це не тому, що ми самовільно відхиляємося від твоїх рад, але тому, що неминучість штовхає нас туди, куди ти чи не можеш, чи не хочеш іти з нами.

— Дякую тобі, Андрусю, за твою добру віру. Але те, що ти кажеш про неминучість, котра буцімто

штовхає вас на лиху справу, бо справа, що ти її задумав, не є добра, це ти й сам визнаєш, цьому я не можу якось увірити. Яка тут неминучість? Що багатії обдурили й обікрали нас, що зв'язали нам руки і замкнули нам на час шлях до рятунку, то чи з того вже випливає, щоб ми мусимо відректися від свого чистого сумління, зробитися паліями? Ні, побратими мої, і ще раз кажу, що ні. Перетерпім ту нещасливу годину. Час загоїть усі рани, втишить наш гнів, ми звільна найдемо в собі силу почати робити справу знов наново, і знов колись поставимо її на тім ступні, на якій була недавно. Тільки що тоді, навчені раз, будемо обережніші. А своїм підпалом, що ви вдієте, кому допоможете?

— Пошкодимо, і цього нам досить! — скрикнув Сень.

— Ох, не досить, побратиме Сеню, не досить! Може бути, що тобі, вам кільком, досить, бо ви на те заприсяглися. Але іншим? Усім робітникам? Чи вони від того будуть ситі, що багатії збідніють? Ні, але мусять знов робити по-старому і вдовольнятися ще меншою платою, бо багатий все ж хоч з примусу може заплатити більше, а бідний не може. А, не дай боже, викриється ваша змова, то стільки вас підєгнати до криміналу, або хто знає, що ще може статися! Ні, побратими, прошу вас ще раз, послухайте мого слова, покиньте свої страшні заміри, працюймо далі разом так, як почали, а помсту покинемо тому, котрий важить правду-неправду і кожному вимірює по ділах його.

— Те-те-те, ти вже щось з попівського починаєш, — відказав глузливо Сень. — Не час нам ждати. Моя гадка: в кого міцні кулаки, той сам собі вимірить правду. І нам так треба робити. Хто сам собі допомагає, тому й бог допоможе!

— Так, побратиме Бенедю, — сказав лагідніше Андрусь, — годі нам уже вертатися. Розмахнули сокирою,

то треба вже врубати, хоч би мала нам сокира і в зуби пирснути. Коли ти не хочеш з нами компанію держати, то ми тебе не силуємо. Розуміється, покладаємося на тебе, що не зрадиш нас.

— Га, коли інакше не можна, коли так мусить бути,—сказав Бенедьо—то нехай і так, лишуся з вами до кінця. Палити з вами не піду, того від мене не жадайте, але лишуся тут на місці. Може вам зможу в чім іншим порадити або допомогти, то гріх би був, коли б я в таку гарячу пору тікав від вас для власної безпеки.

— І я так само! І я так само!—сказали Стасюра і Матій.—Всі ми стояли досі дружно за щасливіших часів, то треба триматися купи і за тих тяжких хвилин, які для нас настануть.

— Так побратими! Спасибі вам за те,—сказав Андрусь, стискаючи одного по однім за руку,—тепер я спокійний і сильний, тепер можуть тремтіти наші вороги, бо хвилина пімсти надходить. Яке сім'я дає нам доля в руки, таке і зійде. А що з нього зійде і хто збере його плоди, це річ не наша, ми може, і не дожиємо того. А тепер лишається нам обговорити докладно, коли і як має це статися.

Всі побратими, крім Бенедя, Матія і Стасюри, згрудилися довкола Андруся і тихшим голосом розпочали жваву нараду. Матій сидів на припічку, тримаючи нетямно в зубах давно згаслу люльку, Стасюра водив палицею по землі, а Бенедьо сидів на лаві, звисивши голову, а по довгій хвилі встав, утер рукавом дві пекучі сльози, що хотіли бризнути з його очей, і ввійшов надвір. Це він прощався зі своїми золотими надіями.

Е П І Л О Г

Чорна ніч огорнула Борислав, коли Бенедьо вийшов з хати. Його розпалене обличчя овіяв холодний вітер. Де-не-де блимало світло: ще світили шинки, що дорешти випивали кров із робітників. Бенедьо не помічав, що холодний вітер вдирається за його розхристану сорочку та морозить кров у жилах. Серце колотилося йому в грудях мов молотом, коли думав про всі наслідки Андрусевих замірів.

Скільки то робітників помандрує до криміналів, скільки біди настане, важке безробіття для тисяч голодного народу. Дві сили боролися в його душі: одна—давній, добрий Бенедьо, покірний, працьовитий, що повільною, впертою працею хотів забезпечити безжурну старість матері, Бенедьо, повчений тепер коротким, але болючим досвідом, і друга—пристрасний, дужий, що з заподіяної кривди, кривди, яка і в його очах перевищала все заподіяне досі, кипів і поривався за зло злом—може ще навіть більшим—відповісти. Сліпа помста не казала оглядатися на наслідки. Що буде, коли згорить Борислав? Хто більшого лиха зазнає: підприємці чи робітники? Не вмів на це Бенедьо відповісти, проходячи вуличками Борислава. Хижий вітер знімався чимраз дужче. Як довго так блукав вулицями, Бенедьо не тямив. Отямився, коли почув якийсь звук. Чув його цілком добре: виходив із дверей якогось будинку, вікна якого були ярко освітлені.

— Ха! ха! ха!—дзвінко доносилося до вух Бенедя. Не було жадного сумніву: хтось весело сміявся,

На білих фіранках миготіли чорні тіні. Сміх мов ножем різнув по серці перевтомленого Бенедя. Як давно вже не чув веселого сміху! А він сам? Як довго себе тямить, не міг сміятися. З восьми років сирота, тяжка праця, хоровита матір, побої майстра та інших. А тут хтось сміявся: веселим, дзвінким голосом. Бенедьо переліз з трудом через паркан і притулився до вікна дому. В кутик вікна заглянув до середини. Довкола довгого стола сиділи головачі нафтової справи. Запивали шампаном перемогу. По веселих обличчях та повільних, надто може вільних рухах легко пізнати, що веселість і забава доходили краю.

А ось... очі Бенедя впали на одну постать у потертому сурдуті та заболочених чоботях. Її зуби були вишкірені серед обридливого сміху, який викривив, худе, костисте обличчя в якусь чортову маску. Очі всіх були спрямовані на цю постать, що, зігнена в каблук, на пальцях підкрадалася до печі. Ось вона відкрила повільно дверці і сягнула обома руками в глибину. Бенедьо напружив зір і притулив обличчя до шибки, щоби не спустити з ока одного руху. Ось обидві руки поволі-поволеньки витягають щось із печі, худа постать повертає на пальцях знов до стола і підносить догори... Глухий стогін вирвався з грудей Бенедя. То була робітничка каса, яку високо тримав Мортко! Очі вирячилися Бенедєві. У грудях бракувало віддиху. Всі зібрані плескали, наче божевільні, в долоні і заливалися гучним сміхом:

— Ха! ха! ха!

Борислав сміявся.

Мортко опустив скриньку, і його очі стрінулися із очима Бенедя, на обличчя якого падало яскраве світло. Бенедьо бачив, як смертельно зблід Мортко, як безсилі руки з тріском пустили важку скриньку на підлогу, як зглянулись підприємці та на німий знак Мортка кинулися до вікна. Але не нашли там нікого. Бенедьо застав ще побратимів у хаті Матія. Оди-

Брати Басараби тягнуть за собою Мортка...

ноке, що зміг вимовити, коли очі Андруса спинилися на нім, було:

— Брати! І я з вами! Нехай і наш Борислав сміється!

* * *

Двадцять гуртків робітників, зібраних побратимами, мов вовки з кошари, розходяться по всіх кінцях Борислава.

О дванадцятій мають узятися до праці. В огні мають загинути всі шиби, всі крамниці. Бенедьо має підпалити фабрику церезини, а його помічники—цистерни і крамниці. Міський годинник б'є північ. В Бенедеві борються два почування: одне каже нищити ворога, друге каже здобувати долю на іншій дорозі. Під фабрикою помічає, що загубив кресало. Біжить до хати, і коли хоче вийти, бачить цілу долину, засіяну вогнями. Могутні стовпи пожежі ростуть на очах, наче велетні в казці. Вихор кидає вогнем і роздуває його ще гірше. Вогнів чимраз більше. Велетні ростуть і зливаються в одне море. Величезні язики хитаються на всі боки. Рев вихру скріплює горіння вогню. Це сміється Борислав. Але то що? Фабрика починає горіти! Бенедьо біжить туди. Ясне полум'я освічує цілу групу. В руках Бенедя кресало і губка. Брати Басараби тягнуть за собою Мортка, якого найшли в його помешканню. Стасюра приносить скриньку „робітничу касу“, якою підприємці нагородили працю Мортка. Розлютована товпа кидає Мортка в огонь, а Андрусь вириває з рук Стасюри касу і кидає її також до нутра фабрики: не грішми здобудеться долю!

* * *

Два тижні горить Борислав. Два тижні враз із могутнім живлом киплять людські пристрасті. Військо оточує Борислав. Всі побратими сидять у в'язниці. Бенедьо сидить враз із Шеффелем, від якого вчиться по-німецькому. Шеффель оповідає йому про робітничі

організації в Німеччині. В Бенедя у голові прояснюється: ще ніщо не загинуло! Аж тепер зможе взятися до праці.

Поволі минає слідство, і переслухання трьох сотен в'язнів забирають пів року. Скінчилася слідча в'язниця і Бенедя випускають на волю. Випускають і півтретя сотки невинних робітників. Побратими дістають по п'ять літ важкої в'язниці.

З М І С Т

Передмова	7
Розділ перший	15
Розділ другий	33
Розділ третій	40
Розділ четвертий	50
Розділ п'ятий	55
Розділ шостий	75
Розділ сьомий	78
Розділ восьмий	91
Розділ дев'ятий	98
Розділ десятий	115
Розділ одинадцятий	117
Розділ дванадцятий	125
Розділ тринадцятий	137
Розділ чотирнадцятий	153
Розділ п'ятнадцятий	162
Розділ шістнадцятий	158
Розділ сімнадцятий	178
Розділ вісімнадцятий	189
Розділ дев'ятнадцятий	202
Розділ двадцятий	207
Епілог	217

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЧЕ
ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта № 31

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ КНИГОЦЕНТРУ ДВОУ ТА КООПЕРА-
ТИВНИХ Є ТАКІ КНИЖКИ:

ТВОРИ І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ. Вид. 2. 210 ст., ц 65 к.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. І, вид. 2. 298 ст.,
ц. 1—20.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. II, вид. 2. 318 ст.,
ц. 1—30.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. V, вид. 2. 310 ст.,
ц. 1—20.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. VI, вид. 2. 381 ст.,
ц. 1—50.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. VII, 384 ст.,
ц. 1—40.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. VIII, 552 ст.,
ц. 2 крб.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. IX, 280 ст.,
ц. 1—10.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, І.—Твори, т. X, 375 ст.,
ц. 1—30.

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ Д. В. О. У.

надсилають накладною платою кожную книжку так власного як і всіх
видавництв С. Р. С. Р.

Пересилка й пакування на всі замовлення коштом ДВОУ, коли замов-
лення більше ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

ХАРКІВ, Вул. Першого Травня, № 17. Поштовий відділ ДВОУ.

КИЇВ, Вул. Воровського, 29. Поштовий відділ ДВОУ.

ОДЕСА, Вул. Лассалю, № 33 (Пасаж). Поштовий відділ ДВОУ.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, просп. К. Маркса, № 49. Поштовий Відділ ДВОУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта № 31.

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ КНИГОЦЕНТРУ ДВОУ ТА КООПЕРАТИВНИХ Є ТАКІ КНИЖКИ:

ТВОРИ ІНШИХ УКРАЇНСЬКИХ КЛАСИКІВ:

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ, П.—
Твори. Вид 3. 404 ст.,
ц. 1 крб. 50 коп.

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО, Г.—
Твори. т. IX. 407 ст., ц. 1 крб.

КОЦЮБИНСЬКИЙ, М.—Він іде.
Вид. 2. 32 стор., ц. 6 коп.

КОЦЮБИНСЬКИЙ, М.—
Вид. 2-ге. 48 ст., ц. 8 коп.

КОЦЮБИНСЬКИЙ М.—Твори.
Листування. Том VII. 304 ст.,
ц. 1 крб. 20 коп

КРОПИВНИЦЬКИЙ, М.—Твори.
т. IV. 346 ст., ц. 1 крб. 70 коп.

КРОПИВНИЦЬКИЙ, М.—Твори.
т. VII. 380 ст., ц. 1 крб. 50 коп.

КУЛШ, П.— Твори, т. I. 197 ст.,
ц. 1 крб.

СТОРОЖЕНКО, О. — Твори, т. I.,
вид. 2-ге. 305 ст., ц. 1 крб.
25 коп.

СТОРОЖЕНКО, О.—Твори. т. 2,
вид. 2-ге. 265 ст., ц. 1 крб.

УКРАЇНКА, Л.—Лісова пісня.
119 ст., ц. 1 крб.

ФРАНКО, І.—Вибрані твори. Вид.
3-є. 296 ст., ц. 1 крб.

ШЕВЧЕНКО, Т.—Єретик. Вид. 3.
32 ст., ц. 8 коп.

ШЕВЧЕНКО, Т.—Кобзар. 297 ст.,
ц. 80 коп.

ШЕВЧЕНКО, Т.—Марина. Поема.
Вид. 2-є. 24 ст., ц. 5 коп.

ЩОГОЛІВ, Я.—Твори. т. I. Вор-
скло. 163 ст., ц. 1 крб.

ЩОГОЛІВ, Я.—Твори, т. 2. Слобо-
жанщина. 172 ст., ц. 1 крб.

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ Д. В. О. У:

надсилають накладною платою кожен книжку так власного як і всіх
видавництв С. Р. С. Р.

Пересилка й пакування на всі замовлення коштом ДВОУ, коли замов-
лення більше ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

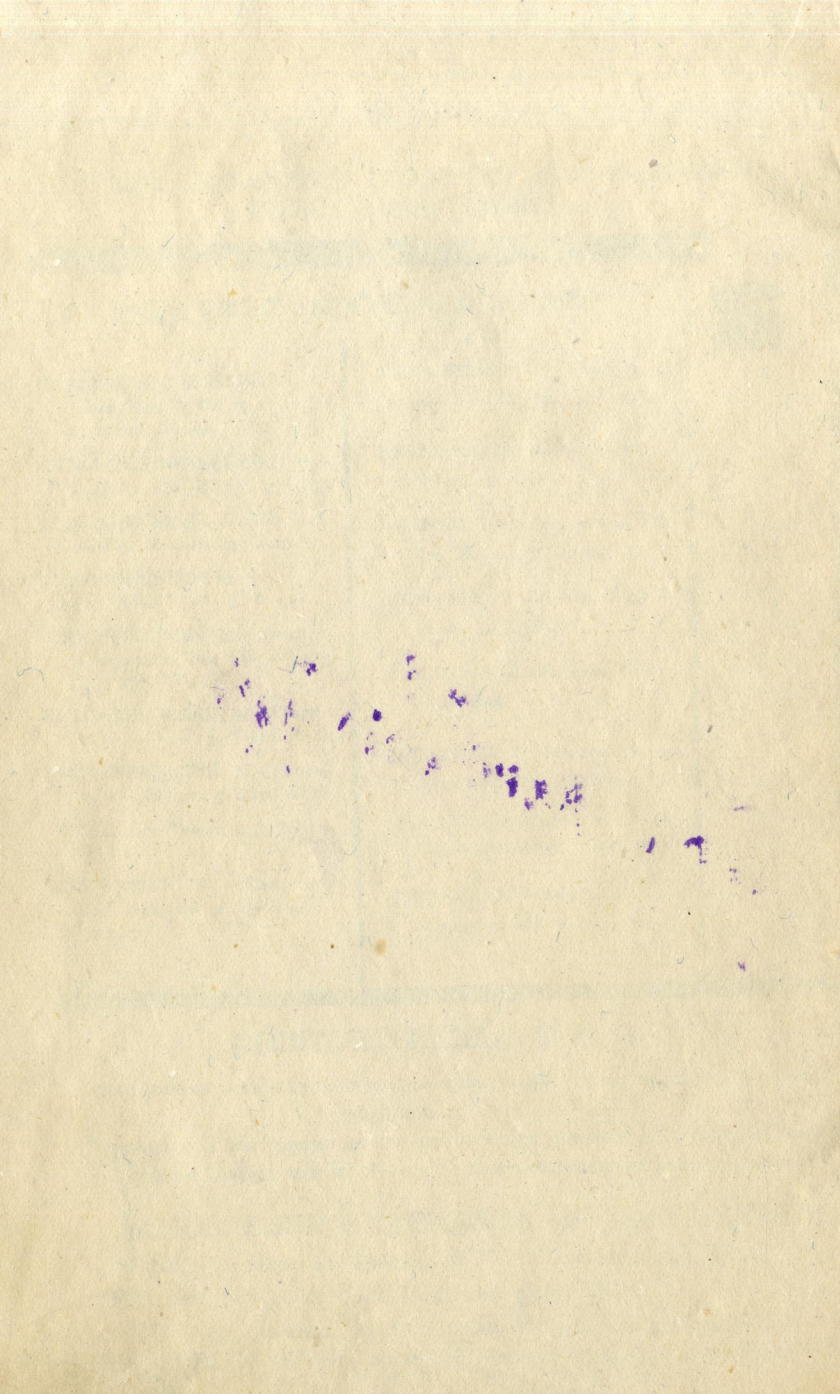
ХАРКІВ, вул. Першого Травня, № 17. Поштовий відділ ДВОУ.

КИЇВ, вул. Воровського 29. Поштовий відділ ДВОУ.

ОДЕСА, вул. Лассаля, № 33 (Пасажа). Поштовий відділ ДВОУ.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, просп. К. Маркса, № 49. Поштовий Відділ ДВОУ.

boa koreybi gap

31.561

Ф $\frac{I}{Б-825}$ 1931

Ф. 8365
80537
ІВАН
ФРАНКО

БОРИСЛАВ
СМІЄТЬСЯ ■

«МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК»